A zsidok utolsó kiüzése Bécsböl és

A zsidok utolsó kiüzése Bécsből és

A BUDAPESTI

ORSZÁGOS RABBIKÉPZŐ-INTÉZET

ÉRTESITŐJE

AZ 1887—88-IKI TANÉVRŐL.

Megelőzi:

A ZSIDÓK UTOLSÓ KIÜZÉSE

BÉCSBŐL ÉS ALSÓ-AUSZTRIÁBÓL,

ELŐZMÉNYEI (1625—1670) ÉS ÁLDOZATAI.

IRTA

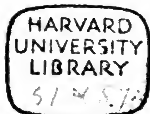
Dr KAUFMANN DÁVID

TANÁR.

BUDAPEST.

AZ ATHENAEUM R. TÁRS. KÖNYVNYOMDÁJA.

1889.

Budapest, 1889. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

TARTALOM.

Lapszám.

II. Ferdinánd és a bécsi zsidóváros.

A kereszt jelében állott a világ; a földnek katholikussá kellett válnia. A fehér hegyen vívott egyetlen csatában meg lőn törve a protestántismus felkelése; hozzá fogtak megmutatni, mit teszen reformátió római nyelven. Ismét a pápáé lőn, mit a császár számára kiküzdöttek; valahára lerázhatja fejéről a gyász hamuját, diszruhába öltözködhetik végre Sion leánya, ezt irta az egyház XV. Gergely által Miksa bajor herczeghez, az ellenreformátió jobb karjához [1]).

A kard munkáját a pálmaág egészítette ki; a hatalom ekéje mögött a vallás magvetője járt. Az egyesűlt hadseregek működését a jezsuiták papi seregének hatása múlta felűl. Buján, mint az új szántáson kelt ki termésök zárdákban és iskolákban a felturkált talajon. Értettek ők ahhoz, mint kell a művészeteket és a tudományokat ama diadalkocsi elé fogni, melyen a türelmetlenség szelleme bejárta az országokat.

Róma főhadiszállása Bécsben volt. Oly császár lépett trónra, ki a katholicismus terjesztésének mintegy odaesküdte életét. Gyermekkorától fogva az egyházért való küzdés, a vallás gyarapitása volt az ideálja és az ingolstadti jezsuita egyetem kibővítette és megerősítette szándékait: a mit az ifju igért, azt megtartotta a férfi, miként ő ezt Lorettoban fogadta. Mint uralkodó inkább sivatagot akart látni, mint egy országot tele eretnekséggel [2]), igy nyilatkozott ő Khlesellel szemben. Az egy nyájtól és az egy pásztortól ismét megindúlt a harczi zaj; mint reszkethettek a bárányok, melyek nem ezen nyájhoz tartoztak!

Ezen időben, midőn az egyvalláscsinálás szörnyű gondolata vérvörös üstökösként ijedelmet és vészt terjesztett, Bécsben, a

---

[1]) *Ranke*, die römischen Päpste in den letzten vier Jahrhunderten II⁶, S. 309.

[2]) *Vehse*, Geschichte der deutschen Höfe 9, 129.

katholikus kereszténység eme új előőrsén egy kicsiny, a községi élet legszegényebb kötelékei által alig lazán összefűzött zsidó sereg is féltette existentiáját. A császári kegyelem egyes actusai következtében ismét eljöttek a városba, melyből őket Mátyás, mint osztrák herczeg 1600. febr. 5. kiüzette, eljöttek, mindegyik egy kis csoport hozzátartozóival, kik nála menedéket kerestek, miként a csibék a kotlós szárnyai alatt. A császár nem akarta őket nélkülözni, a gyakorlat eme alchymistáit, kik a bölcseség köve nélkül értettek ahhoz a nagy mesterséghez, melyet az udvari bűvészek hiába kerestek, t. i. ahhoz, miként lehet Ausztria számára aranyat csinálni. Pergamen hazájok volt; egy szabadság-levél látszatától függtek, melyet minden pillanatban vissza lehetett vonni. Mint idegenek, mint tűrtek, az udvarmesteri hivatal törvényhatósága alá tartoztak, és ezen kivétel szemet szúrt a városi hatóságnak, melynek önkénye alól ily módon kikerültek.

Elérkezettnek látszott az időpont, melyben ezen alkalmatlan sehonnaiaktól alaposan megszabadúlhatnak. Már több volt, mint két évtizede, hogy a bécsiek zsidókiűzést nem láttak; nem lehetett többé maradásuk. A birtokszerzés jogával nem bírva, ezen kiváltságosok arra voltak utalva, hogy a bécsi polgároknál mint zsellérek vagy mint szobabérlők laktak. Felmondás esetében egyszerűen az ajtó elé voltak téve. Bécs városa polgármestere és tanácsosai tehát maguk elé idézték polgáraikat, kiadva nekik azon határozott parancsot, hogy 1623. szt. Mihály napjától kezdve zsidót többé ne türjenek házaikban [1]). A császárhoz jutott panaszok és denunciátiók megadták a hajléktalanoknak a kegyelemdöfést. Megkapták az engedélyt, hogy zsinagogát épitsenek, ők pedig oly merészek voltak, »fast ain Tempel zu erpauen.« Ily bűnnel szemben az udvar ellentállása ki volt zárva. A protestánsoknak láb alól vették el a ta-

[1]) Egy okmánytárban szándékozom az itt megbeszélt események történetéhez tartozó azon okmányokat kiadni, a melyeken az én leirásom alapszik. Hanem szabadjon már e helyütt a köteles köszönetet átadnom a magas cs. és kir. belügyminiszteriumnak, a melynek levéltárai az udvari kamarai és a Bécs városi levéltárak mellett, az osztrák levéltárak közül főkép használva lettek, továbbá a miniszteri levéltár igazgatójának Dr. *Fiedler Th.* urnak és *Kobath Dénes* urnak. A herczegi püspöki consistoriumi levéltárban továbbá az alsó ausztriai cs. és kir. helytartóság levéltárában nem lehetett az itt megbeszélt időre vonatkozó semmiféle okmányokat találni.

lajt, hogy lehetett bántatlanúl hagyni a zsidót. Piczi sajka vad áramba került, még egy percz, és darabokra kell zuzódnia.

Azonban a történelemnek sem kis, sem nagy eseményei nem oly problémák, melyeket előre kiszámitani vagy még csak utólag is kifürkészni lehetne; a kik katholikus Ferdinándra speculáltak, azok csalatkoztak. Jóllehet 1623. jun. 26. a császár a zsidók elleni panaszok megvizsgálására egy bizottságot nevezett ki, melynek a fölött kellett tanácskoznia, miként legyenek a zsidók megbüntetendők, mily jel ragasztassék reájuk és mikép választandók el a keresztényektől. Verdenberg Verda Baptist János, az Ausztria alapját képező három hegy egyike, amint őt nevezték [1]), az egy évvel későbben báróságot és utóbb birodalmi alkanczellári hivatalt nyert Strahlendorf Péter Henrik, a császárnak különös bizalmi embere, továbbá Salburg János Henrik lovag és a jog két tudora, Wenzl János és Schäffler Keresztély képezték ezen tanácsot. Azonban Bécs városa előcsapós tanácsának még a bizottság határozata előtt vágták be az utját; hatósági önkény és polgármesterek önállóskodásai akkorában nem igen fértek meg a császári felségnek tetőpontjában álló hatalmával. Igaz, hogy a bécsiek még 1623. augusztus 15. után is, midőn már a zsidók védelmét czélzó császári rendelet ki volt adva, azon voltak, hogy az alsó-ausztriai országos kormányhoz benyujtott óvás által ezen rendelet visszavonását érjék el és a polgárokat azon hiszemben tartották, hogy előbbi intézkedésök még érvényben van. De midőn sept. 1. a zsidók legvégsőbb inségökben a császárhoz fordúltak, hogy az Isten kegyelmeért előbb kiadott kegyes rendeletét közvetlenül az udvarból hangsúlyozza a városi tanácscsal szemben, már sept. 6-án adta ki az udvari kamara a városi tanácsnak azon pararancsot, mely szerint a polgároknak »gemessen und alles Ernstes« meghagyandó, hogy addig mig a bizottság nem határoz és a császári főresolutió ki nem adatik, a zsidókat bérszobáikban békében és háboritatlanúl hagyják.

A nagy bizottság, a császár által ismételten megintetve, munkáját végre befejezte vagy inkább beszüntette. A felhozott panaszok beható vizsgálat után semmire bomlottak, a tanácskozások tárgytalanokká váltak: a büntetésekre, melyek fölött határozni kel-

[1]) *Vehse* 9, 142; 10, 121. A zsidóváros alapitására vonatkozó összes okiratok a cs. és kir. belügyminiszteri levéltárban vannak »T. 1. Nieder Österreich«.

lett volna, nem vala ok. Még a boszantó jelzéstől is, mely — úgy látszikjavaslatba hozatott — jónak látták elállani. Legfőljebb arra a meggyőződésre jutottak, hogy a zsidóknak a városi tanács hasonló szeszélyei ellen való védelmére szükséges lesz őket a birtokszerzés jogával felruházni és ez által saját telepükön való elhelyezkedésöket lehetővé tenni.

A dolog ezen állása idején a császár legszorosabb közelébe, mint lelkiismeretének tanácsosa és akaratának ura, oly férfiú lépett, kit Ferdinánd már főherczeg korában a gráczi udvarnál föltétlen bizalmára méltatott és kit most P. Becanus Mártonnak 1624. jan. 24. bekövetkezett halála után gyóntatóúl kért ki magának a jezsuiták főmesterétől; ezen férfiu Germain Lamormaini Vilmos volt [1]). Ez — úgy látszik — Rómából hozta magával a ghetto eszméjét, valamint az ottani minta szerint honosított meg Bécsben egy oly intézkedést, melytől akkor másutt már rég elállottak és mely abban állt, hogy a zsidókat szombatonként az egyház látogatására kényszeritették, hogy őket a legjámborabb, de egyszersmind legczélellenesebb szerrel, a predikáczióval téritsék meg. Mindenesetre a külön zsidóváros terve nem sokára határozott alakot öltött és a császár megadta a sanctiót. 1624. jun. 10-én az udvar hadi tanácsa, mely különben a külügyeknek hatósága volt, a császártól azt az utasítást kapta, hogy a zsidók elkülönitésére, de egyszersmind — és az határozottan ki van emelve — biztositására szemeljen ki alkalmas helyet. A hadi tanács elnöke gróf Collalto Rombaldo tábornagy volt [2]), kinek katonakeze a császár határozatát nyomban foganatosításra vitte. Ugyanazon Collalto volt ez, ki Ferdinánd megbizásában Khlesel bibornokot elfogta, és ki ezredével a fehér hegyen küzdött. Az alsó Wörth táján, Bécsnek a Duna egy ága által elválasztott és a várossal csak szegényes fahid által összekötött külvárosában nemsokára meg is találták az új zsidóvárosra alkalmas telket és ki is jelölték. A szegény lakosság, melynek birtoka itt kiváltandó volt, a szomszédságban elég helyet talált a letelepedésre; a bécsi urak tulajdonát képező tágas kertek eladók voltak és így új házak építésére meg volt a kényelmes alkalom. Ezen városrész földesuri

[1]) *Dudik B.*, Archiv für österreichische Geschichte 54, 233 és köv.; Allgemeine Deutsche Biographie 17, 573; *Vehse* 10, 98 és köv..

[2]) ADB. 4, 404 és köv.; Vehse 9, 118, 188, 265.

joga a polgári kórházé volt, és ezért a bizottságba, mely ezen ghettó fölállítását rendezte, a kórház gondnokát is be kellett vonni.

Az utolsó akadály, mely az új terv kivitelénél felmerűlt, egyszerűen nem vétetett tekintetbe. A város részéről eredetileg a zsidók kiűzése volt czélozva, és most császári parancsra bécsi polgárok arra voltak utasitva, hogy házat és telket ott hagyva, állandó birtokosoknak fogadják azokat, kiket mint bérlőket sem akartak tűrni. Vajjon azok, kiket a kisajátitási parancs megilletett, önmaguktól vagy mások rábeszélése folytán jártak-e el, — annyi tény, hogy 1624. aug. 17. a Duna-halászok és az alsó Wörth vendéglősei a császár elé azon kérelemmel járultak, hagynák meg őket bántatlanúl birtokukban. Lakásaikat, a melyek még azon felül árvapénzekkel is meg vannak terhelve, még csak az imént hozták rendbe anynyira mennyire; ilyen állapot mellett a zsidók és keresztények közti zavar elkerülhetetlen. Ezen városrészből való eltávozásuk azonban még a császári kéjvadászatoknak is, melyeknek területe a közelben volt, szükségképen kárára volna, mert nem lennének többé a kéznél hogy a vadat üzőbe venni segíthetnék. Ezen argumentum a császár személyére volt kiszámítva, a kinek egyedüli szenvedélyét a vadászat képezte, melyre a prater bozótja mindennemü vadjával a legpompásabb alkalmat szolgáltatta [1]. A rimánkodás hasztalan volt; még az nap röviden a kabinetirodából a kérelemre azon válasz jött, hogy a dolognak az eredeti resolutionál kell maradnia.

A bécsi zsidók föllélegezhettek; a viharfelleg elhuzódott. Eddig nem ismert örvendetes izgatottság fogta el különösen a tehetősebbeket, hiszen arról volt szó, hogy a büszke, még csak az imént nem is álmodott kiváltságot hamarjában hatalmukba keritve, saját telkükön épitsenek. Mozgalmas készülődés uralkodott az udvar által fölszabaditott zsidóság közt. A bejelentéseket a házvásárláshoz Collalto gróf fogadta el, az engedélyt esetről esetre a császár adta meg.

---

[1]) *Vehse* 10, 95 f.; *Hurter* 11, 657—66. II. Miksa vadászrendjét *Dudik B.* adta ki az Arch. f. ö. G.-ben 38, 339 és köv. A praternek vadban való gazdaságáról még 1697. Schwarzenberg Ferdinánd herczeg is irt: »Der Prater ist eine grosse Rarität der Stadt, und sehr bequem für den Hof, indem S. M. ohne eine Nacht auszubleiben, die Bären-, Schweins-, Hirsch-, Enten-, Reiher-, Fasanen-, Rebhühner-, Hasenjagd und den Beiz auf Lerchen und Wachteln geniessen kann. Meines Bedünkens ist das nit in anderen Ländern zu finden« l. *Wolf Adam*, Geschichtliche Bilder aus Österreich 2. 182.

Ha már ez megtörtént, vehette csak elő az ezen czélra kirendelt bizottság, a melyben Collalto az udvart, a kórház gondnoka pedig a bécsieket képviselte, a tulajdonjog átruházását, a vételnek telekkönyvi bejegyzését, ami akkoriban »an die Gewähr schreiben« volt.

A kitüzött kerület csakhamar szüknek bizonyult. A császár Ries Ábrahám, udvari zsidó javára megparancsolja 1624. sept. 23., a mely parancsot ugyanazon év decz. 24. ismételni kell, hogy az eredeti körből menjenek ki és a Ries Ábr. megszerezte nagy házhoz és kerthez a szomszédos házikót is engedjék át. Hasztalan hivatkozott Morpurgo Ábrahám, azaz Marburger[1]) ezen tárgynak oct. 27. szabályszerűen történt megvételére; vissza kellett lépnie igényeivel Ries-szel szemben. A csekély kinálat és a sürü kereslet mellett az efféle zavar és czivódás elmaradhatlan volt. A kimért hely már elfogyott, a lakásszükséglet pedig még nem volt kielégítve. 1625. febr. 12. a császár a bécsiekhez azt az utasítást menesztette, hogy Hoffer alezredesnek nagy kertje, a benne levő kis házakkal a vételár leszámlálása mellett a zsidók birtokába szálljon át. Ez különös kegyelmi tény volt Wolf Israel udvari zsidóval szemben, a ki ezen a napon eme vásárlás legkegyelmesebb helybenhagyásáért folyamodott, hivatkozva a fölségnek tett tetemes szolgálatára, a miért eddigelé még semmi kegyelemben nem részesült.

A bécsieknek türtőztetniök kellett magukat: majdnem két év mult el, mióta szükségét érezték ismét annak, hogy a zsidóktól megszabaduljanak. A bizottság eljárt hivatalában, de az évszak nagyon is kései volt, uj épületek voltak még emelendők, a hordozóskodás egy kézmegforgatással nem volt végbevihető; a tél a küszöbön volt. A császár kegye halasztást engedélyezett; az 1624-től 25-re huzódó telet a zsidók még a régi Bécs városi bérlett lakásaikban tölthették.

De kiköltözésük előtt a zsidók még egyszer el lettek halmozva a bőséges császári kegyelem nyilvánulásaival, az 1624. decz. 6-iki privilegium által, a mely szabadságaiknak valóságos »magna charta«-ját jelentette. Talán jól esett Ferdinánd szivének, egyszer máshitüek irányában is kegyelmet tanusítani, nekik segedelmet nyujtani. Vagy talán egyes kiváltságos zsidók voltak a hatalmas szószó-

---

[1]) A gradiskai Marburger Mózesnek és Jákobnak 1624. február 12. megujítja Ferdinand a kitüntető privilegiumot. *Wolf G.*, Ferdinand II. und die Juden 39.

lók, a kik az ő oltalmát testvéreik számára fölhivták és meg tudták nyerni? Hiszen 1622. jan. 18. Bassewi Jakabnak [1]) egy nemesi levél félében, kegyelmének olyatén bizonyítékait adta, a milyent ő előtte aligha adtak zsidónak, t. i. birtoklási jogot, vallásszabadságot, »Threuenbergi« melléknevet és örökölhető czimert, továbbá 1624. febr. 12. egy kegyteljes privilegiumban tanuskodik más három család [2]) mellett a császár, hogy azok jószágot, életet és vért kész buzgalommal ajánlottak föl az ellenséggel szemben és azt minden alkalommal önkényt engedték fölhasználni. Semmiesetre sem lehettek csupán csak kincstári tekintetek, a mik a császárt a bécsi zsidók irányában ily különös kegyességre indították. Mert ez valóságos kegyelemokmány volt, a mely állandó tartozkodást és tulajdon otthont ajándékozott és egyszersmind engedélyezett nekik. Mily kimélettel mutatnak oda a különválasztás okai közt csupán Bécs városának szűk terjedtségére és udvari szállások szükségére.

A fejedelmi és osztrák ház oltalmába és védelmébe (»Schutz, Verspruch, Schirm, freie Sicherheit und Geleit«) való felvétel nemcsak meg lesz ujitva, hanem határozottan örökre (»auf ewig«) biztosítva. A törvénykezési hatóság kizárólag a főudvarmesteri hivatal számára lesz föntartva, a bejárás Bécsbe és a kijövetel onnan minden egyéb a ruhán alkalmazott jelzés nélkül meg lesz engedve, a zsidóknak boszantása és sértegetése sulyos büntetés terhe alatt el lesz tiltva, továbbá saját területükön teljes vallásszabadság lesz nekik engedélyezve. Hogy azonban a császári és fejedelmi oltalomból minél többet élvezhessenek [3]) (»desto mehrers zu geniessen«) még ezen szabadságokon kivül is, lakásaik mindennemű katonai és udvari beszállásolásoktól föl vannak mentve (»überhebt, eximiert und frey gelassen«).

Eme császári aláírással és függő pecséttel ellátott, az osztrák udvari kanczellár Verdenberg B. G. gróf és Gertinger Tóbiás titkár által ellenjegyzett okmány képezte ez uj bécsi zsidóvárosnak alapját és sarkkövét [4]). De míg a fölszabadultak teljes szívvel és

---

[1]) *Hock S.*-nek kellett ezen a nagy udvari zsinagóga tulajdonában levő okmányt kibetüzni (»dechiffriren«) l. *Lieben K.* Gal-Ed 26. és 78. Másolatát őrzi a cs. és kir. belügyminiszteri levéltár Bécsben.

[2]) *Wolf G.* a. i. h. 141.

[3]) *Wolf G.* 45. igy nyomtatja: »desto mehreres Zeugniss haben«.

[4]) *Hurter*, Geschichte Kaiser Ferdinands II. 10, 137 elferdíti az

élekkel gyönyörködtek a kegyelemlevél ékesszólásán és élvezték annak beszédességét, addig az ellenség kárörömmel diadalmaskodott, hogy a bécsi kereskedelmet, a zsidók tulajdonképeni életkérdését, eme okmány ugyszólván aggodalmas hallgatással mellőzte. Egy szóval sincs benne kimondva, hogy Bécsben a zsidók kereskedésüket továbbra is üzhetik. A polgárok nem is késlekedtek egy pillanatig sem ama fölfogás terjesztésével, hogy a Bécsben lakhatási engedélylyel meg van vonva a zsidóktól ama jog, hogy a városban boltokat birhassanak. Ők hasztalanul hivatkoztak arra, hogy a császárnak nem lehetett az a szándoka, hogy egy kerületet adjanak számukra, a melyben Bécs szeme láttára éhen haljanak; mint mindig, ugy most is azt hitték el, a mit óhajtottak, és kéjelegve fészkelték be magukat a privilegium hézagaiba. Mielőtt a jég olvadozni kezdett, kellett még tisztába jönniök, azért elhatározták a zsidók, hogy 1625. jan. 27. egy határozott kereskedelmi szabadalomért folyamodnak, bármily aggályosnak látszott is előttük, a császárnak ujólag terhére esni. Ha a pénzt az üzlettől el kellett vonniok, ugy őket, már mint nagyrészt kereskedőket, az alsó wörthi házak megvétele által is egyenesen a pénzügyi tönk fenyegette, a mit pedig kereskedéseik beállításának okvetlen maga után kellett vonnia.

Harminczezer egynehány forinton fölül, ennyit olvastak le készpénzben uj birtokaikért, a ghettót még saját biztosságuk czéljából körfallal kellett bekeríteni,egyetlenegy házba sem lehetett belemenni, a nélkül, hogy épitési változásokat ne kellett volna rajta foganatosítani; az adósság terhe agyonnyomással fenyegette őket. »sambt und sonders ausgesaigerte arme Leuth«, így nevezik magukat. Jól tudták, hogy egynémely kereskedő irígyli tőlük az üzletet s a keresetet, a mi pedig, most a várostól való távolság miatt kétszer annyi időt vesztvén el, ugyis tetemesen megcsappant, hanem abban a meggyőződésben élnek, minthogy csak a megélhetést nem pedig a meggazdagodást keresik, az olcsón eladásra való törekvésükkel ugy a magas mint alacsony rendeknek, sőt az egész országnak meglehetős hasznot hajtanak és jólétüket előmozdítják. Azért tehát esedeznek, hogy engedjék meg nekik alsó-wörthi lakásaikon, nappal pedig a régi városterületen kereskedést üzhetni, ama ipart, melyre némelyikük ráadta magát, folytathatni, minden országos vá-

igazságot, mikor eme resolutióról azt jegyzi meg »sie gewährte den Christen Schutz, ohne gegen die Juden Härte zu üben«.

sárt meglátogathatni, és ha épen ugy találkozik, szabadjon nekik készpénzt az ország szerint kelendő u. n. zsidó kamatra zálog fejében kölcsön adhatni és hogy nagyobb vámot ne kelljen fizetniök a keresztényeknél. Nem sokára megbizonyosodnak, vajjon a régi privilégium hallgatagsága esetleges hézagot, vagy pedig tátongó mélységet jelent-e a zsidók számára.

Remélhetőleg jogos (»verhoffentlich billig«) kivánság, hogy rajtuk is legyen segítve, igy nyilatkoztak a zsidók a kérelmükben; reményükben nem csalta meg őket a császári kegy. Ferdinánd hamarjában el volt határozva, hogy az udvari zsidók kérelmének kivétel nélkül helyt ad. Csak előbb még megvizsgáltatta azt a kérdést, hogy nem lenne-e tanácsosabb a zsidóknak üzleteit a városban még máshová is áthelyezni. De midőn ezen vizsgálatra kiküldött Gertinger Tóbiás és Perkhaimer Kristóf 1625. márc. 8. azt jelentették a császárnak, hogy a zsidók boltjai számára [1]) Bécsben nincs alkalmasabb hely az eddiginél, t. i. a régi »Kienmarkt«, mivel ez a város tereitől és főutczáitól egészen félre esik és minden nagy forgalom és néptolongás nélkül szükölködik, az udvari kanczellária még az nap uj privilégiumot menesztett a zsidósághoz, a mely sorjában teljesítette minden kérelmüket és kibővítette szabadalmukat, a melyet nyugodtan fölhasználhattak és élvezhettek (»rhuiglich erfreuen, nützen muessen und gebrauchen sollen und mögen«).

Alig hogy a császári kegyelem ezen uj ténye által kezükbe kapták a biztosítékot, hogy ezentúl keresetforrásukat önkényüleg be ne dughassák, tüstént községük szellemi és erkölcsi forrásainak ujjáalkotásához és biztosításához láttak hozzá. Ugyanazon márcziusban, a melyben a császári kegyelem-levelet hozták meg számukra, hivták meg az uj alapokra fektetendő közügyeknek leendő vezetőjét és tanácsosát, Heller Lipmannt. A toszáfisták, a talmud ezen glossatorai, óta senki által el nem ért hasonlíthatlan tudományossággal párosult éleselmüség hire előzte őt meg; világismerő pillantását, nagy szervező képességét uj munkálkodása fogja megmutatni. Ezen válságos időkben 1623. sept. 15. pénteki napon szállították sirba, mintegy omen gyanánt, hogy a nyájt majdan szétverik, a régi községnek tisztelt főnökét, Chajjim Abrahám [2]) rabbit, a ki Krakkó

[1]) Mindössze 18 bolt volt. L. *Wolf G.*, Judentaufen in Österreich 4.

[2]) Hellerrel sógorságban állott annak fia Mózes által. Ennél élt Prágában az özvegye egészen haláláig 1639-ig. (Gal-Ed Nr. 158, 163.)

melletti Opatowból származott. Pásztoruktól megfosztva, jövőjük veszélyeztetve, a sötét éjet látták szemükre ereszkedni. Most ismét világosság lőn; Heller Liepmann hajnalcsillaga ragyogott sokat igérően a fiatal község egén.

Hanem az uj zsidóváros beléletét át is lengte ám a reggeli szellő, az üde fuvalom. A megszégyenítő és fájdalmas kiköltözködést [1]) a császárnak kegyelemnyilvánulásai enyhitették meg, nagyjában azon érzelem maradt tulsulyban, hogy most már végre nyugalmuk és biztonságuk lesz, a gyülölködő környezettől megszabadulva, akadálytalanul és korlátozás nélkül egy igazi zsidó községi szervezet fölállításához láthatnak. Szomszédos templomtornyok nem fogják leszorítni többé a zsinagóga magaslatát, az áhítat szabad kiömlését nem fogja az visszatartani, a kinek ez előbb szemet szurt. A szoros összébbhuzakodás meghozta a hitközségi élet kisebb örömeit, részben mintegy beteljesedett a próféta szava, hogy kiki saját szőlőtője alatt lakozik, senkitől föl nem ijesztve perturbálatlanul (»unperturbirt«), a mint a császár szokta mondani.

Az akkori zsidóságnak képe ez kicsinyben. Csupán csapóhid által voltak a nyilvános élettel, a várossal összekötve. Gyakran meg volt szakítva az összeköttetés; magas vizállásnál, rohamos jégtorlódásnál az átmenet veszélyessé válhatott. De ez nem ijesztett rá a serény kis népségre, a mely a szombat és ünnepnapok kivételével, minden reggel és este alkonyatkor pontosan megjelent a hidon. Meglehetős hosszu ut volt ez, a mit itt naponkint legalább kétszer kellett megtenniök; az éj beállta után senkit sem szabadott Bécsben találni. Kényelmesek nem voltak. A kereskedelem katonái sokkal külömb fáradalmakhoz voltak hozzászokva és mindig tudtak hozzá, a mint a császárhoz intézett folyamodványban mondták, miként kelljen külföldön az áruk vásárlásánál éltüket koczkáztatni és veszélyeket kiállani.

Ugyan mindössze csak tizennégy ház lett eddigelé kisajátitva az összes zsidó lakósság befogadására. Ámde ezek nagyrészt kiter-

---

[1]) Ama állítás. mintha a zsidók maguk kivánták volna a kiköltözködést és Heller Liepmannak is kijárna belőle a része, mint teljesen történelem ellenes visszautasítandó. E szerint kell a következőknél ezen adatot helyreigazítani: *Wolf G.* (a Wertheimer-féle »Jahrbuch für Israeliten«-ben 1867/8. L. 79, die Juden in der Leopoldstadt 11, Judentaufen in Österreich 5.), Grätz X, 42. és *Hock S.* Lieben Gal-Ed-jében 65. V. ö. *Zunz J. M.* עיר הצדק 94.

jedt, szétszórt ingatlanokból állottak, a melyekhez még nagyobb kertek és gazdasági épületek is tartoztak. Mindenesetre elégségesnek látszott a császárnak a hely, hogy 1625. jul. 16. Collalto grófot az utolsó, még a városban maradott zsidóknak alsó Wörthre való szállításával megbizza. Midőn pedig a teljes átköltözködés után az átengedett telkek száma nagyon is kevésnek, a lakások az uj lakók befogadására elégteleneknek bizonyultak, a császár tüstént 1625. aug. 5. a bécsiekhez azt a parancsot menesztette, hogy a zsidók számára olcsó fizetés mellett további lakóhelyeket rendeljenek. A városi hatóságok megnyugtatására a császári parancs ez izben ama nyilatkozatot tartalmazta, hogy az udvarmesteri hivatal törvényhatósági joga csak a fölszabadított zsidóságra érvényes, és hogy más különben pedig pénz és büntető ügyekben a kórházi gondnokság az ő igazságszolgáltatásában és öröklött jogaiban megmarad. A zsidóváros megnagyobbítása nemsokára elérte az eredetileg kitüzött kerület kétszeresét. Még tiz, illetőleg tizenöt ház lett megváltva [1]). Állitólag már akkor 698 öl és 4 singet tett ki a ghettofal kerülete [2]). Ugy látszik, hogy ezen kört csak egy kapu törte át a csapóhid felé. Legalább a zsidóság és a polgári kórház közti kiegyezési iratnak fönmaradt tervezete megtilt utat, kaput vagy átjárót a »Tábor« felé [3]).

Igy az épitkezés már befejezettnek látszott, hanem a várossal való kiegyezkedés nehéz feladata még megoldásra várt. Mint mészkő a falzatba, mely repedést és törést okoz, ugy ékelődött be az uj közügy rendjébe már elejétől fogva a folyton ujból kitörő, tehát mindig nyilt kérdése az adóviszonynak a várossal szemben. Még nem lett eléggé figyelembe véve, hogy ama közvetlen udvari megadóztatás mily ferde és gyülöletes állapotba hozta a zsidókat a környezetükkel szemben. Mint a római birodalom udvari szolgái, a koronának regálé-ja, a császárnak közvetlen tulajdona lassanként bányává [4]) lettek, a

---

[1]) A zsidóváros határait, valamint az előbbi háztulajdonosok neveit lásd *Weschel*, die Leopoldstadt bey Wien (Bécs 1824) 263.

[2]) Mindenesetre csupán a zsidóvárosnak 1656. oct. 26. végbement kiméréşénél. Bécs város levélt. IV. Lit. J. Nr. 1. Hanem, ugy látszik, hogy a házak ujjáépítése mindig ezen eredeti kerítésben mozgott, a mely csak csekélyben lett kibővítve.

[3]) Ibid. sine dato.

[4]) *Stobbe* 25. 1669. dec. 10. a morva zsidók ügyében azon utasítás megy az udvari kanczelláriától a cseh udvari kanczelláriához, hogy »Ihre

melynek minden garázda kiaknázást el kell türnie, helyesebben egy neme a kamatozó nyájnak, melyet csupán azért nem szabadott bántalmazni, mert különben kevesebb hasznot hajtott. Az országgyülések azért nem vonhatták be őket az illetményekbe, az együttszenvedő városok, mint mondták, adókkal nem terhelhették őket. Igy tehát önhibájukon kivül, minthogy két ur számára nem tudtak kétszeres gyapjut adni, az országnak henye s haszontalan és azért káros elemei gyanánt kezdtek szerepelni, a kik a többiek által teljesített szolgálat és egyéb terhek alól föl vannak mentve: lealacsonyításukért még sandán is néztek rájuk, kivételes helyzetük miatt még gyülölték is őket.

Az uj község állására a várossal szemben tehát a legnagyobb fontossággal birt, hogy városi adófizetőkként is szerepeljenek, hogy igy a városi pénztárnak tett szolgálataikra hivatkozhassanak. A császári privilegiumok és edictumok a tulajdonjog megváltását és az adószabályozást a felek kiegyezésére bizta. 1625. aug. 5. csak annyi lett elvileg kimondva, hogy a zsidók ugy fizessenek adót, mint a keresztények, az uj házak pedig országos szokás szerint 3 évre minden adótól mentek legyenek. De a városnak igényeit nem tudták győzni. A zsidók utaltak arra, hogy ama jövedelem, a mit eddig ezen szegényes kerület nyomoruságos 24 házával hajtott, elenyésző csekély volt. De többszörös tárgyalások és erős rábeszélések után (»über mehrfeltige gepflogene Handlung und starckhes Zusprechen«) végre, a mint 1625. május 6. a bizottság a városnak jelenti, ezer forintnyi évi adófizetésre ráengedik magukat venni. A város a minden egyes zsidó háztól való külön adóbeszedéstől megkimélendő, az összes rendes és esetleg rendkivüli adók váltsága fejében, az összes házaktól, a hányat csak épitenek (»von allen und jeden Häussern sovil deren gepaut werden möchten«), hatszáz forint évi adó fizetendő a városi adópénztárba. Csak uj, előreláthatlan és nem remélt kivetések nincsenek ezen évi megadóztatásba beleértve. A területükön belüli szaporítása a házaknak tehát ezzel világosan teljes adómentesnek lett kilátásba helyezve. Minthogy továbbá illetékbeszedési joggal fölruházott saját telekkönyv volt engedélyezendő a zsi-

Khayserl. Majestät sich vorhin klar genueg erclärt gehabt, dass sie die Judenschafft alss Ihr landtfürstliches eigenthümliches Cammergueth vber ihren obhabenden Tribut weither nicht wolten belegt haben.« A cs. és kir. udvari kamarai levéltárban: »Niederösterr. Herrschaftsakten, Österr.« 10. Fasc. 29/2).

dóvárosnak, azért a vének és az elöljárok készeknek nyilatkoztak, hogy a most rájuk eső telekjognál fogva a kórházat megillető négyszáz forintnyi összeget a szegények házába a kórházi gondnok kezei közé fizetik ki. Mindkét összeg félévi részletekben szt. György és szt. Mihály napkor fizetendő. Továbbá le kellett magukat kötelezniök, hogy végkép tartózkodni fognak élelmiszereket, épitő és tűzifát keresztény csaplárosoknak és szálló-tulajdonosoknak adni el. 1626. jun. 15. Moser Daniel polgármester hivataloskodása alatt, a szerződés [1]) Bécs városa és a zsidóság közt meg lett kötve, két példányban kiállítva, a város részéről annak közbülső pecsétje, a zsidók részéről az elöljáró és az öregek aláirása által, »treulich und ohne Gefährde,« a mint az okmánynak végső szavai mondják, megerősitve.

Az uj zsidó város alapjait, a császári kegyelemleveleket a községnek levéltára őrizte meg, a polgári kórház, mint telekfönhatóság ki volt elégítve, a vételár az egyes eladóknak ki volt fizetve, a város iránti adókötelezettség meg volt váltva és, a mint látszott, kimerítően szabályozva. Rendkivüli dolgot nyertek; saját lakaikban ültek, külön zsidó telekkönyv jegyezte be a megszerzett birtokot és annak ezentuli változását és föl volt ezentul jogosítva átirási illetéket és fontpénzeket beszedni, mint azelőtt a kórház. A biztonságról azon pillanattól kezdve, a mikor a zsidók eltávolítását a városból komolyan szemügyre vették, maga az őrködő császár gondoskodott; 1624 végén kibocsátott nyilvános fölhivás [2]) kemény büntetéssel sujtja a zsidók megsértését és azok tettleges bántalmazását. Kivülről védő körfal vette körül az uj kerületet; belülről őrség nyujtott katonai födözetet [3]), a melynek külön ház volt fölállítva. Az utolsó idők rázkódásai közepette sem apadtak el a keresetforrások, a kereskedés nem csökkent, hanem az üzleti helyiségek megnyitása által az uj területen inkább nyert terjedelemben. Szellemi központjuk, vezetőjük, valóságos lelkipásztoruk volt ő nekik. Már

[1]) Bécs város levélt. i. h. Melléklete B) a kelet nélküli, de 1660-ból származó, a bécsi zsidóknak a város tulkapásai elleni oltalom miatt Lipót császárhoz intézett kérvényéből. L. az okmányt *Weschel*nél i. h. Nr. XVI.

[2]) 1624. dec. 6-iki privilegium. *Wolf G.* 43—4. *Schlager J. E.* Wiener Skizzen aus dem Mittelalter (Bécs 1842.) N. F. II. 245.

[3]) Az őrség a 42-ik számu házban volt. A zsidó házaknak 1660. junius 23-iki leirásában és megbecslésében (Bécs város levélt. i. h.) a 42-ik számu ház neveztetik őrháznak vagy katonaszobának.

ideje volt, hogy komolyan vegyék a zsidó községi élet kivánalmait is. Az alapvető császári privilegium határozottan gondoskodólag megengedte iskola és zsinagóga, valamint más ritus kivánta intézmények fölállítását, és »von Rabbinern, Vnderweisern, Vorsingern, Schreibern, Vmbsagern, Schuel Klopfern« és más hivatalnokok alkalmazását. Az uj állás uj igényeket teremtett; igaz hogy tulnan a folyón volt, de azért mégis Bécsnek zsidó községe volt, a melyet méltó és jeles intézményekkel kellett berendezni. Megtagadták volt nekik, hogy még a városban áldozatkészségüknek pazarul fölékesített templomban állítsanak emléket; most a bőkezüség számára uj forrás nyilt, hála az elfordított veszedelemért.

Az uj zsidóvárosban nem sokára fölemelkedett az Isten háza és a »beth hamidras« (tudomány csarnoka), a zsidó nép eme két szivkamrája, a zsinagóga, mint Heller Liepman az énekek énekével nevezi: az imának erődje, magasra felnyuló épület [1]). Nem sokára a ritusnak és a községi életnek minden követelménye megfelelő épület által volt képviselve; csak a halottakhoz kellett a hidon átmenniök, a temetőt nem szállították át.

A község erkölcsi állapotának igen kedvező bizonyítéka már maga az is, hogy létezik. Lehetetlen, hogy komoly ok volt ellenük a panaszra, mivel nemcsak hogy a régi lényegesebb kiváltságaikat megszorítás nélkül élvezhették, hanem még uj értékes jogokkal meggazdagodva állották ki a krizist. Erről a vélemény mondásra illetékes birónak az itéletét birjuk; Heller Liepman a községet törvénybeli jártasságban, tudományosságban, gazdaságban és tiszteletben telidestelinek mondja [2]). Igy tehát minden föltételt ott talált, hogy a rábizott községet az ő nagy eszméje szerint rendezze be. Az ő bölcsesége adott neki alkotmányt, alapszabályokat, vagy mint akkoriban mondták, rendőri szervezetet. Ebben pontosan körül volt irva az elöljáróság jogköre és önkényes tulkapások elé tolózár volt alkalmazva [3]). Tekintélye és tudománya mindenütt föltétlen előzékenységgel találkozott; egyhangulag lett az uj alkotmány életbeléptetve; a kezdeményező dicsekedhetett alkotásával [4]). Tudást terjeszteni, vérében volt és annak mindig szükségét érezte. Néhány

---

[1]) A מגלת איב"ה -hoz való bevezetésben. [2]) Ibid.

[3]) Ezen bécsi községi alapszabályoknak a töredéke fönmaradt a צמח צדק-ben jogi resp. 30.

[4]) ונודע לכל התיקונים היפים שעשיתי ותיקנתים: מגילת איב"ה.

tanítvány a régi hatáskörből bizonyára elkisérte, ömledező tudományosságának, sziporkázó szellemének a hire bizonyára ujakat csalt ide. De a községben sem volt hiány oly emberekben, a kik teljesen fölfogva és méltányolva az ő nagyságát, keresték a vele való érintkezést. Kiadva magából, de egyszersmind be is fogadva magába, csakhamar mindazoknak központjává lett, a kiknek kedvük telt a szellemben és tudásban. Hálásan emlékezett meg később is a Lucerna Áron, orvos és természettudóstól nyert ösztönzésről [1]). Mennyire tudott hozzá, községének erkölcsi nemesítésére hatni, és hogy a bánatban vigasztaló és a szerencsétlenségben istápoló legyen, arról beszédes bizonyítékot ad egyetlen fönmaradt prédikácziója.

1626. oct. végén a halálangyal az akkoriban nem ritka járvány képében jelentkezett a ghettóban. A Heller-lakta háznak az ablakán is beszállott a halál. A lakásokba volt mindenki internálva; Isten háza pusztán állott. De mintegy csuda által lett a vész föltartóztatva; a községnek csak kevés áldozata volt [2]). A megmenekülés utáni első szombaton nov. 22., a mikor felolvasták a zsinagógákban az Ábrahám hű szolgájáról szóló hetiszakaszt, a ki a szerencsésen sikerült küldetés miatt térdre esik Isten előtt és forró hálával borul eléje, föllép a járványtól csak imént szabadult község rabbija a szószékre, hogy ezen szövegről prédikáljon. Beszédének sava, java a régieknek ama gondolata, hogy a ki valami veszélyt elkerült, vagy a ki érdemesnek találtatott arra, hogy csudát lásson, az hálául létesítsen valami teremtő művet, áldásdus intézményt alkosson, maghozó visszaemlékezésnek kiapadhatatlan forrásául. Ő is ily megemlékezést akar létesíteni, a csak imént átélt csudának az emlékét akarja a községben megszilárdítani. A holnapi naptól kezdve ezentúl mindig a reggeli istentiszteletnél, mintegy az áhitat küszöbén, mikor a község tagjai a phylakteriákat fejükre teszik és kezükre csavar-

[1]) מעדני מלך Chullinhoz f. 66, a hol Heller a Lucerna által hozzá intézett stincus marinus nevű halról szóló kérdésének a megfejtésében darwini elősejtelmekről tesz bizonyságot.

[2]) Ezt a régi bécsi temetőnek 60. számu feliratából következtetem (*Frankl L. A.*-féle kiadás). Ez által biztos támasztékot nyertem Heller prédikácziójának keletére nézve is, a mely pedig elmondása idejének a megnevezése nélkül maradt fön. Heller, ugy látszik, hogy ezen prédikácziót, valamint Ascheri végrendeletét német fordítással együtt Prágában 1626. nyomatta ki; *Zunz L.* Zur Geschichte 296.

ják, mikor épen az imaköpenyekbe burkolódznak, lesz felolvasva Ascheri erkölcskönyve, végrendelkezése. A jámbor, már a 14. században általánosan tisztelt törvénytanítónak a könyvét ezen czélra a hét napjainak megfelelőleg 7 szakaszra osztotta és nők, továbbá járatlanok számára könnyen megérthető németségre ültette át. A község az ige szentségét, különösen pedig az eskü tiszteletét, a melynek sohasem szabad szófia beszéddé lealacsonyodnia, merítse a maga számára az erkölcsiségnek ezen ifjító forrásából és tartósan tegye azt magáévá. Bár ha a szónok az alapokig beható mély magyarázatot, a kérdések és megfejtések fölgerjesztő játékát, az elme erejét, a mely a bibliai igétől, mint a kalapács a kőzetből, villámokat szikráztat, másokkal meg is osztja, de az ezen prédikáczióból származó egyszerü intézmény jellemzi a férfiut. Benne erkölcsnemesítő jámborságnak szelid tüze fénylett, a mi nem terhelte a községet mystikus gyakorlatokkal avagy sötét vezeklésekkel, hanem művelő és fölemelő intézményekkel gyarapitotta azt.

Hanem mintha csak azért ismerte volna meg a község, hogy elvesztését gyászolja, már 1627 elején fölszólították, hogy vegye át a prágai főrabbiságot. Életének java 27 éve alatt ott működött, mint birótárs tartozott a prágai rabbisághoz, most pedig mint Israel legtekintélyesebb tanitóinak az utódja lépjen a zsidóság legtiszteletreméltóbb községének az élére. Hasztalan ajáltak neki pénzt, javakat és uj tisztségeket. Bécs nem adhatott neki hasonló hatáskört. Három hónap mulva követte a meghivást. Könyteli bucsu volt ez; a község tudta, hogy mit vesztett benne. Fájdalomtól megindulva vált Heller a már megszeretett környezettől el; nem sejté, hogy sorsteli elhatározás volt az, a melyre oly nehezen kapta föl magát.

Az év nem mult el a nélkül, hogy egy uj jelentőségteljes esemény által ne fokozta volna a bécsi ghettóban a nyomott kedélyeket. 1627. jul. 13. megérte ugyan a község a diadalt, hogy öregeinek a hanaui zsidók oltalmáért intézett kérelmét teljesítve látta a császár által, a ki a hanaui grófot csupán az ő bécsi zsidóságának a kérelmére utasította oda, hogy a prédikálók vasár- és ünnepnapokon ne zárják el a zsidó utczákat és ne engedjék meg azoknak lázitó beszédeit [1]). Azonban Khlesl Menyhért mint bécsi és ujhelyi püspök Rómából visszahivatott. Maga a császár, a ki mint főherczeg erő-

[1]) A cs. és kir. házi-, udvari- és állami levéltárban. L. *Wolf G.* Ferdinánd II, 46.

szakosan hagyta a magaslatról alázuhanni, hivta meg a visszatérésre. Abban az évben, mikor a bécsi zsidók bevonultak a ghettóba, ünnepelte az egyház a vallás terjesztésére szánt hatalmas congregatió alapítása által az évszázad első negyedének a bezárását. Khleslt kinevezte mindjárt a pápa az uj propaganda tagjává. Ezen szellemben lépett be hivatalába. Röviddel az előtt irta alá Rómában ama bullát, mely Loyola Ignáczot szentté avatta [1]).

A türelmetlenség mint perzselő, izzó szélvész vonul be ő vele; ha az állam sorsát nem is tudta többé intézni, de a hivők szive fölötti uralom csakhamar kezében volt. A zsidók ijedve látták a dolgok gyors fordulatát, a téritgetés hódítni vágyó szellemének a győzelmét. Félelmetes hirek surrantak a légen keresztül. 1628 tavaszán majnai Frankfurtból levelek érkeztek Bécsbe, a melyek fenyegető kényszerintézkedésekről adhattak hirt [2]). A német községekben jámbor vezeklési gyakorlatokat tüztek ki, hogy a balsorsot elforditsák. De a trónon olyan császár ült, a ki szívét az egyháznak esküdte ugyan oda, de fejét magának és uralmának tartotta meg. A zsidók iránti kegyelmi tényeiben nem hagyta magát félrevezetni, a támadásoknak csak vallásukra, vagy mint akkor mondták, káprázott voltukra, szabadott irányulniok, de jogukat megingathatlanul védelmezte. Persze magától értetődő föltevés volt, hogy nem lesznek oly vakmerők, hogy az egyház tanai ellen akár szóval, akár tettleg valamit cselekedjenek.

Ekkor Prágából azon jelentés érkezett, hogy az uj bécsi zsidóvárosnak volt első rabbija, Heller Liepmann, a kereszténységet szidalmazta egyik művében. Késedelem nélkül ki lett adva az elfogatási parancs, hogy lánczra verve hozzák őt Bécsbe; ugy szólt az utasítás. A császár kegyének e g y határa volt csupán, vallásának szentsége; ha csuda nem történik, Heller élete el van játszva. A jajgatás, mint a bucsunál, ujra kitört, mikor Bécsben igy tudták őt viszontlátni.

[1]) *Hammer-Purgstall*, Khlesls Leben IV. 218, 225. Dr. *Wiedemann Th.* tudósít bennünket (*Frankel-Grätz* Monatschrift 27. 329.) egy 1627. sept. 4. a szt. istváni kurátorok által a császárnál emelt panaszról, hogy a zsidók öltözete »beinahe dem geistlichen Habit gleich formirt sey«. A csapóhidon tuli vidék, a hol a zsidóváros volt, épen a szt. istváni kerülethez tartozott (*Weschel* p. XXXIX.)

[2]) *Juspa-Hahn* יוסף אומץ l. 171; *Grätz* X. 45. 1; *Zunz*, die synagogale Poesie des Mittelalters 342.

Negyven napi fogsága alatt előbbi községének fáradozása és áldozata megmentéseért képezte egyedül vigaszát. A szeretet fáradozása nem volt hijábavaló; kiszabadítása a bécsi község odaadásának, de egyszersmind befolyásának az emléke. A bünnek bár árnyéka nélkül, mégis csak nyomasztóan terhes bánatpénz fejében volt megmenthető. Elhitették Werdenberg udvari kanczellárral és a titkos tanácscsal, hogy a zsidóktól ezen eset által egész vagyont lehetne kipréselni. Ausztria zsidó családainak két leggazdagabbika, a már akkor elhalálozott Heller-Mirels Koppelé, azaz a bécsi Fränkelé és a prágai Bassevi Jákobé rokonságban állott Hellerrel. Bassevi Ábrahám, Jákob fia, ugyanis már 1616. elvette Fränkel leányát [1]), és Áron Fränkel, Koppel fia [2]), később Heller Liepmann leányával lépett házasságra.

Minden engedményre hajlandók voltak tehát, sőt magát a bevádolt könyvet is kiadták, miután megigérték egynémely szó kitörlését [3]), a prágai rabbiság elvesztését megenyhítették bármely más

[1]) Bassewi Szorel, a mint *Hock S.* kézirati jegyzeteiből látom, 1660. tammus 16. pénteki napon halt meg, l. Gal-Ed Nr. 128.

[2]) Heller Lewi Mirels Áron mint előkelő és tehetős ember halt meg Bécsben 1649.; ő az, kinek síriratát a bécsi sírfeliratok 177. számában ismerem föl. Nechele felesége 1632. előzte öt meg. (Nr. 92.) Fia, öregapja után Fränkl Jakab Koppelnak nevezve, 1691. tammus 21. szombati napon halt meg, mint a prágai község titkára *(Hock S.)*. Fia a corrector Ábrahám Israel volt, a kinek házában, oderai Frankfurtban Trillinger Juspa bejárós volt, a ki az ő nevében tudós megjegyzéseket közöl משנת רבי אליעזר 45[a], 116[b] és 136[b]. L. *Steinschneider* Cat. Bodlejan. Nr. 7691 és a מדריש רבה-hoz való utószót (Oderai Frankfurt 1705.). A régi bécsi temető még Koppel Jakab b. Ábrahám Halewi Hellernek a sírját is magában rejti, a kit Heller Lipmann az ő vérrokonának nevez (מגילת איב"ה Lemberg 1837. f. 7[a]), még a lányáét is, azonban a *Stern G.* gyüjtötte föliratok csak az ö másolataiban lelhetők fel, a *Frankl A. L.*-féle kiadásban eltüntek. Koppel Jakab, ki fejedelem és nagy embernek (שר וגדול 2 Sam. 3, 38) van megjelölve, 1612. elul havában halt meg (Nr. 172), lánya Reberl רבעירל pedig, a ki Wallich Ansel Asert és a második férjét a prágai R. Mózes gáont tulélte, 1660. tisri 21. vasárnapi napon halt meg (Nr. 662). V. ö. Inschriften Nr. 224. Koppel Jakab, Heller Mózes fia, a ki 1645. Bécsben halt meg (Nr. 152), valószinüleg Liepmann unokája, fia Mózes nevü fiának, a ki 1663. tebeth 15. hétfői napon mint prágai rabbihelyettes halt el *(Hock S.)*.

[3]) Majdnem ugy tetszik, mintha a canon purificationis-tól, a melyet az index-congregatio zsidó könyvekre alkalmazott (l. a Revue des études juives-ben 9, 127 és köv. jelentésemet *Reusch* tiltott könyvek indexéről), Heller מעדני מלך czimü könyve ellen is tanácsot kértek volna. Egy pillantás az ilyen donec corrigatur-ral ellátott példányba mutatja a nevetséges szorgalmat, a melylyel a kiir-

német rabbiság elfogadhatása által, csak a véglegesen kiszabott pénzbüntetés összegéből, a 10,000 rénes forintból nem néztek el semmit. Heller a császári terhek fölosztásánál Prágában hajthatatlan igazságot gyakorolt és ezáltal nyomorult emberek gyülöletét idézte föl maga ellen, a kik boszuvágyuk tüze által könnyen elhamvaszthatták volna Ausztria zsidó községeit. A gyermekei számára irt »szenvedés tekercsében« elhallgatta ellenségeinek a nevét [1], nehogy örök átoknak adja át őket, méltó tanítója ama zsidóságnak, a mely a vétket, nem pedig a vétkest akarja elpusztulva látni. Községének, Bécsnek iránta tanusított és oly hivségesen megőrizett szeretetét sohasem felejtette el.

Most a császár annál könnyebben volt meggyőzhető, hogy a zsidók vallási dacza ellen meg kell valamit kisérleni. A mint csak az imént jártak el Heller könyve ellen a római index-congregatio mintája és receptje szerint, ép ugy szándékoztak most egy más római példát utánozni Ausztriában, a mely Lamormaininak és Khleslnek élénken emlékükben volt, a zsidók közti térítő prédikácziókat. Eme intézménynek »Isten előtt kegyelt szándoka« csakhamar megérlelődött a császárban, csak a legügyesebb megvalósításról volt még szó. Arra gondoltak, hogy az uj térítő intézet számára maguk a zsidók adjanak helyiséget, sőt Khleslnek az a drágalátos ötlete volt, hogy a bécsi egyetem rendezzen be ezen czélra egy auditoriumot, mig végre hosszas hiábavaló tárgyalások után az irgalmas testvéreknek kolostorában csak az imént ujjáépitett hosszu folyosón találták meg a keresett hajlékot. A másolat most teljes volt. A mint Rómában a ghetto kijáratánál állott a templom, a melyben erőszakkal prédikálták a zsidóknak az evangeliumot, ugy Bécsben ezentul a térítő prédikácziónak a hajloka az alsó Wörthben, szorosan az uj zsidóváros előtt állott. A császár ezen ügy gondozását magával vitte a regensburgi választófejedelmi napra, a hová 1630.

tandó szavakra hajhásztak. A תלמוד szó tövestül gyökerestül ki lesz irtva, mintha bizony az által a talmudot semmisítenék meg צלמים, אומות העולם és עכו״ם־ע״ז, גוי pedig כותי által pótoltatik; v. ö. az utasítást *Steinschneider* Hebr. Bibliographie-jában V, 78.

[1]) A מגילת איב״ה (Wilna 1880) folytatásának a hamisítója, a ki Samuel, Heller Liepmann fiának a nevét arrogálja magának, azt hiszi, hogy a neveket feltödözheti, de csupa találmányt nyujt p. 46, minthogy azokat *Hock S.* prágai családlajstromából nem tudtam kitalálni. Hagyatékában *Hock* is hamisitásnak nyilvánítja ezen állítólagos Samuelnek a jelentését.

máj. 27. ment el Bécsből. Azokban a napokban, a mikor kénytelenítve volt Wallenstein letevése által sajátkezüleg házi hatalmának alaposzlopát feldönteni, a mikor a legkomolyabb államügyek vették őt igénybe, gondolatai akkor is ráértek a zsidók megtérítésével foglalkozni. Aug. 18. azon parancsot menesztette Prágába [1]), hogy minden szombaton 200 zsidót, felében vagy legalább harmadában nőket, köztük mindkét nembeli fiatalokat 15 és 20 év közt, még pedig negyvenet, utasítsanak az »an der Lacke« nevezetü templomban való összegyülekezésre és a keresztény prédikáczió meghallgatására.

Azonban ezen parancsnak ismétlése Bécs számára nem történik meg a nélkül, hogy a császárnak alkalma ne nyiljék annak a bebizonyítására, hogy a zsidók elleni erőszakoskodások nincsenek inyére. 1630. aug. 25. szombati napon Regensburgban Fano Samuel, az innsbrucki Horowitz Ábrahám és a fiatal Massaran Ábrahám [2]) a király előtt földre vetették magukat, a mikor épen ott jött, jobbján Eleonora császárnéval, bal oldalán pedig Magyarország koronás királyával, Ferdinánddal, hogy a mantuai zsidók nevében igazságért és oltalomért esedezzenek előtte a porban. Szó nélkül vette át a beszélő kezéből a kérvényt, és testvérjének, tiroli Lipótnak kegyelmi levelét. Hallatlan gazság lett elkövetve. Jul. 18. megostromolták Mantuát. A mit a járvány és az ostrom megkimélt, azt a pórázról szabadult soldateska [3]) vadsága és zsákmányszomja pusztította el. Collalto főparancsnok már légcsősorvadásban feküdt, a szolgából gróffá fölkapaszkodott Aldhringen [4]) számára a harcz, a mint ezt a

---

[1]) *Hermann J. F.*, Geschichte der Israeliten in Böhmen 55 és köv. Szerinte (56) Wallenstein volt az, a ki a prágai zsidók 10,000 frtnyi pénzbirságát, a melyre az u. n. »Vorhang-Purim« emlékeztet, megtért zsidó gyermekek nevelésére a jezsuitáknak adta át. Ezen purim héber megillájában azonban Waldsteint Rudolfnak hivják (*Grätz* X, 51 és *Kisch* a Grätz-Jubelschriftben 50). A térítő prédikácziókról v. ö. *Schudt*, Jüdische Merckwürdigkeiten I, 244—51; *Zunz*, i. h. 339.

[2]) A mint a הגלות והפדות-ban 1, 24a ő maga hagyománykép mondja. Nagybátyjával Elieser b. Chajjim Kases-el együtt Oettingen Ábrahám szolgálatában állott, a kit ő ib. אדוננו és גבירנו -nak nevez. Az innsbrucki kabbalista Horowitz Schemája Lewyről, a későbbi Mai Claudioról, a מגלת שמעיה (cod. Oxford 337) szerzőjéről l. *Delitzsch F.*, Wissenschaft, Kunst und Judenthum 298. és köv.

[3]) V. ö. *Zwiedinek-Südenhorst H.*, die Politik der Republik Venedig während des dreissigjährigen Krieges II, 169. és köv.

[4]) ADB. 1, 327 és köv

Wallenstein-féle ármádiánál mint főhadbiztos gyakorolta, határtalan meggazdagodásra való alkalom volt. Mindenekelőtt a zsidókra vetette a szemét. A város el volt hamvasztva, a községet akarta kiirtani. Ezer zsidó lakost taszitott ki a városból a nyomorba és pusztulásba, hogy holmijukat, a miket a tizenhat visszatartott tusznak kellett pontosan megjelölniök, hatalmába kerítse. Csak császári parancs engesztelhette ki a gazságot, utjába állani már késő volt. A kétségbeesés eme szorultságában a bécsi zsidóság egyik képviselőjének volt föntartva, hogy befolyását érvényesíthesse az udvarnál az annyira sujtott mantuai hitsorsosainak érdekében. Levi Ábrahám a tekintélyes és tehetős Oettingen családból [1], a bécsi község elöljárója, üzleti érdekből Regensburgba követte a császárnak udvari táborát és a legnagyobb készséggel és buzgalommal egyengette tőle telhetőleg a kérelmezők utját ugy a császárnál, valamint a császárnénál, a ki maga is mint Gonzaga házból származó, mantuai virágzó szülővárosának a pusztulását siratta. Sept. 2. kezükben volt a Collaltóhoz intézett császári levél, a mely a zsidóknak Mantuába való visszahivását, javaiknak visszaszolgáltatását és a tuszok szabadon bocsátását rendeli el.

Két nappal azután a császárnak ama utasítása érkezett a Bécsben hátrahagyott udvari tanácsosokhoz, hogy ugyanazt vigyék Bécsben is keresztül, a mit a prágai zsidók számára rendeltek el. Khlesl rendeljen meg, a mint sept. 4. a császár egyszersmind neki is megirta [2], egyelőre a bécsi jezsuiták rectorával egyetértésben ezen társulatból egy héberben jártas szónokot, mig a rend főnöke majd Rómából közvetlen e czélra egy jezsuitát rendel ki [3], és vigye az ügyet a kiküldött tanácsosokkal egyetemben buzgalommal

---

[1]) Oettingennek négy gyermeke halt el fiatalon, 1613. Bona lánya (Nr. 19), 1622. Model Mordechai, a ki apja után volt elnevezve (Nr. 51), 1631. egy második fiu ugyanezen névvel (Nr. 84), 1632. Channa (Nr. 88). Veje, a kit mint orvost, rabbit, nyelvismerőt, továbbá fejedelmi trónok előtti szószólót egyaránt magasztaltak, Juda Löb b. Simeon volt, a ki Fano Azarja Menachem אמרות טהורות czimü munkájához az עשרה מאמרות commentárt irta (M. Frankfurt 1698.) l. *Horovitz,* Frankfurter Rabbinen II. 83, 1 és 104.

[2]) Ezen levelet Dr. *Wiedemann Th.* hozta nyilvánosságra l. *Frankel-Grätz* Monatsschrift 27, 330. és köv.

[3]) *Wolf G.*, Judentaufen 8. A császár irata nem 1630. febr. 4-től (ib. 9), hanem sept. 4-től kelteződik.

előbbre. Prédikálni kell »in Teutscher Sprach [1]), deren so wohl fremde und ausländisch als auch die Wienerische Juden maistentheils kundig sein«. Az ő szombatjukon reggeli 8 és 9 óra közt kellett az előirt kétszáz zsidónak az irgalmas testvérekhez beállítani, hogy a katholikus prédikácziót meghallgassa. Az elmaradottakra kivetett pénzbüntetést a megtérteknek szánták. A kinyilatkoztatást kihirdették, de a hit csak nem akart jönni. Tűzzel, vizzel, földdel nem tudták kierőszakolni, nem volt várható, hogy a megindított levegő eszközli ki a csudát. Különben Khlesl meg lett kimélve a kudarcz szemlélésétől; már 1630. sept. 30. meghalt, de nem előbb, minekelőtte nagy vagyonának a felét az egyháznak nem testálta és száz forintot a bécsi és ujhelyi szegényeknek nem hagyományozott utolsó akaratában [2]).

Az uj téritő predikáczió határozata kivánatos bepillantást enged a bécsi zsidó községnek különben ismeretlen nagyságába és művelődési állapotába.

Minthogy a prágai rendeletek minden változás nélkül lettek Bécsre alkalmazva és legalább százhatvan felnőttnek kellett a téritési kisérleteknél megjelenni, nyilván fölváltva és sorjában, tehát a bécsi zsidók száma okvetlen tekintélyes lehetett [3]). Ezt ama körülmény is bizonyítja, hogy Heller elhagyott oly kiváló községet, mint Nikolsburg, hogy a bécsi rabbiságot vállalja el, a melyet ezután is csupán nagy hirü és tekintélyes hatáskörrel biró férfiak töltöttek be. A bécsi zsidóságra kiszabott terhek nagysága szintén támogatja ezen föltevést.

Mindnyájan tudhattak németül, mivel képesnek tartották őket, hogy egy német téritő prédikácziót tudnak követni. A külfölddel való kereskedelmi összeköttetés, a folytonos és élénk érintkezés a lakossággal, sokaknak az udvari hivatalnokokkal való közlekedése megszelídítette az erkölcsöket és tetszetősebb formát, modort terjesztett, mint a minő különben a ghettoban tenyészhetett. A kereskedői élet és a nyilvános hivatalokhoz való viszo-

---

[1]) Nem héber nyelven, a mint *Hurter* 10, 140 állítja, a ki ezen intézkedésben »eine preiswürdige landesfürstliche Fürsorge«-t szeretne látni.

[2]) *Hammer-Purgstall* i. h. 45.

[3]) *Wolf G.*, Judentaufen 5. ezen számot körülbelül 3000 lélekre becsüli. Ennyi zsidó azonban még csak állítólag 40 évvel később élt Bécsben. *Grätz* X. 29. követi ezen tévedést.

nyuk föltételezték, hogy itt a különben csak inkább lappangva létező családnevek nyiltan és szabadon voltak használatban és a keresztnevek is hozzásimulnak a társadalomban szokottakhoz. Az örökölt zsidó valamint világi tudományokban is járatos orvosok [1]), a kik a német mellett legalább a latint és olaszt [2]) is értették, magasabbra emelték a községben a müveltségi ideált. Chalfan Elia, a ki 1624. a ghettoba való beköltözködés előtt halt meg, nagy tudománya, állása mint származása által kiválva, orvos és birótárs a rabbiságnál, ritka nyomtatványok és kéziratok [3]) gyüjtése által bizonyitotta művelt, tudományos szellemét. Maorkaton Áron vagy Dr. Lucerna Áron, Munk Veitnak veje, mint orvos működött. Maorkaton Lőb Juda, Lucerna Leónak elnevezve, hasonlóan Mózeshez, atyjához [4]) mint orvos és rabbi működött és három karnak, valószinüleg az orvosinak, physikainak és philosophiainak volt doctora. Bevándorlások a birodalomból, házasságok német városokból a közerkölcsiségnek erős gyarapodást kölcsönöznek. A kereskedés különösen Velenczével [5]) és Krakkóval [6]) gyakorta idegen országokba való utazásnak volt okozója. Olasz zsidókat találunk bécsi zsidó kereskedő-házak szolgálatában [7]). Gyermekek gyakran igen fiatal korukban mentek idegen helyekre. A bécsi zsidók közt ugyanis az Ausztriában nagyon elterjedt u. n. gyermek-csere szokása állott fön. Pesti vagy budai [8]) gyermekeket p. o. Bécsbe vittek fölnevelni, hogy

---

[1]) *Wolf G.*, Studien zur Jubelfeier der Wiener Universität 26. azt állítja, hogy a császárok privilegiumaiban az orvosaikkal való tartózkodás határozottan meg van engedve a zsidóknak. Ezen állítás olvasási hibán alapszik. Nem *Arzden*-ről szól II. Ferdinánd decretuma (*Wolf G.*-nél 42, 5. sal., 43, 20. s.), hanem »*Ayden* és Tochtermannen«-ről.

[2]) Valószinüleg az olasz nyelv volt az, a melyen ama prágai hivatalnok Heller elfogatásánál a dolgot Bassewi Jakabbal megbeszélte l. מגילת איב"ה 3b.

[3]) *Frankel L. A.*, Inschriften XI. Nr. 57; *Steinschneider*, Cat. Bodl. Nr. 8034.

[4]) Mózes meghalt 1605 febr. 20. vasárnapon במשה. L. Inschriften Nr. 15=135. és Ben Chananja 8, 105. *Oppenheim Dávid* az 1642. elhalt Áront Lucerna Leo testvérének tartja l. *Letteris*, Wiener Mittheilungen 1855. 114. A 134. számu sírfeliratában az אהרן וצ"ל után a מאור קטן szavak kiestek. V. ö. *Wolf G.*, Geschichte der Juden in Wien 40, 1.

[5]) שער אפרים jogi resp. 10.

[6]) צמח צדק jogi resp. 37.

[7]) L. fön 31.

[8]) Már 1597. gyanusították a bécsi rendek a zsidókat a pesti és budai

azok szüleinek bécsi gyermekeket küldjenek ápolás és kiképeztetés végett.

Heller után mint rabbihelyettes valószinüleg Lucerna Leo működött, vagyis »Mose Juda Lőb Maorkaton«, a mint ő az akkori szokás szerint atyja nevének előretételével magát elnevezte. Különös ellentétet képezett ezen, Israelben nagy lumen gyanánt ünnepelt, férfiunak a jelentősége ama »kis fény« nevével, a mit a család viselt [1]). Orvosi teendői és a rabbiság ügyeinek élve, mégis volt még ideje a zsidó irodalmat önálló, de szerénységből kinyomatlanul hagyott művekkel gazdagítani [2]). Sajátjából épített magának imaházat, a melyen a zohár kivánalma szerint 12 ablak, három, három mindegyik oldalon, a négy világtáj felé nézett [3]). Jámborsága a legkeményebb megpróbáltatást állotta ki. Egyetlen fiát látta elhalni, mielőtt rá esett volna az elsőszülöttjének kiváltási kötelessége [4]). Ahelyett leányainál látott szerencsét, akik közül az egyiket a családja, tudományossága és gazdagsága által a községben nagyon tekintélyes Auerbach Zalman Mesullam vette nőül. [5]) Ezen házasságból származó gyermekek közül mindeneknél inkább a később oly hires Menachem Mendel örökítette meg [6]) az öregapa dicsőségét, a kit már korán tudott méltányolni. Hisz Lucernának oly rabbinikus tudománya volt, a mit még a rendkivüli szakavatott éles elméjü Eulenburg

zsidókkal való viszonyuk és vérrokonságuk miatt. (*Wolf G.* Jahrbuch für Israeliten czimü könyvben 1866/7 p. 21.) A zsidóknak 1670-iki kitiltására vezetendő okok közt világosabban halljuk azt is, hogy a budai török zsidókkal és a görög-fehérváriakkal — ez Belgrád — és a konstantinápolyiakkal kölcsönösen kicserélték gyermekeiket (»gegeneinander auswechseln«) (*Wolf G.*, die Juden in der Leopoldstadt 84).

[1]) Az עטרת זקנים előszavában jegyzi ezt meg unokája: הוא המאור הגדול לממשלת היום והתם את עצמו מאור הקטן.

[2]) Ib.

[3]) Ib. § 90[3].: שהיה לו ב"ה מיוחד בק"ק וינא ובנה י"ב חלונות ג' מכל צד
A zohár előirását (פקודי) del Medigo József מצרף 26ª a gyakorlat által akarja megczáfolni.

[4]) Lucerna Zebi, ifju kora daczára már האלוף disznévvel ékesítve, 1619 végén halt meg; talán a szétzuzott kő (43. sz. föliratok) az ő siriratát tartalmazta. Ama kérdésről, hogy Lucerna Leo mint öregapa kiválthatja-e saját unokáját, irta Eulenburg Bär Izsák az ő klassikussá vált szakvéleményét צידה לדרך f. 51ª. V. ö. Cohen Sabbatai a Jore Deához 305[11] és Askenasi Gerson חדושי הגרשוני f. 7.

[5]) Inschriften Nr. 202.

[6]) L. עטרת זקנים 19, 32[10], 46[3], 81, 90[8], 93, 189, 198.

Bär Iszachar is megbámult [1]). Kivüle az uj községben még oly férfiakat látunk öregek és elöljárók gyanánt, a kiknek származása, állása, tudománya a közügyek szolgálatában a becsületes kötelességteljesítésért szavatolt. Ezek: Mózes Gerson Jeremias, a régi hirneves Rapoport családból mint iskola-főnök és a bécsi rabbiságnak birótársa ismeretes [2]). Dávid, Hurwicz Pinchas fia [3]), mindketten zsidó birák, azaz az alsó Wörthbe [4]) való költözködésnél sokkal előbb előljárók. Oettingen Ábrahám, Model Márkus fia, az udvar ismertjei és alkalmazottjai, Isserl Israel, a kismartoni [5]) Zachariás fia és Neumarkt Dávid Jákob, Naftáli fia [6]), különösen tekintélyesek és tehetősek, majdnem mindnyájan kitünők mint a zsidó irodalom ismerői.

Ezen már hivatalos állásuknál fogva kiváló férfiak mellett még a nagyobb számmal már Mátyás által kiváltsággal ellátott

---

[1]) Eulenburg i. h. 51ᵃ így nevezi őt: האלוף המרומם בישראל גדול שמו אר״ה דבי עילאה ותתאה גבר בגוברין שבילי דאורייתא ליה נהירין כמוהרר ליב יצ״ו אביר הרופאים מק״ק ווינא.

[2]) *Schlager J. E.*, Wiener Skizzen aus dem Mittelalter 32, a ki a zsidó öregeknek nyilván héber aláirását leforditja, Mózes Gerson Jeremiast, Kohn Mózes fiát, a fürthi Reflnek mondja. *Oppenheim Dávid* i. h. 114 azt jegyzi meg, hogy »blos Refl aus Fürth bleibt uns unenträthselt.« A szétválasztott irás רפא פרט szülte eme monstrumot. Saját aláirását az Eulenburg döntvényéhez adott jóváhagyásában találjuk i. h. 52ᶜ: משה ירמיה גרשון בן לא״א האלוף מהר״ר משה כ״ץ זצ״ל. *Carmoly* העורבים ובני יונה 9 a Bécsből bevándorolt prossnitzi Rapoport Szimcha fiának tartja. 1614. már mint a bécsi zsidóság elöljárója jelenik meg (*Wolf*, *G.* die Juden i. d. L. 69; Gesch. d. J. in Wien 41); németül Moyses Jeremias Gerstlnek nevezik. Gerstl Joachim Mátyás alatt volt udvari zsidó ib. 261, 1. Gerstl Mózes, a ki Lassl Dávid a. a. Lázár oltalmát élvezte, valószinüleg atyja volt az elöljárónak l. *Wolf G.* a *Frankl-Grätz*-féle Monatschriftben 1887, 54. Fia Dávid 1646. halt meg l. Inschriften 159, egy második Mózes, 1665. Nr. 301, hanem ezen adat, valamint a 85. számu is bizonytalan marad. 1626. a zsidóváros bekerítésénél kiállított revers, a melyen *Schlager* az elöljárók és »Eltisten« aláirását látta, a Bécs városi levéltárban nem volt megtalálható.

[3]) *Oppenheim* szerint i. h. Dávid 1631. [olv. 1636] halt volna meg. Azonban a 79. számu kő Sámson fiának a sirját rejti maga alatt; במוהרר דוד-nak olvasandó.

[4]) *Wolf G.*, die Juden i. d. L. 8.

[5]) *Kaufmann D.*, Samson Wertheimer 52.

[6]) *Schlager*nál i. h. az áll: »Dávid, Sohn des verstorbenen Hrn Naftaly Schlesie von Neumarkt«. A talányszerü Schlesie lehet, hogy ס״ל ז״ל-ból magyarázható. 1660. halt meg Inschriften Nr. 250. Ő is az אלוף díszneveт viseli.

egyének, az udvar fölszabadítottjai [1]) (hofbefreiten) is a legkiválóbb tekintélynek örvendtek a községben.

De a legügyesebb vezetés, a legjobb emberek sem tudták volna a viszálykodásnak és elégedetlenségnek már elejétől kezdve a jó vetés közé hintett mérges füvét csirájában megfojtani. Községi terheiket és városi járulékaikat nem számítva, a bécsi zsidóságnak az udvari kamara kezeihez évi 10,000 frtot kellett fizetnie. Ezen adónak fölosztását és behajtását maguknak a zsidóknak engedték át, a kiknek előljárói tehát a terhen kivül még a gyülölködést is kénytelenek voltak elviselni. Volt ugyan szó arról, hogy eme alig győzhető költségnek előteremtésére a vidéki zsidókat is bele kellene vonni, hanem ezek az ő földesuri fönhatóságuktól elegendően megterhelve, joggal hitték, hogy a bécsi zsidóságnak engedhetik ezen adót. De magában Bécsben is, a hozzájárulási kötelesség alól kibuvókat kerestek és találtak is, a mely járulékot sokan, minthogy csak közvetlen szorongatóikat látták, mint az elöljárók önkényes szigorát ellenszegülve utasították vissza. Az öregek ezen hivatalbeli teendőik miatt gyakran eshettek kétségbe. Mert az osztrák állampénztár apálya nem türt késedelmet, adóhátralékot. Ehhez járult még, hogy a pénzszükség épen most hágott nagyon magasra. Gustav Adolf megjelent Németországban, a császári házi hatalomnak és az egyháznak minden vivmánya kérdésessé vált, Wallensteint kellett, mint mentőt a szükségben, igen nyomasztó föltételek mellett az ő pénznyelő ármádiájával segitségül hivni, pénzt kellett minden áron szerezni, az alapitványoknak és hagyatékoknak ki kellett tőkéjüket adniok [2]), magas és alacsonynak a vagyonát átalánosságban megadóztatták; a zsidóknak sem szabadott visszamaradniok [3]). A császár belátta, hogy az elöljáróknak, hogy a követelés behajtásáról jót állhassanak, nem szabad a szokásos jogeszközök hijával lenni. Azért 1632. nov. 23. szivesen engedett helyett kérvényüknek, mely szerint, ugy a mint már Prágában és egyebütt szokásban volt, a bécsi zsidóvárosban is állithassanak föl tömlöczt [4]). Azonban ezzel oly kény-

---

[1]) *Wolf G.*, Geschichte 261, 1.

[2]) *Weiss K.*, Geschichte der Stadt Wien, II, 531; *Hurter* 8, 245 és köv. X. 492.; *Vehse* 9, 303.

[3]) *Wolf G.* szerint (Gesch. 46) 1632. dec. 28. a bécsi zsidókra még azonfelül egy 15,000 frtnyi rendkivüli adót róttak.

[4]) *Meynert*, Jahrbuch für die Geschichte der Juden II, 384, és köv. A de-

szereszközt akartak a község kezébe adni, mely által nemcsak adóügyekben tanusított ellenszegülést törjenek meg, hanem egyáltalában a melylyel a rabbiság és előljáróság határozatait emelhetik érvényre. Zsidó törvényszolgák végezték az elfogatást, csak akkor vonták be a ghettonak katonaőrségét, ha amazok gyengéknek és elégteleneknek bizonyultak.

Eme uj rendszabály nyujtotta oltalmat különösen még az idegen zsidók ellen hozták be. A császári privilegium szavának ellenére hatoltak azok be, a bécsi hitrokonok keresetének pedig ez rövidítése és azon felül a felelősség és zavarba jövésnek forrása. A szükség megkeményít; az idegenek iránti szeretet, a mit a zsidó törvény követel, nem állhatott meg azzal szemben, hogy az örökké kinzó adózacskóra kellett mindig tekintettel lenniök. A hozzájárulási kötelezettség alól eddigelé az idegenek mindig fölmentették magukat. De tényleg nem is volt szükségük az uj zsidóváros oltalmára. Mert a keresztény lakósság, megszégyenítve és meghazudtolva a magistratust, örömest engedett helyet nekik és felvette őket lakásaikba. Most majd szabályozható lesz ezen bevándorlás, a melyért a polgármester, a városi tanács a bécsi zsidókat, mint olyanokat, a kik a dologról hallgatag tudomással bírnak, egyre felelősségre vonta.

Ezen uj császári privilegiumot különösen egy áldása miatt kellett, hogy a zsidók kiváló örömmel üdvözöljék, t. i. a miatt, mert a zsidókat pörösködéseik alkalmával saját biráskodási joggal ruházta fel. Ez az elhuzódó törvénykezelés és keserves igazságszolgáltatás napjaiban ama megbecsülhetetlen előjog volt, a mely nekik oly eljárás jótéteményeit biztosította, mely a többiek számára még a századok ölében nyugodott. De az értelmetlenség, a nagyzás, a másokat megelőzni kivánás, támogatva a vesztesége miatt aggódó főudvarmesteri hivataltól, arra indított néhány különös kiváltságoltat, hogy a császárhoz forduljanak az iránt, hogy vegye ki őket az uj zsidóbiráskodás alól. A császár 1633. jun. 3. tényleg ama nyilatkozatra [1]) hagyta magát rávenni, hogy az ő privilegiumát nem szándékolt és kelletén fölüli terjedelemmel ruházták föl, a mennyiben az udvari zsidók és védtársaik már eleve ki voltak véve alóla és a főudvarmester megrövidítésének a szándéka egy pillanatig sem

cretum lenyomata *Wolf G.*, II. Ferdinánd 59 az első részben egészen a megnemérthetésig hibás. *Hurter*, X, 140. 1632. nov. 20-át állítja a datumnak.

[1]) *Meynert* i. h. 386.; *Wolf G.*, die Juden i. d. L. 19, 22.

állott fön. Mindazonáltal a zsidók közti többféle biráskodás és az igazságszolgáltatás helytelen különbözősége folytán sikerült 1635. márc. 3. a császárt rávenni, hogy a privilegiumot eredeti korlátlanságában [1]) tartsa fön és igy a község biráskodási jogát tegye tökéletessé.

Persze sem a rendes kiadások magassága, sem a rendkivüli adóké, a melynek győzhetése végett a zsidóság saját körében kényszerrendszabályokhoz való fölhatalmazással láttatta el magát, sem pedig a város iránti kötelmeik teljesítése, a mely ellen a zsidók soha késedelemmel nem vétettek, mindezek nem békíthették ki a bécsieket azon ténynyel, mely szerint ők szerződés folytán nem kötelezhetők az országházi és katona-elszállásolási pénzek viselésére. Mint tövis a husban, oly nehéz volt nekik ezen látszólagos kiváltság. A császárnak kegyelmi tényei ellen természetesen a városi zöld asztal mellől sem foghattak semmihez, de azért a magistratustól nem vehette el senki a jogot, hogy időről időre követeléseket ne emeljen a zsidó község ellen, a miket azonban ő azok alaptalanságának tudatában mint kicsinyes incselkedéseket utasított vissza vagy épen figyelmen kivül hagyott, mig ezen követelések nagy összegekre szaporodva komoly zavart nem okoztak neki. A szerződések még nagyon is fiatalok voltak, a császár pedig nyilvánvaló jogtalanság irányában sokkal kevésbé elnéző és sokkal jártasabb az ügyekben, mintsem hogy zsidók ellen tervezett komolyabb támadást lehetett volna nála keresztülvinni. Csak épen most 1632. junius havában utasította vissza a zsidóvámot, a mit a kamara akart ismét behozni [2]). A zsidók köré vont sorompók elegendőknek látszottak neki; további lealacsonyítások ellentmondtak ama oltalomnak, a miért császári igéretével szavatolt.

Csak egyetlen egy nem engedett a zsidóknak kivételt — a mirigy. A betegségekből, a melyek közül különös a himlő látogatta meg akkoriban Bécset és magában a császári családban is áldozatot szemelt ki magának, a ghettora is eregetett mértékkel jutott. A népesség sürüsége abban a szük térben, a melyre elitélték őket, a lakóhelyek kicsinysége sem kevésbé járulhattak a betegség terjesztéséhez. Az 1630-iki fertőzőrendszabályok nem mu-

---

[1]) *Meynert* i. h. 396. és köv.

[2]) *Hurter* X. 139; *Wolf G.*, Geschichte 46.

tatkoztak hatásosaknak [1]). 1634 kora tavaszán a gyermekek közt oly halandóság tört ki, a mely a zsidóváros családjaiba is kétségbeesést és pusztulást vitt be. Ama borongós napokból az ausztriai zsidó községek imasorozatában egy vezeklő költemény maradt fön, a mely Auerbach Simon [2]), a tekintélyes Zalman Mesullam 23 éves fiának, Lucerna Leo unokájának hittel telt, fájdalom megragadta szivének mélyéből szállott föl a bécsi községért. Fiatal és alázatos, mint a milyen ő volt, azt az imát akarta a községnek ajánlani, a melyet ő, mikor a krakkói talmudi iskolákat látogatta [3]), hasonló alkalmakkor használatban talált, Bacharach Mendel Mózes rabbinak [4]), az ő tanitójának vezeklődalát, de ezt nem lehetett megszerezni, a szükség pedig nagy volt. A község ezen lelki szorongásában talált bátorságot, hogy önállóan saját vezeklődalával lépjen elő. Megindító szavakban vezeti a vezeklők szeme elé a bünök egész seregét, a melyekre ő a régi irodalom majdnem beláthatatlan terjedelmében gyermekhalandóságot talált büntetésül alkalmazva. Márc. 29. vezeklő és böjtnapot [5]) irtak ki, a mikor először hivta föl ezen költemény által az egész bécsi község az ég irgalmát. Ugy látszik hogy a mirigy föl lett tartóztatva, de a költő rövidre rá napjainak virágában ragadtatott el [6]). 1635. ápr. 26. Lucerna Leóban a község az ő legkiválóbb orvosát és szellemi vezetőjét veszítette el [7]). De amint az ifju, erőteljes szervezet a muló sérüléseket és megtámadásokat könnyen legyőzi, ugy nyerte vissza csakhamar ezen fölvirágzó községnek élete megpróbáltatások és viharok után erejét és

---

1) *Hurter* X. 133.

2) כי כל טו״ב חסרתי מימי הבינ׳ (40—17=23) jegyzi meg maga költeményének előszavában, a mely csak a M. Frankfurti 1711. Fischhof Zalman által eszközölt kiadásban סליחה משובחה fekszik előttem.

3) Spira Náthánt is tanitójának nevezi f. 1, 60; l. *Zunz M. J.* עיר הצדק 52. és köv.

4) *Hock S.* a Gal-Edben 69.; *Zunz L. G.* 430.; *Perles*, Gesch. der Juden in Posen 77, 32.: *Horovitz*, Frankfurter Rabbinen I, 34 n. 3, 44.

5) וסיימתיה ביום ג׳ ך״ח אדר ובאותו היום נגזר תעני׳ צבור על כל בני הקהלה על יום המחרת így áll az előszóban. A napi datum után ez adar II. 28-ika kellett lenni.

6) Szerkesz Joël a költemény első kiadáshoz irt approbátiójában 1639. a hol az atyjáról azt mondja, hogy האלוף המרומם התורני איש חי החסיד ה״ר משולם זלמן אויערבך נר״ו אחד מגדולי ק״ק וינא megjegyzi, hogy: נאסף אל עמו בילדותו.

7) Inschriften Nr. 558. A שמנה באייר az év és hónapdatumának chronostichonja.

teljességét. Az első veszélyhozó rázkódás 1637. febr. 15. volt rá betörendő; midőn ezen a napon II. Ferdinánd örökre lehunyta a szemét, megrendültek a bécsi zsidóváros alapjai. A zsidóváros az ő műve volt, az ő kegyelemlevelén nyugodott, de nem elválva függetlenül mint a kész mű az alapitójától, hanem fönnállva az ő léte által, éltetve az ő leheletétől.

III. Ferdinánd uralma.

Az örökös királyságnak sokat magasztalt áldása, a jogfolytonosság, a zsidók számára nem létezett. Minden kegyelem csak azon személyhez tapad, a kitől ered, az ő actusai nem kötelezők az utód számára. A trónváltozás tehát a zsidók számára minden szerződésük végeztét, megszerzett jogaik kihamvadását, privilegiumaik végleheletét jelenti [1]).

A bécsi zsidóságnak legfő gondja volt tehát III. Ferdinand trónralépte után, hogy az uj uralkodónak oltalmát kikérje, az elődjétől okmányilag kapott kegyeknek a megerősítését kieszközölje. De elleneik is nagy várakozásokat fűztek ezen jelentőségteljes alkalomhoz. Ha már az államéletben ilyen békés fordulópont a gonosztevő számára is, különben bevett szokás és gyakorlat szerint, határozottan a büntetés elengedését hozta magával, ugy a bécsi magistratusnak különösen alkalmasnak látszott, a zsidók számára alapot rendítő fölforgatást indítani meg vagy pedig a polgárságot jól szervezett zsidóüldözéssel fölüdíteni (»erquicken«). Nem csuda tehát, hogy a bécsi község elöljárói ama, a bécsiek által az utolsó évben különféle jogosulatlan követeléseik által támasztott akadályokat siettek az utból elrakni és már 1637. márc. 6. az uj uralom első napjaiban hozzáláttak, hogy a várossal uj szerződést kössenek [2]). Joguknak határozott megóvása mellett készeknek nyilvánították magukat, a városi igények kielégítésére kötvényekben (»Landschaftsobligationen«) 6000 frtot befizetni, mihelyest egy szabályszerü telekkönyvpéldányt kézbesítenek nekik és tulajdonukat a város mint az övéiket

---

[1]) V. ö. *Stobbe* 16. és köv.; *Wolf G.*, die Juden i. d. L. 24.

[2]) Az 1655. dec. 18-iki szerződésben van fölemlítve. IV, városi levéltárszekrény, lit. J. Nr. 1.

ismeri el. Eme áldozatokat nem lehetett saját bensejükben alkalmazott oly szigor nélkül győzni, mint a minőt az 1637. febr. 5. III. Ferdinánd által kiváltságolt legifjabb udvari zsidónak Gutscher Clemensnek kellett a bécsi község részéről mindjárt a császár uralomra lépte után elszenvednie. A község őt 3 nappal a megérkezése előtt átok alá tétette, mivel abbeli szándékáról értesült, hogy Bécsbe akar letelepedni a nélkül, hogy terheikhez hozzájárulna. Midőn febr. 26. az elöljáróság elé idézték és felszólították a községgel való békés kiegyezésre, ő a császár privilegiumára hivatkozott, a mely őt felhatalmazza, hogy Bécsben vagy Prágában tartózkodhatik. Apr. 23. a császárhoz fordul, hogy a gonosztevőket (»Verbrecher«) büntesse meg és 1000 arany büntetési pénzt rójjon azokra [1]).

A magistratus nem törődött az ilyen nehézségekkel, a minőket a község tapasztalt az adóbehajtásnál; ő a pénzösszegeket, a melyekre a birák és társaik oly nehéz szivvel álltak rá, minden gondolkodás nélkül seperte be. Azonban a községnek hirtelen készsége hijával volt a remélt eredménynek. Már 1637. ápr. 15. menesztetett a császárhoz az Ausztriában való uralomra lépés állandó kelléke gyanánt a bécsieknek az iránti kérvénye [2]), hogy a zsidókat számüzzék az egész országból vagy legalább is a városból és annak 3 mértföldnyi területéről tiltsák ki őket. Azon állandóság, a melylyel ezen kérelemnek fölsorolt okai ismétlődnek, majdnem elhitetik velünk, hogy a magistratus irodájának az ilyféle okmányok számára állandó formulakönyve volt. De most már oly kifejezések is, a miket II. Ferdinand alatt még visszatartottak, merészen álltak elő a császári felséghez intézett kérvényben, a zsidóknak hivatalos neve ismét »die heillosen, die vermaledaiten« lett, és a vallásosság és szeretet erősebb kimutatása miatt, a zsidók istenházairól ugy beszéltek, hogy »viehische Synagogische speluncen« [3]). Még azt is merték a császárnak előpapolni, hogy a zsidók, a kiket egy szuszban lakásaik szüke és rongygyal való kereskedésük miatt a mirigy elterjesztőinek okoltak, már törekesznek Isten igazságos büntetése által elpusztult birodalmukat Bécsben föláll-

[1]) A cs. és kir. házi, udvari és állami levéltárban a privilegiummal együtt melléklet gyanánt.

[2]) *Wolf G.*, Geschichte 261 és köv.: *Schlager* p. 83, 17. ezen neheztelési okmányt a cs. és kir. udvari könyvtárnak cod. rec. 691-ből ismeri.

[3]) Ib. 265.

tani, továbbá az állampénztárnak tett szolgálataikat a keresztények megrablásaként merészelték föltüntetni. Ezen államgazdászati bölcsesség szerint a kereskedés általi nyereség lopás volt, és csak keresztény vér és verejtékből lehetett egy nyilván zsidó bölcsességkő segítségével aranyat készíteni. Hogy a zsidók szégyenlik a koldulást, koldusaikat keresztényhez nem eresztik, az ő ellenük és gazdagságuk mellett szól. Attól való félelmükben, hogy ezen argumentumok nem elég nyomósak, a zsidóknak a kereszténység elleni állítólagos szidalmazásai zárják be a sort. Miután a zsidók igy minden gazdagságnak magukba szivása, a mirigy elterjesztése, a vallás elleni áskálódás által, mint ország, város pusztítói eléggé voltak jellemezve, kitiltásuk követelése megokoltnak és még elég mérsékeltnek látszhatott.

Azonban a császár nem akart halhatatlan dicséretet és megemlékezést (»ein unsterbliches Lob und Gedechtnuss«), a mi végezetül kilátásba volt neki helyezve, ilyen tett által biztosítani magának. Az udvarnál is tudták, hogy a bécsiek a folyamodványt nem veszik oly szörnyü komolyan, mint a hogyan tetették magukat és hogy ezen szokásos eljárás inkább csak hangulatcsinálásra és praktikus követelések utegyengetésére volt kiszámítva. Tényleg a magistratus csakhamar megelégszik azon kérelem teljesítésével, hogy a zsidóktól a belvárosban való kereskedelmi szabadalmat vonják meg, a. a. a polgárokat a concurrentia nehézsége alól szabadítsák föl, továbbá hogy az udvarmesteri hivatal zsidók fölötti biráskodási jogának vége szakadjon, a zsidók inkább a városi igazságszolgáltatás kinzásainak legyenek átadva. 1638. jun. 2. tudósitották a bécsieket, hogy a császári elhatározás [1]) a város szellemében következett be. Hasztalan könyörgött a főudvarmester, Stahrenberg Henrik Vilmos, hogy a császár addig engedje meg legalább neki a hivatalánál függőben levő zsidó-pörök lebonyolítását, a mig a zsidóknak időt engednek boltjaikkal a városban maradhatni. A császár már jun. 28. hajthatatlanul nyilatkoztatta ki, hogy ő megmarad a resolutiojánál, a miről a bécsieket 30-án értesítette [2]). A zsidóság egy csapással lett a városi törvényszék foruma elé állítva és a boltbérelés jogától megfosztva. Csak a keresztény zálogtárgyak

[1]) *Weschel* közli az okmányt szószerint. *Wolf G.* die Juden i. d. L. 24, a resolutio keltéül jul. 22-ét mondja.

[2]) *Weschel* XXXV.

megőrzésére, a melyeket a zsidóvárosban nem hitték biztosaknak, engedtek nekik ezentul is két boltot át. A városba vagy belül a várkerítésbe való szabad bemenetel ezentul teljesen meg volt nekik tiltva. Igy tehát II. Ferdinand legbecsesebb privilegiumait mindjárt az uj uralom küszöbén érvényen kivül helyezték. Semmikép sem mehetett tehát a zsidóknál privilegiumaik megerősítése számába az, a mit a császár elég későn és oly szomoru rendszabályok által életbeléptetve 1638. nov. 5. engedélyezett, daczára annak, hogy az uj okmányban [1]) a nekik átengedendő boltok száma négyre lett szaporítva és mindenféleképen védelmet és oltalmat igértek nekik. Lemondással kellett magukat fölpánczélozni és elkészülve jobb időre várni. Nem maradhatott el annak belátása, hogy nem lesznek képesek oly kutból meríteni, a melynek beásták a forrását. Ha folytatni akarták a zsidóknak szabályos és gyakran még rendkivüli megterheltetéseit, ugy a városban ismét terjeszkedni kezdő kereskedelmi tevékenységükhöz, a minek a keresztény lakósság készségesen engedett helyet, szemet kellett hunyniok. Csak a városi tanács zöld asztala mellől leskelődtek a zsidók jogainak ezen meg nem engedett kiterjesztésére, hogy alkalmas időben zavart okozzanak köztük. De a császárban is kellett, hogy feltoluljon ama meggyőződés, hogy ily messzire benyuló rendszabály, mint a zsidók fölötti biráskodási jognak a megváltoztatása, még korai és folytonos jogsérelem és viszálykodás forrását fogja képezni. 1641. nov. 22. el is határozta magát [2]), hogy saját decretumát visszavonja és a bécsi zsidóságot biráskodási és igazságszolgáltatási tekintetben főudvarmesteri hivatalára bizza. Még az ezen időben a bécsi és városi törvényszékeknél függőben levő zsidó peres ügyek is az uj forum elé lettek utasítva lebonyolításuk végett.

Mig a zsidóság, megrendszabályozva és az adók terhei alatt majdnem leroskadva, nagy nehezen ismét kezdett reményt táplálni, hogy megvont jogaikat lassan-lassan majd csak helyreállítják, az ügygyel-bajjal megszerzett vívmányokat a községgel egyetemben egyetlen egy esemény fenyegette rombadöntéssel. Engelsbergből, Csehországból való [3]) Chajjim nevezetü gaz tolvaj egy prágai zsinagógá-

[1]) Ib. 25. A cs. és kir. belügyminiszterium levéltára IV, T. 1. Niederösterreich. [2]) Ib.

[3]) *Wagenseil Chr. J.*, tela ignea Satanae p. 168. leirását követem, a mit *Schudt J. J.* az ő Jüd. Merkwürdigkeiten-jében II, 91. és köv. *Hossmann* német

ban elkövetett ezüstlopás után ugy bujt ki a büntetés alól, hogy 1636. Rakonitzban fölvette a keresztséget, a mely alkalommal az Engelberger Ferencz Ferdinand nevet kapta. A tisztára mosott bűnös csakhamar zsidótérítőnek csapott föl és a »Catholische Wegweiser« [1]) czimű könyvecskében vállalkozott arra, hogy a zsidóknak okokkal bizonyítsa be a keresztény vallást.

Ezen kis értekezéssel vándorolt Bécsbe, a hol III. Ferdinand császár és a városi előkelőségek előtt kegyelmet talált és tetszésben részesült. Mindenféle jótétemények és jóindulatok által elkényeztetve, bujaságba merült, a mit, miután levették az emberek róla kezüket, régi szenvedélyével kezdett táplálni. Két, nyilván általa elcsábított zsidó czimbora segítségével, a kincstárból drágaságokat csent el. Mindhárman eljátszották életüket és kötél általi halállal voltak büntetendők. A zsidók oly kevéssé sejtették, hogy ezen executio mit hoz számukra, hogy férfiak és asszonyok nagy számmal gyültek össze a bécsi »Fischmarkt« nevü piaczon és odatolakodtak a vérbirósághoz, hogy a kivégzésnél jelen legyenek. Engelberger, a ki mindvégig abban a balhiedelemben élt, hogy a császár, az ő kipróbált jóakarója, nem fogja őt, a kitértet, fölakasztatni, egész keresztényiesen készült el a halálra, meggyónt, a jezsuita papnak intelmeit egész komolyan hallgatta, és fölvette az urvacsorát.

De midőn fölolvasták halálos itéletét, és azt vette észre, hogy »aus dem Handel würde ein Ernst werden« és hogy kegyelem már nem remélhető, akkor oly erővel dobta a földre a fából készült feszületet, hogy darabokra tört és az általa tanu gyanánt fölhivott egész nép előtt bevallotta, hogy megtagadja a keresztény vallást és mint igaz zsidó akar meghalni. Még többet tett. Vajjon a halálban akart-e még vészt okozni és a mitsem sejtő, csak az imént megtagadott testvéreit, a kik az esküszegő hitehagyottért még felelősek voltak, az ő elestével akarta-e eltemetni vagy pedig őrült dühödésig fokozódó önboszu volt, a lelkiismeretnek ágaskodó kétségbeesése? Megvallotta, hogy a neki nyujtott ostyát bemocskolta, és vallomását az egyszer

---

fordításában vett föl. L. ib. 22 és I. 126, II. 308. V. ö. *Widmann G. R.*, Fausts Leben Keller Ádám kiadásában (146 Publication des literarischen Vereins in Stuttgart) p. 265 és köv.

[1]) Engelberger iratairól l. *Wolf Chr. J.*, Bibliotheca hebraea, I, 982; II, 1005. Hogy E. rabbinus lett volna, az csupán az ő héber nevének cziméből következtetett találmány.

igaznak találták. A hóhér keze, melynek most kellett volna az ítéletet végrehajtani, lelankadt, zavar és iszonyat ereszkedett le közéjük, a végrehajtást el kellett halasztani, csak a jezsuita maradt eszméletnél, hogy keresztre feszítés után csaholó üvöltésbe törjön ki és a városház legfelső lépcsőjéről azt kiabálta a tömegnek: »es wäre kein Wunder, wenn man das vermaledeite Judenvolk zusammen ausrottete.« Az ártatlan zsidó nézők lettek a vérszomjas fölizgatott népdühnek első áldozatai.

Püföléssel, rugdosással, kődobálással illették a szerencsétleneket, vérnyomok és hullák jelölték [1]) menekvésük utját; a kirendelt katonaság alig tudta legyürni a pórázra eresztett zendülést. A felbőszült csőcselék kedvéért a két czimborát még az est beálltával kellett kivégezni; Engelbergernek négy nappal később, állítólag szándékosan szombati napon »zu der Zeit, da die andern ihre Abgötterey verrichteten« [2]) 1642. aug. 26. adták ki az utját.

»Das Trauerspiel jesuitisch schön zu beschliessen« [3]) a megtért vészhozó embert a magas kocsin hordozva, Bécs város négy terén izzó harapófogókkal csipdesték mellen, és miután hátából két szíjat hasogattak, lófarkon hurczolták a kivégzés szinhelyére, a hol jobb kezét levágták, fél nyelvét kimetszették és eltorzított testét két utána kapkodó kutya közé, ez volt zsidók számára a hóhér szokás, fejével lefelé akasztották föl és akasztófástul lassu tűz mellett elevenen égették el [4]). De jobb keze gyökerével állítólag, mig csak élet volt benne, nem szünt meg sebzett mellét verdesni, ugyszintén szájából tompa jajhangok hatoltak kifelé, a melyek közül héber nyelven ezen szavak voltak hallhatók: hát legyen halálom kiengesztelésem. Hamvait a hóhér a Dunába szórta, a gonoszság emlékét pedig 2 vörös márványtáblán latin és német lapidaris stilussal a kivégzési hivatal jobb lépcsőzetén a. a. »an der Schranne auf dem hohen Markte zu Wien« örökítették meg [5]).

[1]) *Widmannál* i. h. 266. a jelentés igy hangzik: »Worüber sich denn eine Tumult erhoben, dass etliche Juden erschlagen und ihre Häuser geplündert wurden.« [2]) Ib.

[3]) *Schlagernek* (II. 125. és köv.) kivégzési jegyzőkönyvkivonata szerint.

[4]) *Senkenbergnek Huternél* való kifejezése szerint 10, 112, 74.

[5]) *Sturm Jakab*, Ehrenkranz der Stadt Wien, 1659 Karaján G. Th. kiadásában p. 59 és köv. *Schudt* is i. h. *93 és köv. közli a föliratot szó szerint. *Sturmnál* 60. e szerint contempti helyett contemtim, excussa linqua helyett excissa. aus dem Backen helyett aus dem Rachen olvasandó.

Azonban a fölzendített csőcseléknek dühkitörései, bár egyes zsidóknak nagyon vészteljesek voltak, de az összességnek mégis jól jöttek, mivel oltalomra való szükségük ismét egyszer és a zsidóváros fönállása óta tulajdonképen először oly igazán kézzelfoghatólag jutott fölszinre. Nem is volt arra való idő, hogy a belső zavarokat és lázongásokat, ha mindjárt csak zsidók lettek is általa sujtva, türelmesen elnézzék. A lakósságnak inkább össze kellett tartania; arról volt szó, hogy minden erőt az ellenségre kell ráfeszíteni. A III. Ferdinánd örökölte nagy országpusztító háborunak egy szakában sem lett Ausztria a saját területén oly félelmetesen sujtva, mint épen most. Minden pillanatban bekövetkezhetik a birodalomnak, a birodalom szivének: Bécsnek a megtámadása; Torstenson előörsei épen az imént tüntek föl a közelben. Nagyon rövid halasztás volt a fővárosnak engedve. 1642. nov. 2. Ausztria hadsergeit a császár testvére, a püspök Vilmos Lipót főherczeg és Piccolomini alatt Breitenfeldnél tönkreverték; a svéd hadaknak visszaáramlása a nyiltan fekvő koronaországokba minden pillanatban volt várható. Vészhirek repültek Bécs felé; a zsidó község kétszeresen megremegett. Morvaországban az ő hitsorsosaikat tiporta össze mindenek előtt a hódító érczlába. A morva zsinagógákban vezeklő imák szálltak az ég felé [1], a kremsieri vérfürdő rémületet keltett minden zsidó kebelben. Ott 1643. jun. 23. pénteken délben érte el őket mindenek előtt a ghettojukban közvetlen a megostromolt fal mellett a megszállónak a haragja [2]. Jul. 1. már Wrangel csapatai a bécsi Duna hidjainál tünedeztek föl. Az államművészetnek sikerült ugyan a svédeket a dán háboruba beleugrasztani és hadaikat az északra való elvonulásra kényszeríteni. Azonban a veszedelem ismét csak el lett halasztva. A svédek győzelmeiről szóló hirek uj, ez izben még sokkal félelmetesebb hadseregestül való megjelenésüket hirdették. A császári sereg ismét osztrák területre vonult előlük vissza, az ország ismét nyitva állt előttük. Hallatlan pénz- és véráldozatot követeltek, az adóprés irgalmatlanul működött, a rendes járulékokat fölülmulták a rendkivüliek; egyedül a bécsi zsidóságra

---

[1]) *Zunz*, Literaturgeschichte der synagogalen Poesie 438. Bacharach Simson szelicháját Leipnikben még máig is minden tammus 17-én elrecitálják.

[2]) *Zunz*, die synagogale Poesie des Mittelalters 343.; *Baumgarten Em. Stern E. M.* כבבי יצחק-jában (Bécs 1851.) 14. füzet 80. és köv.

16,000 frtnyi rendkivüli adót vetettek ki [1]), a mit annál nehezebben tudtak előteremteni, mivel minden üzlet pangott, a zálogra való kölcsönzést meg azonfölül eltiltották [2]).

Ezen válságos időkben zsidó alattvalóinak szenvedéseiről és szolgálattételeiről értesítve, ugy látszik, hogy a császár a bécsi zsidók privilegiumainak megerősítésével, a mit a magistratus folytonos áskálódása nyolcz évig tudott föltartóztatni, tovább nem akart késedelmezni. Joggal hivatkoztak a császárhoz intézett kérvényükben, a melyben régi privilegiumaik összegét nyolcz pontban foglalják egybe [3]), hogy ők a felségnek »jeder Zeit die schuldigste Gebühr erzaigt, und in allen occasionen Sowohl mit Jährlichen ordinari alss grossen extraordinari Anlagen, allergehorsambist beygesprungen, wie auch künfftig den eusseristen Blutstroppfen zu Nuz und Heil gemain Anliegens zuzusetzen, sich allerschuldigst befinden«. A kegyelemlevelet 1645. jan. 12. Linzben irja alá, bizonyára Prágába való utjában, a hol uj hadseregnek a felállítását akarta sürgetni, a mely kegyelemlevélben a bécsi zsidó községnek egészen ugyanazokat a jogait állítja helyre [4]), a melyeket atyja adományozott nekik, ismételten mutatva kegyelmének többszörös jeleit. Az 1624. dec. 6-iki alapitó okmánya az uj zsidóvárosnak, az 1625. márc. 8-iki kereskedelmi szabadalom, az 1632. nov. 23-iki igazságszolgáltatási privilegium, ezek mind össze voltak az uj privilegiumban foglalva, szórul-szóra majdnem végig megujjítva és megerősítve. Tulajdonuk ismét biztosítva volt, szabad vallásgyakorlat volt nekik engedve, a főudvarmesteri hivatal biráskodási joga elismerve, a városba való bemenetel és a nyilt kereskedés fölszabadítva; a nekik átengedendő boltok korlátolt számáról szó sincs többé az okmányban. Kérvényüknek egy pontjára azonban nem voltak tekintettel az u. n. beszüntetett zsidó kamatokra. Továbbra is tiltva marad tehát számukra zálogra kölcsönt adni, ámbár bankok és nyilvános zálogházakban hiány lévén, hihetőnek látszik, a mit maguk érdeké-

---

[1]) צמח צדק jogi resp. 37.

[2]) Lásd kérvényüket i. h.

[3]) A cs. és kir. belügyminiszteri levéltárban i. h. 1646. szept.-ből van ugyan keltezve, hanem ugy látszik, hogy a másolat itt hibát tartalmaz.

[4]) A cs. és kir. belügyminiszteri levéltárban i. h.; *Meynert H.* Jahrbuch für die Geschichte der Juden-ban II, 387 és köv. L. *Wolf G.* 106.

ben fölhoznak, hogy »das erwente Interesse den armen Hantwerckhleuthen zu Fortpflanzung Ihres Gewerbs ganz erspriesslich«.

Azonban ugy látszik, hogy a növekvő insége a háborunak pillanatnyira megakadályozta ezen kegyelemlevél kiszolgáltatását. 1645. márc. 5. a császári hadsereget Jankaunál Csehországban tönkreverték, egy hónappal később a fővárosban Bécsben hangzott föl az ijedelem kiáltása: a svédek a kapuk előtt. A vidékről és még Morvaországból is a szorongatott nép a megerősített városba menekült. A bécsi ghetto is teljes-teli volt menekülőkkel; szomoru páskaünnep volt az, a mit a körfalon belül megültek [1]. Ha a város elesik, ugy az alsó Wörth legelsőnek kerül kezükbe; a kremsieri zsidóutczából való rémképek elősejtelmek és kisértetekként járkáltak a bécsi ghetto utczáin végig. Az inség a legmagasabbra hágott; Bécs egyik bástyája, a farkassánczi hidfő 9. és 10. ápr. közti éjjel az ellenség kezébe került [2], Torstenson a város előtt táborozott, Rákóczy Pozsonynál foglalt állást, a svéd lövegek már az előtábort horzsolták. Ekkor ápr. 14. az ostromlónak hirtelen visszafordulása által megmenekült a város, a melynek minden lakósa kell, hogy már ellátta volt magát egy évre való eleséggel.

Az ellenség elvonult, de a nem győzhető terhek és követeléseknek a nyomorusága hátramaradt. A bécsi községnek akkori időből való pöre bepillantást enged a ghettónak vigasztalhatatlan inségébe. Az elöljáróknak csak egy gondjuk volt, a rájuk vetett rendkivüli hadiadó beszedése. Minden menekült, a ki csak hozzá tudott járulni, bele lett vonva, minden községi tag ujra megvizsgálva, ha kibirna-e további érvágásokat. A zsidó tudományosság ama előjogát, hogy fölszabadít a községi adók alól, már rég megszüntették; kimélet nélkül szedték az adót, mert kiméletlenül követelték tőlük is. A bécsi rabbi, R. Chajjim Menachem Man [3]) tudós

---

1) צמח צדק i. h.

2) *Weiss* I, 55 és köv.; *Vehse* 10, 176.

3) Cohen Sabbatainak שפתי הכמים-jához irt approbatiójában (Krakkó 1646), a melyben Man mint הגאון מוהר״ר מן ר״מ ואב״ד דמדינת איסטרייך jelöltetik, igy irja alá nevét חיים מנחם בלא״א הה״ר יצחק זצלה״ה מק״ק ווינא. Ugyanigy mint חיים מנחם מן irja alá az 1637. elul 21. csütörtöki napon Bécsben fölvett tanuvallomási jegyzőkönyvet, a hol föltüuő módon még csak egy rabbihelyettes Kaufmann Jekutiel (l. Inschriften 270. és *Gastfreund J.*, die Wiener Rabbinen 52) van aláirva. L. Serkes Joël jogi resp. 76.

vejének R. Izsáknak a ki ipjának 1637. történt kineveztetése óta lakott a házában, kellett az idő e sanyaruságát maga-magán tapasztalnia. Az elöljárókkal kiegyezett ugyan és minthogy még krakkói üzletbarátokkal kereskedelmi összeköttetésben is volt [1]), készségesen fizetett az 1645 husvétján elhagyandó községnek egy bizonyos kiegyezési összeget. Azonban a város megszállása visszatartotta őt és most a szerződésnek érvénytelenné kellett válnia. Az ünnepelt országos morva rabbinusnak Krochmal Menachem Mendelnek a tekintélyét kellett békebiróul fölhívni, hogy a pört elnyomják. A szerződés megtartotta jogerejét, csak a hadiadóba vonták be a vádlottat, ugy mint más menekülteket.

Még csak 1646. sept. 4. értesítik az udvari kamrát az uj privilegiumról és egyszersmind oda utasítják, hogy a bécsi zsidókat oltalmazza meg a vám-, kivető- és más hivatalnokokkal szemben [2]).

Nemsokára majd ezen a kifelé való oltalmat biztosító privilegiumhoz a község belső életét szabályozó és biztosító császári elhatározás csatlakozik, a mi nem más, mint egy kiváltságolt választási rend, a mit III. Ferdinánd különös rendkivüli kegyelmi tényének kellene kinyilatkoztatnunk, ha ezt nem inkább a bécsi zsidóságnak a császári udvarhoz való sajátságosan alakult viszonyának elutasíthatatlan következménye gyanánt kellene vennünk. Az udvart, mint a zsidóság egyedüli forumát, a község kebelében fölmerülő pörösködések sokkal inkább háborgatták, mintsem hogy a közöttük való egyetértésre, békére czélzó rendszabályoknak a megalapítását egykedvüen vette volna. 1646. febr. 20. Pozsonyban bocsátotta ki a bécsi zsidók számára a biró- és hivatalnokválasztásról szóló rendeleteket [3]).

Az elöljáróság 16 tagból állott, és pedig 5 biróból vagy tulajdonképeni elöljáróból, a kik egy-egy hónapi elnöklés után fölváltották

---

A bécsi rabbiságot valószinüleg még csak 1637. foglalta el, mivel veje (צמח צדק jogi resp. 37.) azt mondja, hogy שהיה נטפל לחמיו שנתקבל פה למורה ולראש ישיבה.

[1]) Ib. Phöbus fia Simon, a kinél a község a R. Izsák által készséggel kifizetett 160 frtot a maga rovására levásárolta, számkivetésben halt meg Prágában 1676. *Hock S.* jegyzeteiben őt ismerem föl a חשון תל״ו kor meghaltban, a ki igy jelöltetik, hogy הר״ר שמעון בן האל׳ מו׳ פייש ז״ל דיין מווין.

[2]) A cs. és kir. belügym. levélt. i. h.

[3]) *Meynert H.* a »Jahrbuch für Israeliten«-ben 1858/9. 22. és köv.

egymást, továbbá 2 helyettesből, 6 jogászból, a. a. rabbinikusan művelt és a zsidó jogban itéletre képes udvari törvényszéki biróból és 3 »Raithandler« vagyis számvivőből. A két évre megejtendő választás ezentul ugy megy végbe, hogy az előljáróság kilencz községi tag mellérendelése által 25 tagu testületté egésziti ki magát, a mely azután 2 választási biztost és 7 pártatlant (»Unparteiische«) nevez ki. Ezeknek a zsinagógában történt meghiteltetése után a hét sorjában megválasztja a 16 előljárót külön szavazóczédulákkal. A ki 5 év óta nem volt Bécsben házas és ott letelepedve és a községi adókhoz hozzá nem járult, az nem volt választható. A ki az alsóbb hivatalokban, a. a. mint beszedő vagy biztosi biró, templomatya, a. a. zsinagógafelügyelő vagy Raithandler nem szolgált és tapasztalatokat nem szerzett, az a megválasztatásra mint biró vagy helyettes alkalmatlan volt. A birói tisztséget egynek több mint háromszor egymásután betölteni szintén nem volt megengedve. A választás eredményét a főudvarmesteri hivatalnak kellett bejelenteni, a mely a császári helybenhagyást számára meghozta.

Azonban a ghettóban a biztonsági érzet oda volt; minden kül- és belprivilegium daczára sem tudott igazi bizalom lábrakapni. Nagyon is világosan tünt ki, hogy az aknamenetet azért támasztják meg, hogy szorgalmasan tovább csákányozzanak. Az ellenségnek a magatartása is megmutatta, hogy mit gondoltak, mily messzire mehetnek a zsidósággal szemben. A magistratus arra felé hetvenkedett, mintha ő volna a zsidóváros fönhatósága. A mindig leskelődő izgatottsághoz, a mely a zsidók kereskedelme és kézműüzése ellen [1]) irányított kinzó rendeletekben öntötte ki epéjét, még hozzájárult a határtalan megadóztatás miatti elkeseredése a városnak, a melynek szemet szurt, hogy épen adóügyekben nem férhetett a zsidókhoz hozzá. A westphaliai béke nem hozta meg a szenvedések vágyva kivánt végét, sőt inkább 1648 oct. 24-e után ment csak igazán ujból végbe a polgárok megsarczolása és megadóztatása.

Minden helyért, minden erősségért, a melyet a svéd odahagyandó volt, kártalanitást kellett fizetni, a béke ára hallatlan hadiadó volt. Bécsnek magának 300,000 frttal kellett ezen terhekhez hozzájárulnia. Jól tudták ugyan, hogy a zsidók nem lettek megkimélve, sőt inkább, hogy 10,000 frt. rendkivüli járulékot követeltek

---

[1]) *Wolf G.* die Juden i. d. L. 28 és köv.

tőlük, a mit haladéktalanul át is szolgáltattak az udvari pénztárnak, azonban még a városnak is kellett a teherhordozásban segédkezniök, nehogy előbbre legyenek a keresztény polgároknál. 1647 végén már azt kellett a főudvarmesteri hivatalnak a bécsi zsidósághoz intézett, nagyon is nyommasztó követelésre felelnie, hogy a legvégsőbb inséget lehet már azok közt észrevenni, ugy hogy a legélesebb végrehajtásnál sem lehet ily összeget belőlük kipréselni, (»eine solche Summa herauszupressen« [1]), azonban Bécs városnak polgármestere és tanácsa más nézeten voltak és ugy találták, hogy a zsidóknak az alsó-wörthi házaik száma szerint 3000 frtot kell a békepénznek (»Friedensgelder«) nevezett adóteherhez szolgáltatniok. A szerződésekre és az imént hozott áldozatokra való hivatkozásra a városi zsidó boltok bezárásával, a melyekre a magistratusnak régen fájt a foga, feleltek vissza [2]). Ekkor az összeült tanácsban a főudvarmesternek hivatalos poroszlója jelent meg ama kiszabott parancscsal, hogy a zárt rögtön oldják föl, mert a császári érdekek igy kivánják azt meg. Most az elöljárókra került a sor, a kiknek a házát a zsidóvárosban zár alá helyezték. A zsinagógát is bezárták és elég furcsán, még a temető bezárásával is fenyegetőztek. A bécsi ghettoban negyed évszázadig tartózkodtak a zsidók, nehéz és veszedelmes időket éltek át, de a körfal belsejébe nem nyult be ellenséges kar a mirigyen kivül, az istentiszteletet senki sem merészelte zavarólag félbeszakítani. Most már a biztonságnak, a melynek hiedelmében eddig éltek, utolsó bástyája is leomlott, a kedélyek nyugtalansága tetőpontra hágott. A főudvarmesteri hivatal oltalmat nyujtott ugyan és a magistratus művét igyekezett föltartóztatni, azonban a város nem érezte magát annak intézkedései által megkötve és tiltakozott az ő hiedelme szerint jogtalan beavatkozása és tulkapásai ellen. Az elöljárók inségükben a császárhoz fordultak, a kihez a szerződések megvédéseért és a városi katonai végrehajtások megszüntetéseért rimánkodtak. Egyszersmind a városnak a császárhoz intézett ellenbeadványába betekintést kértek, hogy annak argumentumait megczáfolhassák és ellenindítványukat beadhassák. Ezen sérelemre először is a bécsiek ellenvéleményét kérték ki, a kik ezen várva-várt alkalomnál azt gondolták, hogy most abból semmit

[1]) Ib. 27.

[2]) Ezen leirás a bécsi magistratusnak a császárhoz intézett kelet nélküli, de az 1649. év első feléből származó jelentésén alapszik. Bécs város levélt. i. h.

sem tartóztatnak vissza, a mi oly rég óta nyomja szivüket. Hogy a zsidók a szerződések betüje ellen nem kötelességszerü járulékokhoz is készségesen hozzájárultak és 1648. még jó szántukból fizetnek ilyeneket a városnak, az most fegyverül lett ellenük fölhasználva. Távol attól, hogy a zsidók-fölhozta okok jogosultságának csak árnyékát elismernék, azt követeli a magistratus, hogy a császár a városnak, a melynek rendelkezése alá tartoznak az alsó-wörthi zsidók is, megadóztatási és biráskodási jogába való tulkapásait a főudvarmesternek utasítsa röviden szabva vissza és császári hatalmi tökéletességénél fogva a városnak kárára levő 1626-iki kiegyezést egyszerüen semmisítse meg. A svéd satisfactiohoz való hozzájárulást a zsidók nem házaikért szolgáltatták, hanem boltjaikért, kereskedéseikért, privilegiumaikért és udvari szabadságaikért, »deren Sye mit ihrem höchsten Vorthl zum eusseristen verderben der armen Bürgerschaft ganz ruehig und mit sonderbahrem Schutz genüessen, derentwegen Wür vunss auch schon zum öfftern bey Eüer kayserl. Majestät allerunterthenigst beschwärdt haben«[1]. A jelentés, a melyre fölkérték őket, vádra csapott át. A magistratus itt nem mint fél lépett föl a saját peres ügyében, hanem mint felsőbbséget gyakorló ur, a ki alattvalóinak semmiféle jogait nem akarja elismerni.

A már alig kétséges császári döntést a zsidók nagy szerencsétlenségére oly esemény[2] előzte meg, a melyet a városi hatóságoknak tettlegességekre fölbátorító gyülölködő hangulata ébresztett ellenük föl. Mindenekelőtt az akademiai ifjuság azt hitte, hogy most már szabadságot kapott arra, hogy haragját a zsidókon töltse ki. Midőn 1649. jun. 2. a zsidókapunál levő őrség előtt a csapóhidon tul egy deák, minthogy nem akart a fölszólításra hallgatni, lövés által lett megakadályozva, hogy a ghettoba be ne hatoljon, nagy népcsődület támadt, a melyet csak erőszakkal lehetett széjjeloszlatni. A szokásos trombitaszó mellett fölhivást bocsátottak közre, a melyben további zavargásoknál a deákság kolomposára kötél általi jogrendi kivégeztetéssel és minden deákprivilegium megsemmisítésével fenyegettek rá. Ez által csak az elkeseredés növekedett, a mely jun. 16., midőn a deákok a rectornál nem hitték, hogy elégtételt ta-

[1] Ib.

[2] *Weschel*nél 275. és köv., Realisnál, die Juden und die Judenstadt in Wien 40. és köv. leirva.

láltak, a ghetto uj megtámadására és zsidók elleni vad kihágásokra vezetett. A zavargást fegyveres erőszakkal kellett elfojtani, a zsidóknak biztonsága azonban oly szerfölött gyönge volt, hogy a városban levő boltjaik, ugy szintén lakásaik védelmére 300 főből álló katonaőrséget kellett egy hónapnál tovább saját költségükön eltartaniok.

Jun. 27. következett be a császári elhatározás, a mely felől a bécsiek jul. 5. az alsó-ausztriai kormány, a zsidók pedig a főudvarmesteri hivatal által értesültek. A város-emelte követelések, hogy t. i. háboritatlanul gyakorolhassa a zsidók fölött fönhatósági és adókivetési jogát, ugy szintén, hogy kényszereszközöket alkalmazhasson az adóbehajtásnál, teljes elismeréssel találkoztak. Csak ezen esetben álljon el a város a követelésétől, a melynek összege különben ugyan oly nagy adóengedmény által lesz kárpótolva. A város által tett jelentésnek a kiszolgáltatása, a miért a zsidók folyamodtak volt, megtagadandó, mivel a magistratus nem mint ellenfél, hanem mint fenhatóság nyilatkozott. Ez, ha nem is bevallott, de mégis rosszalás volt a császár részéről a főudvarmester-megragadta rendszabályok fölött, továbbá diadal [1]) volt ez a polgármesternek és tanácsnak. Az 1626-iki kiegyezés megsemmisítését nem kellett kimondani, a belőle kimagyarázottak szabadságánál és annak jóváhagyásánál fogva teljesen fölöslegessé vált. A bécsiekcsakugyan eléggé fölbátoritva érezték magukat, hogy eme kegyteljes resolutio után is a zsidókkal szemben megmaradjanak követeléseik mellett. A katonai végrehajtás terhe, mintha a császár nem is itélt volna, továbbra is meghagyatott a ghettoban és az általa naponkint fölszaporodó költségek viselése a zsidókra lett róva. A császár kényszerítve volt 1649. dec. 20. a zsidók kérvényére, a jun. 27-ről szóló resolutiót még egyszer a magistratus emlékébe fölidézni. [2]) De a zsidóknak abbeli megujjított kérelmére, hogy védelmezzék őket szerződéseiknél és a várossal való pörösködésük kiegyenlitésére bizottság állíttassék föl, ez izben sem voltak tekintettel. A zsidók biztonsága érdekében ez évben is egy, a császár által Pozsonyban számukra

---

[1]) Bécs város levéltárában 2 másolatban van meg. *Wolf G.* i. h. 76. az okmány végét kihagyta.

[2]) Bécs város levélt. i. h.

kiállított pardon vált szükségessé [1]). Az összeg, a melyért azt ki tudták eszközölni, nem rugott kevesebbre mint 80,000 frtra, a mit részben posztóban kellett nekik szállítniok [2]).

A kivülről való támadásokkal mintegy összedolgoztak a belső bünök. Hogy is hiányozhattak volna egyesek, a kikre a nyomás és üldözés az ő természetes erkölcsvadító befolyását ne gyakorolta volna! Ha az igazságosságot az adókivetésnél egyáltalában megoldhatatlan föladatnak kell tartanunk, a panasz és elégedetlenség, ha még a legszabadabb és legbölcsebb alkotmánynál is elkerülhetetlen, ugy a zsidók nyilt megaláztatásának és be nem vallott kiszipolyozásuk ezen idejében a községi megadóztatás volt a zsiros talaj, a melyen a részrehajlás és árulkodás mocsári növényei buján tenyésztek. Az elöljárók és beszedők helyzete nem volt irígylendő. Minthogy az a nyomás, a melynek ők organumai voltak, tőlük látszott kiindulni, türniök kellett a gyülöletet és ellenszegülést, a mely elég botorul, azonban emberileg érthetően, az eszköz ellen irányult, mert a vezető kéz elérhetetlen volt. Igy a torzsalkodás és szükségtelen elkeseredés még csak fokozta a vigasz nélküli állapotot. Némely apró erőszakos természetekben a községi hivatalok élén nekik átadott hatalom zsarnokoskodássá fajult; a főudvarmesteri hivatalbeli poroszló, az udvari kamara rabszolgája, a neki kiszolgáltatott emberekkel hatalmaskodóként basáskodott. Ilyen nevetséges, de vészhozó parancsolgató, ugy látszik, a bécsi ghettóban akkoron Meyer Hirschel személyében támadt [3]). Fölfelé hatalmas lévén, a községnek félelmetessé vált. A terheknél oly kiméletlenséget tanusított másokkal szemben, mint a mily kiméletet önmaga irányában. A menynyivel ő maga kevesebbet fizetett, azt másokból akarta kipréselni. A hatóságnál a panaszok hiábavalók voltak és azonfölül még kellemetlenek. Az állam valamint a város megmaradt követelése mellett. Az udvari kamara uj gyakorlatot alkalmazott. Ha az adóknak fizetési ideje nem lett pontosan betartva, akkor a zsidók elől bezárták

---

[1]) Meg van említve a császárnak 1652. aug. 6. Prágában kiadott resolutiójában.

[2]) Erinnerung der anwesenden an die hinterlassene Hofkammer vom 7. August 1652. itt van említve; *Wolf G.* 87. 7. sor alulról, a hol 50,000 frt helyett 80,000 olvasandó.

[3]) Az 1632. aug. 6-iki császári resolutio adataira támaszkodom ezen leirásnál.

a belvárost, a. a. elvágták az utat megélhetésük számára. A lakósság mindig neheztelőbb és gyülölködőbb lett; semmiféle nevelés nem hat gyorsabban, mint az erkölcsök elvadítását czélozó.

Valamint izgalmas időkben csudák nem történnek, de hisznek bennük, ép ugy nem volt most hiány a hallatlan zsidó bünösségekben, nem mintha tényleg megtörténtek volna, hanem mert szükségük volt rá. 1651. márc. 5. vasárnapon a csapóhid közelében a vörös torony mellett két lövés dördült el, a melyet egy lovas az arra jövő zsidó-asszonyra sütött el. A halálra sebzett »die vornehme und Jedermann wohlbekannte« Eleonora volt [1]) a mint sejtem Kremsier Löb Juda, ghetto-lakósnak a leánya [2]).

Ámbár az áldozat zsidó volt, a gyilkosságot mégis a zsidókra fogták. Ezen szörnyüséges gyanusítás támaszpontjai teljes homályba vannak burkolva, de a fölizgatott közvélemény hullámgyürüi arra mutatnak, hogy sulyos esésnek kellett történnie. Nyilvános pátens által 500 arany lett a fölfedező számára, 2000 frt és büntetlenség a tettes számára biztosítva, ha az önkényt jelentkezik. A vétkességnek árnyéka sem jött napfényre, de halált érdemlő gonosztett terhelte mégis a zsidóságot: elöljárójuk, Meyer Hirschelnek kétszinü magaviselete, sőt tán nyilt denunciálása által a községben levő kényelmetlen elleneitől ugy akart megszabadulni, hogy rájuk fogta, hogy a gyilkossal egy huron pendülnek. Elfogatási parancsot adtak ki a ghetto legtekintélyesebb emberei ellen, a kik csak sulyos kezességgel és nagy összegekkel eszközölték ki szabad lábra helyezésüket. Ama, az udvarnál mindenható nyomorult ember, ugy látszik, szintén közreműködött abban, hogy t. i. uj községi birák választása a császár privilegiuma által be lett tiltva és csak 3000 frt igérete mellett lett megengedve, a mely 3000 frtnak 1652 május 15. történendő fölvételére és a császár további parancsáig hivatalánál való megőrzésére már az udvari pénztáros utasítást is kapott [3]). Azonkivül azt az uj rendszabályt is rájuk olvasták, hogy a választást keresztény biztosok jelenlétében kell megejteniök. De több volt kérdéses, mint a választás; a császár boszusága lett

[1]) *Schudt* II, 182; *Wolf G.* i. h. 32. és köv.

[2]) Nem hiszem, hogy tévedek, a mikor eme lakonikus epitaphiumban (Inschriften Nr. 186.) פ״ט לאה בת יהודה ליב קרמזיר יום א׳ י״ב אדר ת״יא לפ״ק a meggyilkolt Leonora sirföliratát ismerem föl.

[3]) Cs. és kir. udvari kamarai levéltár.

fölidézve; nem volt hiján az izgatóknak és áskálódóknak, a kik eljöttnek vélték az időt, hogy a zsidóknak egy lökést juttassanak. Kard függött a község fölött. Könyveiket és actáikat zár alá tették; külön vizsgáló bizottság ülésezett, hogy a lefoglalt okmányi kimutatás alapján egyeseknek az adófölosztás elleni panaszait megvizsgálja. Jóakaratra nem lehetett számítani; itt minden panasz vétség számába, a Meyer Hirschel-fölidézte egyenetlenkedés ellenszegülés számába ment. A veszély a legfelső fokra hágott; a zsidóság belátta, hogy a fölajánlásban és szolgálattevésben való végső erőmegfeszítés mentheti meg őket.

A vidéki zsidókat 1652 elején ért csapás mutatta meg a zivatar közelségét. A császári patens [1]) nyilvánosan hirdette, hogy az összes Ausztria főherczegségben az Ennsen alul lakó zsidók bizonyos kiszabott időpontig hagyják el az országot. Azt vélték, hogy mindenek előtt őket kell martalékul oda dobni, mivel jószántu adófizetésük ellen gyakorta panasz lett emelve és a késedelmezőkért való felelősséget még a bécsi község is ismételve utasította vissza. Szükségükben, a kiutasítási parancs a sarkukban, a főudvarmesteri hivatalhoz fordultak, és ez tudott tanácsot adni. Egy volt, a mi kegyelmet és bocsánatot szerzett, a pénz. 35,000 forintot, a miből 15,000 posztóban volt szállítandó, kellett részletenként 1653 husvétjáig türelmi pénz gyanánt fizetniök és 1652 jan. 1-től kezdve 4000 frtnyi évi adófizetésre kellett magukat kötelezniök. Beleegyeztek, a mire a császári patens vissza lett vonva. Már 1652. ápr. 30. értesítette a császár [2]) az állampénztár megszikkadt szivacsára jövő megnedvesítésről az udvari pénztárt és az udvari hadi pénztárost. Mig azonban ezen egyezkedés megkötésére választott bizottságban a bécsi zsidóság lett ezen járulékok behajtásával megbizva, addig Starhemberg Vilmos Henrik gróf főudvarmester aláirásával és pecsétjével ellátott tanusítvány által fölmenti a községet ezen ügyben való mindennemű szavatolás és felelősség alól. Aközben azonban a császár Bourein ezredes [3]) özvegyét, a kinek az államtól 15,000 frtnyi követelése volt, az ország zsidóinak ezen contributió-

[1]) Az 1656. dec. 18-ról való a zsidók jogainak ügyében kiadott confirmatiónak a bevezetésében van fölemlítve. L. *Wertheimer J.* die Juden in Österreich. I, 122

[2]) Cs. és kir. udvari kamarai levéltár.

[3]) Ib. A jelenlevő kamarához 1652. jul. 6. intézett kérdés.

jához utasította. Midőn pedig a bécsi község, a melynek ezen követelés első részlete 4000 frt. erejéig fizetés végett be lett mutatva, Boureint elutasította, a Bécsben hátrahagyott udvari kamarának 1652. jul. 6. azt a kérdést kellett a Prágában a király személye körül levőhöz intézni, hogy vajjon a bécsi zsidóság szavatolását illetőleg a bizottság határozata szerint vagy pedig a főudvarmester nyilatkozata szerint áll-e a dolog? Az udvari kamara másod elnökét: Sinzendorf grófot, a ki szintén biztos volt eme zsidó ügyben, kellett ezt illetőleg Prágában kihallgatni.

A császár Prágában tartózkodott. Oda rendelte a választófejedelmeket, hogy maga után elsőszülöttjének, IV. Ferdinándnak biztosítsa a trónt. Lelki aggodalmában a fönállásáért remegő bécsi község is ide küldte szószólóit [1]), hogy hivják föl a császár kegyelmét. Boszusága csak egy módon volt kiengesztelhető, az állam megrongált pénzügye fölsegitésének kilátásba helyezése által. Megértették tehát a bécsi zsidókkal, hogy a császárhoz pénz-fölajánlással közeledjenek, a mi tanuskodjék arról, hogy állampénztári czélokra rendkivüli módon feszítik meg erejüket. Igy ajálkoztak, hogy a welsi várnagyi hivatal uraságának fizetendő 80,000 frt államadósságot magukra vállalják, hogy 15,000 frtot átadnak szabad rendelkezésre a császárnak és hogy lemondanak a még vissza nem fizetett hátralékáról ama kölcsönnek, a melyet ők a békepénznek alkalmával az államnak rendelkezésére bocsátottak. Még kötelező igérettel kinyilvánították, hogy körükben való egyenetlenkedéseket meggátolva, továbbra nem fognak a császárnak alkalmatlanságot szerezni. Ennek fejében 1652. aug. 6. oly császári resolutió [2]) menesztetett a bécsi zsidósághoz, mely kérelmük kegyes teljesítése által aggodalmuknak és zavartságuknak véget vetett. Hogy mily veszélyben forogtak, azt legbeszédesebben bizonyitja azon körülmény, hogy a császár kinyilatkoztatja, hogy határozottan és első sorban az 1645. jan. 12-ről szóló privilegiumot és az 1649-ből való pozsonyi kegyelemlevelet adja vissza nekik. A községi könyveket és actákat, a melyek körül minden viszály és egyenletlenkedés forgott volt, mintegy vétkes anyagként, el kell égetni a zsidók jelenlétében és csak annyiban kell azokat kiszolgáltatni, a mennyiben

[1]) A hátrahagyott udvari tanácsosoknak 1652. aug. 28. a császárhoz intézett véleményadásban van fölemlítve; Udvari kamarai levéltár.

[2]) Ib. Eme resolutión alapszik ezen események leirása.

nélkülözhetetlen és elfogulatlan, további egyenetlenkedésre alkalmat nem szolgáltatható iratok vannak köztük. A zsidók elleni összes, különösen a meggyilkolt Leonora ügyében emelt, panaszok és vádak semmiseknek tekintendők, a belekevert egyéneket, Meyer Hirschelt is beletudva, föl kell menteni és minden községi hivatalt számukra hozzáférhetővé kell tenni, óvadékukat vissza kell nekik adni. Az udvarmesteri hivatalt igazságosabb eljárásra, az udvari kamarát az adóbehajtási eszközök alkalmazásban kiméletesb praxisra fogják utasítani. A birák választását a zsidók maguk ejthetik meg keresztény biztosok jelenléte nélkül. Ujból meg lesz engedve a saját törvénykezés külön zsidó fogházzal, a Bécsben és országos vásárokon való kereskedelmi szabadság. Adó-terhük megkönnyítésére azon jog adatik meg nekik, hogy a zsidóvárosban dívó bor és hus utáni járulék az u. n. »Weintäz« és »Fleischkreuzer« megkétszerezhető, és a község régi tartozásaira a kamatok fizetése mellett 2 évi moratorium lesz engedélyezve. Különös gyengédséget tanusit a resolutio Meyer Hirschellel szemben. Csakis őt helyezik határozottan a főudvarmesteri hivatal törvényhatósága alá, adóügyeknél ott vallja be eskü alatt a vagyonát két zsidó adókezelő jelenlétében, ugyszintén ez lesz a törvényhatóság, a mely a közte és község közt fönforgó eltéréseket és pörösködéseket az adó elszámolás és az általa kiállított adóslevelek [1]) és váltók tárgyában elintézi. Jelenleg önkényt állott félre a hivataloktól, de lakása azért továbbra is a zsidók közt marad, a zsinágógára és annak gyakorlataira való joga csorbulást nem szenved. Az ellene fönnálló gyülölet- és bosszuérzelemnek minden kifakadását kiméletlenül fogják megbüntetni. Azonkivül a felség legkegyelmesebben engedélyez neki egy boltot a belvárosban. Csak három pontot illetőleg utasították őket oda, hogy ujjolag járuljanak kérelmeikkel a császár elé. Minthogy községi alapszabályaik ellen emeltek panaszt, jelöljék meg külön azon pontokat, a melyek miatt neheztelésüknek adtak kifejezést, dolgozzanak ki uj rendőri szervezetet és azt terjeszszék a császár elé helyeslés és jóváhagyás végett. Bécs városával kötött szerződéseik ügyében, a melyeknek megoltalmazására ismételten hivták már föl

[1]) Ezen a héber forrásokban különféle alakban föllépő, legtöbbnyire ממרמ״י (Membran) szóval megjelölt váltónak zsidó joggyakorlatát leirja a צמח צדק jogi resp. 15, תקנות ש״א 220 sz. és köv. V. ö. *Adler J. G. C.* סדר תקוני שטרות 76

a császárt, először jelöljék meg, a mi ellen tulajdonképen panaszt emelnek. Azonkivül ujjolag adják be megokolással panaszukat Krems város birája ellen, a ki vásár idejében minden oda érkező zsidótól 14 frtot követelt. Ezen resolutio által a császári rendeletek egész sora vált szükségessé. Mindenek előtt a hátrahagyott titkos és megbizott bécsi udvari tanácsosokhoz ment rendelet a községi könyvek kiadása és nyilvános elégetése tárgyában. A zsidóknak jobb bánásmódban való részesítése ügyében külön utasítás állított be a főudvarmesteri hivatalhoz és udvari kamarához [1]), ugyszintén a bécsiekhez is, hogy sem a császári privilegium sem a méltányosság ellenére ne okozzanak nehézséget a zsidóságnak. A bécsi lakósságnak nyilvános hirdetmény utján hozták tudomására a büntetéseket, a melyek a zsidók megsértésére vagy tettleges megbántására ki lettek szabva. A zsidóságra ráparancsoltak, hogy a zsinagógában a császár nevében bocsássanak ki fölhivást Meyer Hirschelnek minden ellenségeskedéstől való megóvása érdekében.

Ugy az alsó-ausztriai, valamint a bécsi zsidók a pénzbeszerzés nehézségeit szándékosan elhallgatván, szükségükben a fölajánlásnál és igérésnél csupán a pillanatnyi veszélyt tartották szem előtt. A vidéki zsidóknál a szorultság csakhamar beköszöntött. Hasztalan igyekezett Starhemberg gróf az első fizetési határidő elmulasztása miatti mentegetődzésüket megerősíteni. 1652. aug. 6., a nagy resolutio napján, megkereste a jelenlevő udvari kamara [2]) a császárt, hogy szigoru parancsot adjon ki az esedékes részletek behajtása ügyében, a mint tényleg már következő nap a hátrahagyott bécsi udvari kamarát értesítette az összes bécsi és vidéki zsidóságtól való császári követelések állásáról. A bécsi udvari kamara azonban azt válaszolta aug. 14., hogy még nem tudja, vajjon a vidéki zsidóságnak magának vagy pedig helyette a bécsi községnek kell-e a követelt pénzt és posztót elszállítani. Midőn a-közben aug. 10. azon császári leirat érkezett meg, melynek értelmében az alsó-ausztriai uraságokat kell az országos kormány utján fölszólítani a zsidó adók behajtására, ez ellen a hátrahagyott bécsi udvari

[1]) Ezen kiméletesebb praxist az udvari pénztárosnak egy, az udvari kamarának 1652 oct. 29-ről szóló külön bizalmi határozata ajálja; udvari kamarai levéltár.

[2]) Ib., a hol a következő itt említett összes iratok őriztetnek.

tanács aug. 28. fölszólalt, hogy az adóarányt először is a vidéki zsidóság héber és német járulékkönyveiből kell megállapítani, előbb azonban a kérdés még az ő döntésükre szorul, hogy t. i. a behajtást az eredeti határozat értelmében ne a bécsi község teljesítse-e? A sept. 16. rákövetkező császári resolutio oly ingatagul ütött ki, hogy a tanácskozások és tárgyalások ujból megkezdődtek. Az adók behajtását teljesítsék az alsó-ausztriai vicedom adószedői, előbb azonban még a bécsi zsidósággal nagyon rábeszélően kell megkisérelni, hogy nem vállalná-e mégis el a behajtást. Gonzaga Hannibal őrgrófot és Radoltot bizták meg ezen föladattal. Oct. 8. maguk elé hivták a bécsi község elöljáróit és esküdtjeit. Ők azonban a rábeszélési kisérletekre, sőt még azon ajánlatra is, mely a bevétel 3 százalékát biztosította számukra, határozott vonakodással feleltek. Sokkal inkább meg voltak terhelve saját költségeikkel és a végrehajtásnál a vidéki fönhatóságok-okozta akadályokban sokkal is biztosabbak voltak, mintsem hogy önszántukból ily sulyos felelősséget szabadott volna a községre rakniok. Azon kérdésre, hogy nem tudnának-e más valami rendszabályt ajálni, azt tanácsolták, hogy tegyenek kisérletet a vidéki zsidók leggazdagabbjaival,' a kik talán némi haszon mellett átveszik az üzletet mint adóbehajtók. Azonban ezek sem akartak hallani az ajánlatról. Ebenfurth és Langenlois elöljáróinak a meghivása oct. 24. tehát ép oly eredménytelen volt, mint a bécsieké. Már a saját föladatukra sem elegendő két vicedomi adószedő általi behajtás oly visszatetszőnek tünt fel az udvari kamara és a hozzája csatlakozó udvari tanács előtt, hogy nov. 9. mindketten azt ajánlották a császárnak, hogy a fönhatóságot vonja be ezen föladatba. A pontos arányjegyzék beküldése mellett meg kell őket ezen szolgálat végett keresni az alsó-ausztriai kormány és kamara utján, vonakodás esetében pedig őket egyszerüen a birtokaikon való zsidótartási jogtól megfosztottaknak kell nyilvánítani. Azonban ezen fölszólítást, a mint jelezve hozzá van téve, nem mint parancsot, hanem mint császári kérelmet kell fogalmazni.

Ezen tárgyalások folyamában a bécsi községnek is eljött az ideje, hogy kötelezettségeinek beváltását, bárha nehezen is megy, komolyan vegye. Hat hónap alatt, 1652. aug. 6-tól kezdve, 3 részletben 15,000 frtot kellett a császárnak rendelkezésére bocsátniok. Oct. 29. jött tehát a császári parancs, hogy a nélkülözhetetlen kiadásra igen szükséges pénznek első részletét fizessék le és a többivel

ne késedelmezzenek. Ezen határozat véghezvitelével az udvari kamara még az nap az udvari pénztárost: Roschert bizta meg. Egyszersmind két más határozatot kap, a mely őt a császár nevében fölszólítja, hogy vonja be a zsidóságtól a kezük közt levő császári kötelezvényt, mivel, a zsidók lemondván a svéd satisfactiopénzek hátralékára való követeléseikről, az érvénytelenné vált, és ebből következőleg az ő adórészüket ezentul teljesen és levonás nélkül hajtsa be.

Meg nem győzhető kötelezettségekkel, agyonnyomásig sulyos terhekkel, bontakozott ki a község a viharból, mely létét fenyegette, a kétszeres járulék, a mit a ghettoban az élelmi szerek után kellett szedni, kinos intő jele lett azon szomoru fordulatnak, a mit az utolsó évek hoztak magukkal, azonban az erkölcsi lealázás, a gonosznak diadala, legjobban fájt. Az udvarnál és a hatóságoknál Meyer Hirschel az a zsidó biró maradt, a ki volt, a zsidók nyilvános megbántása végett kedvelve, a többieknek szándékolt kigunyolása végett ki is tüntetve. Nem volt ő az a férfi, a ki ezen tudattal meg is volt elégedve, ki is akarta azt használni, aknázni. A hatóságok abbeli zavarában, hogy a vidéki zsidóság büntetési pénzeit hogyan hajtsák be, pillantotta meg a talajt az ő buzája számára. A vidéki zsidóság főadószedője lenni [1]) arra állt az esze. A községnek legföljebb a bevételek 3 százalékát akarták oda igérni, ő tizet merészelt kérni, az, a végrehajtási kényszer keresztülvihetetlenségétől való félelmében, visszautasítandónak vélte az ügyet, ez a porkolábot kérte maga mellé. Gonzaga őrgróf és Radolt, az udvari tanácsnak ez ügyben biztosai, Meyer Hirschellel kiegyezkedtek, az udvari tanács hozzájuk csatlakozott és 1652 dec. 18. a császárnak ajálta a kinálatot. Nyolcz százalékot engednek neki, csak az keltett aggodalmat, hogy föltétlenül engedjék át a zsidónak a porkolábot. Azért kötelességévé tették, hogy az alsó-ausztriai kormány két tanácsosának egyikénél Schönau vagy Hermannál tegyen jelentést, mielőtt a porkolábot használja, a nem sietős vidéki elfogatásokat pedig jelentse maga előre be ezen kormánynál és kamaránál. A késedelmező vidéki zsidót tehát, mihelyest a városban meglátták, rögtön elfogathatták

[1]) Ha érdemes ilyen Rontó Pál eredete után fürkészni, ugy hadd gyanítsam e helyütt, hogy Langenlois volt Hirschel hazája. Héber neve נפתלי הירץ בן לא"א יודא זעלקי סג"ל arra vezet, hogy benne az innen számkivetett fürthi testvérpárnak: Hirsch Naftali és Oettingen Zelke Juda rokonát pillantsam meg.

a porkolábbal, vagy a ghettoban az őrség által, a mely őt azután amannak kiszolgáltatta. Hogy a veszélyt, a minek a zsidóság, Meyer Hirschel kezébe adott ilyen fegyver által, ki volt téve, némikép enyhitsék, ezen hivatalos hatalommal való visszaélésnek minden egyes esetére 100 arany birságot szabtak. A császár, a ki a prágai tárgyalások folytatására a regensburgi választófejedelmi gyülésre ment volt, ugyanott 1653. jan. 5. erősítette meg hátrahagyott udvari tanácsának javaslatait, a melyekhez csupán még egy uj pontot tettek hozzá. Meyer Hirschelen kivül még a bécsi zsidóság köréből a tehetős kereskedők: Neustadtel Mózes és Goldschmidt Izsák Sámuel városi boltjaikkal és házaikkal kezeskedjenek és szavatoljanak részletről részletre a már ugy is meghosszabbított fizetési határidő szigoru betartásáról és biztosításáról. Neki viszont föl szabad használni ez ügyben saját költségén a kamarai hirvivőt és az uj szerződés nyilvános tudtul-adására a bécsi zsinagógában hirdetményt tehet közzé. Nagyobb kegyelem jeléül a só-elárusítást, a miért kérvényezett, szintén kilátásba helyezik neki utóbbra. Már jan. 20. kötelezi magát Meyer Hirschel aláirással és pecséttel egy reversalisban, hogy az 5. évről kelt császári bizalmi határozatban foglalt összes föltételeket elfogadja.

A vidéki zsidóság még csak 10,000 frtot fizetett le, mikor a kardmarkolat Meyer kezébe jutott. Mennyire sikerült neki az elfogadott kötelezettségek teljesítése, azt azon körülmény bizonyitja, hogy Sinzendorf Lajos György gróf az udvari kamara nevében 1655. ápr. 27. utasíthatta az udvari pénztárost, hogy a 2000 frtot, a mire a behajtás 8 százaléka rugott, Meyer Hirschel számlájára irja. Gondolkodás nélkül használta föl a kényszereszközöket, ugy hogy szigora ellen bővibe jöttek a panaszok [1]).

Hogy a bécsi zsidóságot ezen szorultságban a város polgármestere és tanácsa nem üldözte, azt az alsó-ausztriai kormánynak köszönhette. Ez ugyanis a város és a zsidó község közt fönforgó pörösködések kiegyenlítésére 1652. jan. 13. bizottságot alakított [2]), mely mindenek előtt 1653-és 54-re beszüntetést határozott és igy

---

[1]) *Wolf G.* 34.

[2]) Az alsó ausztriai kormánynak felelete szerint, a melyet a bécsi zsidóság abbeli kérelmére adott, hogy az 1660. jun. 1-ei bizottság ujból alakuljon meg. Bécs város levéltára. i. h.

a zsidóságot a kinzó és költséges városi végrehajtástól megszabadította. A pör ez által persze csak el lett halasztva, semmi esetre sem eldöntve, ámde a közben a pörösködő felek közt kiegyezkedési ut lett egyengetve, a mely, ugy látszik, a régi viszályokat is félrerakta az utból és 1655. dec. 18. a város és zsidóság közti uj, harmadik szerződés kötésére vezetett [1]).

Sulyos áldozatok nélkül persze itt sem végződhetett. Az 1637-ben igért 6000 frtot a pörösködések következtében még most sem fizették le. Ezért most a községnek kötelezni kellett magát, hogy 9000 frtot és azonkivül 1000 frtot a ghettoi sörfogyasztás, az u. n. Biertäz [2]) utáni adóhiány kárpótlásáért, egészben tehát 10,000 frtot fog alsó-ausztriai országos kötvényekben fizetni és hogy ennek a polgári kórház nevére való átirásáért járó illetékét ő maga fogja viselni. Azon fölül csupa jószántából még abba is beleegyezett, hogy 1656 és 57-iki években 300 frtot tesz le négy részletben. A minden 10 évben megujjitandó telekkönyvi átiratásokért azon kivül 100 frtot fog kapni készpénzben a polgári kórház. Ezért a város az 1626-iki és 1637-iki szerződések elismerését, a mostani birtoklási állapotokról szóló telekkönyv uj másolatát és lákásaikban való további maradhatásuk érdekében különös császári és, a mi egészen uj volt, püspöki jováhagyás kieszközlését engedélyezte. A zsidóváros telekkönyvét ennél fogva két példányban kellett vezetni, a községnél és a polgári kórháznál, a birtoklási állapot minden változását, adósleveleknek és kötelezvényeknek előjegyzését jogerőre emelkedhetés végett mindkettőnél be kellett jegyezni. A községnek joga volt, hogy saját határozata szerint hajtsa be a szolgálati- és fontpénzt [3]). A város részéről való bejegyzés csak a zsidó községi irnoktól kiállított és négy zsidó birótól vagy helyettes-birótól aláirt jelentés alapján történt meg. A polgári kórháznak, mint fönhatóságnak, az elismerését különben még a kiegyezési iratban is határozottan

[1]) Mint az 1656. jun. 22-iki császári ratificatiónak a függeléke, Bécs város levéltárában van megőrizve és *Weschel*nél van nyomtatva XX. sz.

[2]) A polgári kórháznak Bécsben való kizárólagos sörmérési jogáról l. *Feil* Berichte und Mittheilungen des Alterthums-Vereines zu Wien III 231 és köv.

[3]) V. ö. Bécsváros telekkönyvi rendjét *Tomaschek A. J.*-nél die Rechte und Freiheiten der Stadt Wien II, 169 és köv. (Geschichtsquellen der Stadt Wien I. 2).

ki kellett mondani, a mint tényleg csak az ő birájának lett föntartva, hogy zsidók és keresztények közti kötekedéseknél a ghettoi őrség által gyanusakként rajtakapott vagy elfogott egyéneket az ő hatáskörébe vonja be.

Ezen szerződést Dietmannsdorf Dietmeyer György Jánosnak mint polgármesternek elnöksége alatt kötötték meg, a város vaskönyvébe bejegyezték és kiállították két példányban, a mely Bécs város ugyszintén a község nagy pecsétjével és az elöljárók aláirásával volt ellátva. A zsidóságot ezen tárgyalásoknál nyolcz elöljáró képviselte, még pedig a tulajdonképeni öt elöljáró, Meyer Zacharias és Hirschel, Fränkl Dávid a. a. Neumarkt Jakab Dávid, Höcht Ábrahám, Brod Áron, a két helyettes-biró Wolf Salamon és Nathan Dávid és a zsidó kórház főfelügyelője, Riess Lembl [1]).

Ezen kiegyezés ünnepélyességét csak a benne kivivottnak a szánalmassága mulja fölül. A régi szerződéseket megerősítették, de a városnak a zsidók soron kivüli megadóztatására vonatkozó homályos jogát, ezen régi kovászt is gondosan áthozták magukkal. Az a megerősités, a mit a régi császári privilegiumoknak uj császári, sőt püspöki [2]) jóváhagyás által szükségesnek véltek nyujtani, valósággal gyöngítés volt, minden esetre jelentőségük lealacsonyítása. Egészben véve rég megszerzett jogok nyomoruságos jóváhagyása volt, hogy egy lépéssel előre mentek volna, uj engedményekről szó sem lehetett. Azonban megszokták, hogy szerények legyenek

---

[1]) Bécs város levéltárában $^{5}/_{1655}$ megőrizett eredeti okmányon, a melyen a zsidó község pecsétje is olvasható, következőkép hangoznak az aláirások barátom Dr. *Müller D. H.* bécsi tanár olvasása szerint:

אשר לעמבל לוי איטינגן ריז
משלם זלמן.

זכרי׳ מאר (!) הו״ יוד אין ווין
נאם נפתלי הירץ בן לא״א יודא זעלקי סגל זצל
נאם יעקב דוד הקטן בן לא״א מוהרר״ן זצ״ל נוימרק
נאם אהרן בן לא״א מהר״ר יוסף יאקב הלוי זצ״ל
נאם דוד בן לא״א יוסף נתן זצ״ל

Meyers Zachariás aláirásában én הואף יוד (= Hofjude)-ot olvasok. Höcht Ábrahám csak az okmány szövegében van említve, de nincs aláirva.

[2]) Ezen püspöknek Breuner Ph. grófnak sürgetésére, Ferdinánd már 1643. jul. 16-án 2—10 arany büntetés terhe mellett tiltotta meg a zsidóknak a városba való bemenetelt vasár- és ünnepnapokon. L. *Wiedemann Th.* Geschichte der Reformation und Gegenreformation im Lande unter der Enns. V, 8 és köv.

és nagyon meg voltak elégedve, midőn a város ezen végleges kiegyezés számára a császár jóváhagyását kérte, a mely jóváhagyás 1656. jun 20. meg is lett adva [1]).

Ugy látszik, hogy a község belső növekedését és a zsidóság előtti tekintélyét nem csorbították meg a krizisek, a melyeken pénzes-zacskón való érvágásokkal lehetett segíteni. A népesség szabályosan és tetemesen szaporodott, a kijelölt kerületen belül uj épületek emelkedének; egy imaház nem fogadhatta be a fohászkodókat, másodikat kellett épiteni. A kereskedelem virágzott, a jólét a bajteli háborus esztendők daczára sem apadt. A még fiatal, erőteljes organismus épen kiheverte a bajt, kipótolta a vérveszteséget; a sulyosan meglátogatott község hamar fölemelkedett uj virágzásra. Még mindezen veszélyek közepette szerencsésnek mondhatta magát. A kik az emberek gyülölete miatt annyit szenvedtek, azokat legalább az elemek kimélték meg. A Duna [2]) gyakori áradásai, bősz fergetegek [3]), sőt még tüzesetek is, a melyek zsidó községeket még akkor gyakran hamvasztottak el, a bécsi zsidóvárost kártevés nélkül kerülték el. Épen csak most, 1655. május 21. menekült meg szerencsésen a tüzvésztől [4]), a mely az ő szomszédságában az irgalmas testvérek egész kolostorát, a térítőprédikácziók tanyáját, elégette. Sőt még a község arra is gondolhatott, hogy a már meglevőkhöz uj intézményeket teremtsen a közvagyonból. Igy ezen évben uj telket szerzett a klosterneuburgi szerzettől, hogy a ghettoban már rég fönálló kórházon kivül mirigy-veszély esetére betegházat építsen u. n. fertőzőkerttel (»Contumazgarten«) [5]).

A belül virágzó jótékonyság mind e külső terhek által sem szenvedett. Az ifjuság számára tanházakat, magasabb talmudiskokolákat, a zsidóközségnek akkoriban büszkeségét, tartottak fönn és

---

[1]) Bécs város levéltára i. h. [2]) *Weschel* 268 és köv.

[3]) Ib. 269 és köv. [4]) Ib. 251 és köv. 274 és köv.

[5]) Az adószedőnek a magistratushoz intézett 1660. nov. 16-ról szóló relatiója után Bécs város levéltárában i. h. V. ö. *Weschel* 273. 1658. aug. 22. a szerzeti prépost Klosterneuburgi Bernát és a bécsi zsidóság közt szerződés köttetett a »Taborschütt«-ön levő zsidó kórháznak szánt telek megvétele tárgyában. Mint elöljárók, itt Meyer Zachariás és Hirschel, Epstein M. Ábrahám, del Bancho Lewi Jakab, Brodt Áron, Winkler Löb és Nathan Dávid jelentek meg. A klosterneuburgi kanonoki szerzet levéltárában megőrizett okmány közölhetését a levéltárosnak föt. *Koehler Vilmos* tanár urnak köszönhetem.

ápoltak, a Bécsben honos tudományosságnak a hire elvitázhatlan volt [1]). R. Phöbus, tudomány és jámborság által nem kevésbé kiváló férfi, a bécsi rabbiságnak, a melynek élén állott, különös fényt kölcsönzött. A midőn 1655. elhagyta községét, hogy napjait a szent földön fejezze be, akkora hir előzte meg, hogy a városokban, a melyeket érintett, mint Budán [2]), fölkérték, hogy bölcs és általa szentesített intézményeket ajáljon nekik, a melyekhez aggódva ragaszkodtak és Palästina fejedelme tiszteletczimével ruházták föl [3]).

Azon községben, a hol a vallásosság és az atyák bölcsességének tisztelése számára oly gondosan művelték a talajt, hogy hiányozhatott volna a mély együttérzés a testvérek szenvedése irányában, a kik közül Lengyelországból 1656., rövid idő alatt már harmadszor, jöttek rémhirek, a minőket a keresztes hadjáratok napjai és a fekete halál óta nem lehetett hallani. Gondjaikkal és kinzásaikkal ugy tünhettek föl önmaguk előtt mint a szent földön a szerencsétlenség ama tereivel szemben, a hol a kard községeket emésztett el és kozákok, lengyelek és svédek a zsidó lakósságot vetekedve irtották ott ki, a hol legsürübb volt. Nem sokára mint partra vetett romok az árviz után, jöttek a menekültek szünet nélkül Nagy-Lengyelországból; Morvaország és Alsó-Ausztria községei, a hová mint nyilt eresztékbe ömlött alá az üldözöttek árja, kenyerüket osztották meg a szerencsétlenekkel, a kiknek sokaságát alig tudták befogadni; hogy maradhatott volna Bécs hátra az általános áldozatkészség közepette! Mind hajdan a vizözön a halottjait Schinearba, irták akkoriban onnan, ugy usztatta a balsors napról napra az ő uj áldozatait Bécsbe, az éhhalál fenyegetődzött, hogy felüti soraikban a fejét, segítséget kellett kivülről kérni. A bécsi község ezen szükségben Velenczéhez fordult, és nem hiába. Zacuto Mózes akkor Spira Náthánt [4]) értesítette, hogy ő böjtöt irt ki, vezeklést

---

[1]) L. p. o. צמח צדק jogi resp. 59 végén: רבני ק״ק וינא חכמתם בהוין תרונה, 106: נאוני עולם הרבנים שבק״ק ווינא és ugyanott a végén: נאוני עולם אשר המה בעת כזאת בק״ק ווינא.

[2]) שער אפרים jogi resp. 63, 67 és köv.

[3]) V. ö. Mózes b. Jesájás, unokájának ברית מטה משה-ját f. 104b'; *Bochner Ch.* אור חדש f. 52a; *Gastfreund* 55; Cohen Juspa Sámuel לקט שמואל-ját 46b, 64b; R. Askenázi's Gerson jogi resp. 67.

[4]) Ezen tényt Zacuto Mózes birtokomban levő költeményei és leveleinek autographjából veszem. A Bécsre vonatkozó hely a Náthánhoz intézett levélben, a melyben a kézirat előbbi birtokosa *Soave M.* a jeruzsalemi hirvivőt Spira

rendelt el és fölhivta községének jótékonyságát, hogy a befolyó adományokat Bécsbe küldje. A menekülők csupán meztelen életüket menthették meg, azonban egyetlen partra vetett jószágukban mégis részesítették az őket fölvevő községeket: talmudtudományukban. Férfiak jöttek át a határon, a kiknek hire az egész zsidó világot betöltötte, a kik itéletének és döntésének csakhamar készségesen alávetették magukat a hitsorsosok. Olyan időben, a mikor az ő jogi és theologiai tudományuk képezte a zsidóságon belüli szellemi életnek egyedüli tartalmát, ezen tudománynak mélyebbé tétele, az éleseszüségnek a lengyel talmudmesterek általi táplálása nyereség volt, a mely a vendégszeretet áldozatát dúsan jutalmazta. A zsidó szellemi égnek napjai, mint Cohen Sabbatai [1]), Halevi Dávid b. Samuel [2]), mint Cohen Ephraim [3]) ragyogtak a morva községekből. A »vilnaiak« áradata, a mint a vilnai menekülőket Hameln Glückel [4]) nevezi, Hamburgtól Altonáig ömlött alá. Az alsó-ausztriai Langenlois [5]) csekély zsidósága összeszedte magát, hogy oly rangu férfiut, mint Kaidenower Samuelt válaszszon rabbijává. Ugy látszik, hogy az éles elméje miatt közmondásossá vált R. Heschelt [6]) is akkor vitte magával az áradat Bécsbe. Ezen válságos időknek állandó emlékét őrizte meg a község az által, hogy a Lublinból elugrasztott, de származása és rokonsága által bécsi illetőségü Phöbus Sámuelt, R. Juspa fiát, titkárjává választotta és az által talán atyja utódjává tette [7]).

Náthánt sejti (*Grütz* X, 80 p. 1.), igy hangzik: לק״ק וינ״א יצ״ו אשר שאלו מאתנו עזרה וסעד שנערו שם מתי המבול (Sabbath f. 113b) מזי רעב ילחומי רשף ומדי יום ביומו הולכים ונוספים הרשים יצאו תכופים.

[1]) *Weisse* Stern M. E. כבבי יצחק-jában I, 78.

[2]) *Pollák L.* budapesti rabbi ur נחלת שבעה 45 és 46-nak 10. §-a alapján földteszi, hogy a טורי זהב szerzője Kremsierben is volt rabbi.

[3]) A שער אפרים előszava.

[4]) A müncheni Merzbacheriana 91. cod. f. 23a.

[5]) Langenlois, a hol 1652 csak 12 fizető zsidó család lakott (*Wolf G.* 77), volt Kaidenowernek első rabbisága a menekülés után l. *Zunz M. J.* עיר הצדק 120 és *Rabinowitz N. R.* הערות ותקונים 21. Itt approbálta ő 1658. Cohen Zewi נחלת צבי-ját (Velencze 1660) ezen aláirással: הגר בע״ע בק״ק לוז במדינות אוסטרייך.

[6]) *Zunz M. J.* 104 és köv. és 53. sz.; *Rabinowitz N. R.* 16 és köv.

[7]) Inschriften Nr. 222: פ״ט מוהר״ר יוסף סופר ונאמן דמתא דפה ק״ק ווינא דישבת תחי לפ״ק. Ezen föltevésnek ellene szól azonban azon körülmény, hogy

Az alsó-ausztriai vidéki zsidóság, a mely igy minden alkalomnál önálló működést tudott fölmutatni és különösen adóügyekben a bécsi községtől egészen függetlenítette magát, szükségét érezte annak, hogy az ő jogait és szabadságait is önállóan a császár által okmányilag biztosítva lássa. 1656-ig négyszer fizette már le az évi contributiot és a pénzbirságok teljes összegét a. a. 51,000 frtot, de a főudvarmesteri hivatalnál a bizottság által [1]) ezért kilátásba helyezett védelem és oltalomról még semmi irás se volt keze között. Elhatározta tehát, hogy a császárt külön védelmi- és kegyelmi levélért szólítja föl, olyanért, a milyent a bécsi zsidóság kapott. 1656. dec. 18. teljesült kérelme [2]). Egészen a bécsi zsidóságnak adományozott privilegiumok mintájára, kaptak ők is, a vidéki zsidók, császári levelet, a mely által ők ugy tünnek föl, mint a császárnak és »in des löblichen Hauses Österreich, Kaiser undt Landsfürstlichen sonderbahren Verspruch, Schuz, Schirm, freye Sicherheit vnd Glaidt allergnedigst an vnd aufgenommen.« Ugyanezen fölfujt és üres irodai formulával engedélyeznek nekik vallás- és kereskedelmi szabadságot; a bécsi község még a bujább phrásisokban sem volt előbbre náluknál. A hatóságok utasítást kapnak, hogy védelmezzék őket mindennemű tettlegességek ellen és jogukat adják meg nekik, vallási ügyeikben pedig, valamint összes polgári pörösködéseikben a bécsi rabbiság hatásköréhez tartoznak.

Meyer Hirschel, mint eddig, továbbra is adószedőjük maradt. Midőn szerződése a kormánynyal lejárt, változatlanul, ugyanazon körülmények közt kapta meg ujból ezen hivatalt négy évre 1660 végéig. Az 1657. márc. 17-iki bizalmi határozat [3]), a mely a császár kegyelme általi ujolagos megerősítését közölte vele, III. Ferdinandnak talán utolsó uralmi ténye lesz egyáltalában, a zsidók ügyeiben pedig bizonyára az.

A császárnak egykor sokat igérő erejét időnek előtte emésztették föl a testi és lelki szenvedések. Hasztalan koronáztatta meg IV. Ferdinandot Regensburgban 1653. jun. 18-án. 21 éves volt

---

ezen sirföliratban sem Juspa nagyon hires atyja: Falk Jósua, sem az ő papi működése nincs kiemelve. L. a לקט שמואל előszavát.

[1]) *Wolf G.* 35. Hanem ott »in der bey Ir Gnaden Herrn Obrist Hoffmarschall erhaltenen Concessionen« helyett »gehaltenen Commission« olvasandó.

[2]) A cs. és kir. belügyminiszteri levéltárban i. h.

[3]) Az udvari kamara levéltára i. h.

trónjának utódja, a midőn 1654. jul. 9. elragadta a himlő. Arra már nem maradt az apának ideje, hogy keresztülvigye a választófejedelmeknél ifjabbik fiának, Lipótnak a megválasztatását. Fejére tétette ugyan 1655. a 15 éves herczegnek Magyarország koronáját és 1656. Csehországét, de hogy őt mint római királyt lássa megkoronázva, a mit oly igen szeretett volna, meg lett tagadva tőle.

A császár betegszobájában hirtelen kitört tüzvész miatti, gutát hozó ijedelem okozta 1657 ápr. második és harmadika közti éjjel korai halálát.

Bécs és Alsó-Ausztria zsidóinak most ugy tünhettek föl a császári kegyelem actusai, mint borus nap után a barátságos esti pír. Számukra ismét éj lőn. Most, ha nem is hizeleghettek még akkor sem maguknak, hogy a császárban részük van, mégis mindenek előtt nekik volt benne veszteségük. Ő az apja-alapitotta bécsi zsidóvárost nem kegyelemből oltalmazta ugyan meg, hanem mint barátja a rendezett pénzügyi viszonyoknak, azonban hogy az állami érdekek abbeli jogosultságát elismerte, hogy miattuk még zsidókat is megtürt, az elegendő volt. Privilegiumaikat, a melyeket eleinte darabonkint és majdnem ellenszenvvel hagyott kicsikarni, csak épen most adta vissza nekik teljesen és mintegy kiépítette azokat, a bécsiek végre megtanulták elhinni zsidóvédelmének a komolyságát, a fáradsággal kivivottak, már-már a köztudatba mentek át, már-már azon biztosítékkal, a mit csak az idő nyujt, a szokás jogával megerősítették magukat, a mikor a védőur időnek előtte vétetik el, elhagyott védenczei számára a legszerencsétlenebb pillanatban.

I. Lipót és a zsidók kiüzetése Bécsből és Alsó-Ausztriából.

Vajjon hallhatták-e a bécsi ghettoban a végzetnek érczléptét közeledni, a midőn 1657. ápr. 2. az alig 17 éves I. Lipót atyáinak trónjára lépett? A nagy vallásháboru viharait átélték, két császár, kardja az egyháznak, türelmes és kegyteljesnek bizonyult; ugy látszott, hogy a trónon levő pap-, a csuhába öltözött király felől nem fenyeget veszély. A privilegiumok megerősítése sokáig váratott ugyan magára, azonban tudták, hogy az ifju uralkodót a zsidó érdekeknél sürgősebb gondok, fontosabb állam-ügyek foglalkoztatják.

A bécsi zsidóság türelmesen és nyugodtan várhatott, mig Lipótnak, mint német császárnak, 1658. jul. 22. Frankfurtban való megkoronáztatása elmult és a külpolitika az uj uralom alatt állást foglalt, különösen mivel az udvar a szokásos oltalmat a régi módon kezelte. Midőn ezen parányi kis kérdésre is rájött a sor, az 1659. aug 26. a császár által a bécsi zsidók számára Pozsonyban kiállított privilegium [1]) megmutatta, hogy jogosan nem tartottak valami rossztól. A mit itt számukra biztosítottak, az jogaik és szabadságaik teljes, meg nem rövidített jóváhagyása volt. A zsidóvárost ujból védelmébe vette a császár, a várossal való szerződését megerősítette, az egész zsidóságot határozottan a főudvarmester egyedüli törvényhatósága alá helyezte. Ne szabadjon a bécsieknek a kiegyezésben megállapítottakon tul bármit is követelni; udvar-szabaditotta és más zsidók közti különbségről nincs szó a kegyelemlevélben.

A gyógyulási folyamat a község belsejében a legjobb uton volt, a mikor még a császári kegyelemnek ez a balzsama is hozzája járult. Mint a remények föléledését és mint boldogitó kitüntetést üdvözölték, a mikor oly rangu és hirü férfiu, mint R. Horowitz Scheftel Sabbatai volt hajlandó a megürült bécsi rabbiság elvállalására. Hiszen a zsidóság egyik legtekintélyesebb községét, Posent [2]), hagyta el, hogy a meghivásnak engedjen. Ezen férfiunak jelentősége nem szorult ugyan származásának támaszára, azonban atyja, R. Jesája, a kinek igazi szentsége saját idejének és utókorának mély tiszteletét keltette föl, nevének különös fényt kölcsönzött. Otthonos a kábbálának mélységében, valamint a talmud éleseszüségében, hitben lánghevü, gondolkodásban hideg, barátja a módszeres tanításnak és rendes istentiszteletnek, értelmes vallásosságért buzgólkodva, a községnek, melyben működött, áldása volt, tanító, lelkipásztor volt ő; növendékeit tanítása, mintaképe által képezte k ·

[1]) Bécs város levéltárában megvan kivonatban mint D) melléklet a zsidóknak 1660-iki felségkérvényéhez csatolva.

[2]) *Perles*, Geschichte der Juden in Posen 77; *Horowitz*. Frankfurter Rabbiner II, 30—5. Fia Jesája, a kit 1678. majnai Frankfurtba hivtak (ib. 53 és köv.), akkor Leipnikben volt rabbi, a hol 1660 után a kremsieri Kuranda Mordechai קטרת הסמים-ját approbálta. Ez, a mint Jesája és Josua, Menachem fiának approbatiójából kitünik, 1648. R. Sabbatai kedvelt tanitványa volt Posenben. Mendel Zacharias a מנורת זכריה előszavában tudósít, hogy R. Sabbatai ipja R. Mózes חריף volt, a kit Oettingen József Eliezer, fia még ismert עדות ביוסף (Sulzbach 1741) f. 3d.

A talmudtanulmány a lengyelországi bevándorlás által uj ösztönzést és irányt nyert. A külső nyomás megerősítette belül az eszmélést, a fölocsudást az eredeti szellemi javak felé. Alig nyerték vissza a biztonság érzetét, és ezen birtok iránti szeretet már is teremtő intézményekben nyilvánult. A mit a tulterhelt község nem birt ki, azt egynek jámbor buzgalma hozta létre. Lewi Zacharias [1]) a neve azon nemes férfinak, a ki a ghettoban harmadik nyilvános imaházat és gazdag alappal biró talmudiskolát állított föl. A tudománya és vagyona által is kiváló Bär Iszacharnak a fia volt ő, testvére a rabbinikus tudománya és tanitványokat kiképző tevékenysége által ünnepelt Feitel Náthánnak [2]), a kit azonban már 1643. elragadott mellőle a halál, nevelése és jámbor hajlama által mindig kész lévén, hogy áldozatkészségét megmutassa, elérkezettnek hitte az időpontot, hogy jövedelme által állandóan biztosított iskolának az alapítása által a bécsi községben otthont létesítsen a talmudtanulmánynak. Hitvese, Főgele által támogatva, a ki azonban az épületnek a megkezdését érhette csak meg, mert már 1656 márc. 15. meghalt [3]), nagy vagyonának bőkezü kiadásával tekintélyes zsinagógát építtetett és ezzel kapcsolatban iskolát, a hol 24 növendék állandóan lakást, ellátást és oktatást fog kapni. Elhatározta, hogy ott a szombati istentisztelet idejének kivételével, éjjel-nappal egy pillanatig sem szabad nyugodnia az isteni igével való foglalkozásnak, ugy, hogy a növendékek sorjában váltották föl egymást.

Bécs ismét ős fészke lett a zsidó tudománynak. Ennyi szakavatott embertől környezve, R. Sabbatai a községet a tudomány fejedelmének nevezi [4]). Bécsi tevékenységének nagyon is rövid idejébe esik az akkori zsidóság legragyogóbb csillagainak a bécsi ghettoban való találkozása. Midőn egyszer valamely házasságjogi

---

[1]) *Wagenseil,* tela ignea Satanae p. 72. *Schudt* I, 350; *Stern G. S. Keller N.* בכורים-jában I, 109—14, Inschriften Nr. 292.

[2]) Ib. Nr. 140. *Gastfreund* 37 őt Weidel Náthánnal, Phöbus Sámuel fiával (Nr. 29), a prágai Teomim-Lämmel Áron Mózes unokájával, a bécsi és wormszi rabbival *(Carmoly Löw* Ben Chananja-jában 5, 5), veti össze-vissza. Weidelt, a ki 1629/30. (Nr. 77) halt meg, a wormsi emlékkönyv (קבין על יד III, 21) igy nevezi: מוהר"ר נתן ויידל.

[3]) Inschriften Nr. 217. 1656 adar 21. pénteki napra esett, tehát יום ו' volna ב' helyett olvasandó.

[4]) Cohen Sabbatai שפתי כהן על חשן משפט-jának kelet nélküli approbátióját (Amsterdam 1663) igy irja alá: ווינא העיר רבתי עם רבתי בדעות.

kérdésről[1]) volt szó, a mely kérdésben R. Sabbatai tagadólag nyilatkozott, akkor számos más, véleményadásra illetékes tekintélyeken kivül egyidejüleg még oly férfiak is tartózkodtak Bécsben, mint a krakkói R. Heschel és a hires Teomim Jóna, később Metz rabbija[2]), a kik mindnyájan R. Sabbataihoz csatlakoztak. Ezen férfiak közlései és ösztönzései vetőmagként termékeny talajra hullottak[3]). A talmud eme leventéi szellemi fegyverforgatásának szinjátékában, tanulva gyönyörködtek némelyek, mások, bár nem szakavatottak, mégis épültek rajta, mindnyájan büszkék a szent tudománynak községükben való kifejlesztésére.

Akkoriban föltünést keltve és a legnagyobb várakozásokra jogosítva közlekedett a bécsi ghettobeliekkel egy keresztény ifju, a zsidó szokásoknak legfigyelmesebb vizsgálója, sovár és fáradhatlan, hogy az itt dúsan ömledező héber-talmud tudományt magában szívja, a német tudomány egének fölkelő csillaga, Wagenseil Kristóf János. 21 éves korában 1654. hivta őt meg Altorfból Bécsbe Abensberg és Traun gróf, Ehrenreich[4]) fiainak Ehrenreich Ottónak és Gyula Ernesztnek nevelőjéül. Ezekhez jött még később Stubenberg Vilmos Rudolf és Hardeck Ágost gróf. De a nemesi körökkel való érintkezés, a grófi házakban való tartózkodás nem tartotta vissza a tudományszomjas nevelőt, hogy a zsidó városban föl ne keresse a forrón óhajtott tudásnak forrásait. Bőkezüen és bizalmasan fogadták. Sondel Menachem, a nikolsburgi[5]) Jákob fia volt a tanitója, könyvkereskedője, kézirat- és éremküldője. Az előmenetelt, a mit zsidó tudománya mutatott, csudaként bámulták. Nem sokára a hit-

---

[1]) Askenazi Zewi közli חכם צבי jogi resp. 65. nagyatyjának Cohen Ephraimnak a tanusága szerint. V. ö. Kaidenower A. S. אמונת שמואל jogi resp. 2—3.

[2]) Revue des études juives 7, 224 és köv.

[3]) V. ö. ezen férfiak szájából származó sok közleményt Phöbus Sámuel לקט שמואל-jában, a mely R. Scheftelt 52^{b}, ugyszintén R. Jona ib. 52^{abc}, 56^{a}, 57^{c} rokonainak nevezi és R. Heschelt 30-nál többször idézi.

[4]) *Roth-Scholzii Fr.* vita et consignatio scriptorum D. Joh. Christophori Wagenseilii (Nürnberg & Altorf 1719) p. 4—5.

[5]) A következő adatok a lipcsei tanács-könyvtárnak cod. B. H. 18-ban tartalmazott epistoláriumából vannak merítve, a melynek kiadását én készítettem elő. Sundelt *Wagenseil* nevezi, exercitationes sex p. 76 : inter Judaeos qui tum ibi [Viennae], ante hanc expulsionem, in suburbio morabantur, prae aliis doctrina, ac candore.

község legjobbjait barátjai közé számította. Oettingen Model, a tudós és tehetős helyettes rabbi, éles esze által hires fő, és Dr. Winkler Leo, a keresett községi orvos, a ghettonak legműveltebb embere, annyira szivükbe zárták, hogy leveleik követték őt a távolba, a mikor a fiatal nemeseket a német főiskolákra kisérte. Winkler teljesen olyan ember volt, a ki Wagenseilnak rendkivüli nagy, nem zsidó tudományát is meg tudta itélni és bámulni, hiszen 1629. márc. 22. a páduai egyetem [1]) két karnak, a bölcsészetinek és az orvosinak doctorczimét adományozta neki. Házában talált tehát a fiatal polyhistor a legértelmesebb vendégi fogadtatásra. A midőn a zsinagógai szokásokat akarta megismerni, az általánosan tisztelt orvos és elöljáró elvitte magával a frigyláda közelében levő disz-ülésére; könyvéből figyelte meg Wagenseil a szentirás fölolvasást. Itt a nagy zsinagógában [2]) történt, hogy egy izben megakadályozta a tüzvészt, a mi egy lekonyuló viaszgyertya által támadhatott volna, a melyet a zsidók a szombat miatt ugy hagytak. Winkler házában csudálták meg a zsidó vendégek a héber leveleket, a melyeket keresztény barátja a német egyetemi városokból szokott irni, épugy a mint az ő csinos latinsága a városban az avatottaknak imponált, mikor a zsidó orvos, a ki mindkét nyelvnek egyformán nagymestere volt [3]), azt megmutatta nekik. Barátságos viszonya a bécsi zsidó körökhöz a pozsonyi ghettoban is, a hol 1658. tartózkodott, utját egyengette. Kedvelt tanulmányát itt is egyenlő buzgalommal folytatta. Heller József, Ábrahám fia és ennek fia Petachja vagy Zachariás lettek itt barátjaivá. A bécsi barátok nagyon érezték hiányát, Sondel Menachem, a mint irja neki, nagyon is örömest szerette volna ott látni, mikor a hires lublini R. Heschel szombati napon 1658. április 6. egyik legfényesebb előadását tartotta meg. Még öreg korában is fölmelegült Wagenseil, ha megemlékezett a bizalmas barátságról, a melyben a tudós bécsi zsidókkal élhetett.

A szellemi életnek akkori mitsem sejtő, nagyon megtelt biz-

---

[1]) A másolatban előttem levő jegyzőkönyv szerint.

[2]) *Schudt* IV, 2. Cont. 362, a ki ezen tettet nem tudja Wagenseilnak megbocsátani.

[3]) Winklernek 1655, jun. 18. Meissenbe intézett héber és latin levelét őrzi a 18. számu epistolarium Winklernek mesteri verseire is, melyek héberül és németül egyaránt értelemmel birtak, emlékezett még később *Wagenseil*, Sota 50.

tonságától kegyetlenül elütött a községre künn ólálkodó veszedelem. Nemsokára a zsidók számára mértékadó tanácsház fölött a szélkakas vihart jósolt. Még nem mult el 4 esztendő, a mióta az 1655 dec. 18-iki szerződés életbe lépett, az összes régi követelések elfelejtve, kihamvadva látszottak, a végrehajtás szünetelése, a mit az alsó-ausztriai országos kormány a bizottsága által elrendelt, még nem is lett érvényen kivül helyezve, midőn a bécsiek már ujból azon törik fejüket, hogy a zsidóságot adókkal terheljék és nyugalmukból fölriaszszák. A mirigyvész eseteknél való vesztegzár miatt a Tábor felé uj telket szereztek meg, házat kerttel együtt, a melyet a község különböző körülmények miatt adómentesnek tekinthetett, különösen mivel azt az 1655-iki bizottság már ő rá ruházta [1]). A helyett, hogy a tévedésből, intés által vezessék ki őket, az adószedő mindjárt katonai végrehajtással lepte meg őket, az által, hogy a megvásárolt házba négy katonát helyezett el egy alkáplárral és a havibiró házába négy katonát egy káplárral [2]). Hogy mennyire megokolt volt a községnek ellenbizonyítéka, azon tény mutatja, hogy a zsidóság kérelmére a városi tanács-kiküldte bizottság az adókövetelést felényire szállította le [3]). Azonban ezen meggyötrés a község ellen irányítandó főcsapásnak csak előjátéka volt.

150,000 forintnyi adóssággal léptek át az 1659-iki évbe. Az 1649-iki pozsonyi és az 1655-iki prágai kegyelem egyenkint 80,000 frtba került. Mielőtt az udvari kamarai 10,000 frtnyi évi contributióra, az állami, városi kórházi járulékokra, a község belső terheire gondolhattak, 9000 frt. évi kamatokat kellett előteremteniök, hogy a fölkért kölcsönök hitelezőit kielégitsék [4]). Azon fordult meg minden, hogy nyugalom legyen, nehogy hitelük meginogjon és, hogy a tőkefelmondásból származható krizist elkerülhessék, hogy engedjenek időt a községnek, hogy lassanként fizetve, adósságaiból kivergődjék. Ezen legsürgősebb szükségletüket épen a bécsiek veszélyeztették. A háromszor esküvel fogadott szerződésben való hitben elringatva,

---

[1]) A városnak 1659. nov. 28-án és 1660. nov. 15-én az adószedőhöz intézett resolutiója és annak 1660 nov. 16-ról szóló relatiója után Bécs város levéltárában i. h.

[2]) A zsidóságnak a városi tanácshoz intézett kérelme után, a mire a tanács 1659 nov. 28. utasitást ad az adószedőnek i. h.

[3]) Az adószedőnek 1660. nov. 16-iki relatiója után i. h.

[4]) Az eredetiből javított szöveg után *Wolf G.*-nél 87. és köv.

aggodalommal őrködve a községi háztartás egyensulyára, boldogoknak érezve magukat, hogy a várossal egyezségre léptek, nem kissé verhette le őket, mikor 1660 tavaszán az adóiv azt hirdette, hogy Bécs város polgármesterének és tanácsának a zsidó községen országgyülési és katonatartási pénz fejében kamatostul kerekes 4340 frtnyi követelése van, a mely nyolcz évre, 1652—59 oszlik szét. A városi tanácsnál bejelentett óvásukat, a melyhez a vesztegl̋őház katonai végrehajtása miatti panaszt is hozzá csatolták, a legmerevebben utasították vissza; kijelentették, hogy szerződésről vagy szünetről nincs semmiféle tudomásuk [1]). Megnyugtatás helyett inkább még tudomására hozták az elöljáróságnak, hogy a város az ő közegei által az összes zsidó házak leirását hivatalból fogja végrehajtani, oly parancs, a melyet engedetlenség esetében erőszakos végrehajtás követ [2]). Ez nyilt és kettős megsértése volt a császár legujjabb pozsonyi privilegiumának, a mely kötelességévé tette a városnak a szerződés megvédését és a zsidók fölötti biráskodást tőle elvonta. De ez még hallatlan erőszakoskodás, kiáltó szószegés volt, merénylet a császár-megerősítette szerződés világos betüje ellen. Igy hát minden áldozat hiábavaló volt, minden jószántu fölajánlás el lőn fecsérelve. Nem hoztak volna a városnak adóban 1626-tól 1652-ig az alsó Wörthben levő halászkunyhók még csak 12,000 frtot sem, a zsidóság, az ő 96 házáért, a mit addig beleszoritott a kerületébe, több mint kétszer annyit, 24,476 frtot fizetett ki az adóhivatalnak rendes adóban és hadijárulékokban [3]), eltekintve egészen azon összegektől, a miket ezen években a polgári kórháznak fizetett. Ha a most kieszelt követelések jogtalansága föllázitotta, ugy helytelensége kellett, hogy elkeserítse az embert. A község ezen gaz követelmény fölötti első levertségében az alsó-ausztriai kormányhoz fordult, hogy a nem rég engedélyezett szünettel védje meg őket vagy pedig ujjítsa meg az 1652 jan. 13. alakított bizottságot. Egyszersmind azon kérdéssel álltak elő a városi tanácsnál, hogy mi czélra szolgáljon ama leirás, a melylyel fenyegetőztek.

[1]) Bécs város levéltára i. h.

[2]) A zsidóknak a városi tanácshoz intézett és 1660 jun. 14. visszautasitott kérvénye után i. h.

[3]) Ib. a megnevezett esztendőkre kiszámított 2 n. n. kivonatban van meg. Az 1660. jun. 25. a zsidóknak a császárhoz intézett kérvénye kezdetén meg vanemlítve, hogy a 24 halászházikó az alsó Wörthben nagyon is keveset jövedelmezett.

A tanács 1660 jun. 1. tényleg elhatározta [1]), hogy a bizottságot ujból összeállítja, a midőn egyszersmind a már azóta elhalt biztosok helyébe ezen tanácsosait, Unverzagt Jakab Fülöp Farkast, Hoffeggi Schindler Ignácz Jánost és a jog doctorát Hartmann Oswald Györgyöt választotta meg és 6 heti uj szünetet rendelt el. Jun. 15-iki délután 2 órára szólította föl ezen bizottság az érdekelteket, hogy Unverzagt lakásán jelenjenek meg. A közben a zsidó házak leirásával való fenyegetőzést tüzlövegként hajitották a zsidó városba. Még mindenki a községtől és a zsidóságtól 1660 ápr. 12. a halál-elszakította tanitó és vezető R. Hurwitz Sabbatai fölött gyászolt, midőn a borongós sejtelmeket, a melyeknek az óta átadták magukat, ezen rémhir multa fölül. Hasztalan fordultak a városi tanácshoz azon aggodalmas kérdéssel, hogy mire szolgáljon tulajdonképen eme leirás. Jun. 14. e kétségbeejtően lakonikus választ nyerték, hogy az ő dolguk legyen »zu pariren und zu mehrer Ernstlicher Compellirung nit ursach zu geben«. Még a császárhoz intézett folyamodvány sem hozta meg a kivánt eredményt. Kaptak ugyan császári resolutiót, a mely az alsó-ausztriai kormány-rendelte szünetet megerősíti, a községnek megvolt ugyan az a képzelt elégtétele, hogy a bécsieket a császár ezen actusához utalhatták, azonban abbeli ajánlatukat, hogy a kivánt leirást a birtokos nevének pontos megnevezésével a kirendelt közegek által ők maguk akarják végrehajtani, ha csak a házi béke megzavarásától, az összes szobák kinyitogatásától kimélik meg őket, figyelemre sem méltatták és rögtön jun. 19. morczul visszautasították azon megjegyzéssel, hogy a kieszközölt szünet nem vonatkozik a végrehajtandó leirásra.

El volt határozva, hogy minden további tárgyalást megszakitnak és az erőszak utján még a hatósági fölszólalástól sem hagyják magukat föltartóztatni. Csupán a császár és udvari hivatalok jelenléte, a kiknél megtámadás esetén biztos volt a zsidók számára a rögtöni segély, állotta még utját ama fenyegető rendszabályok kivitelének. Azonban alig hagyta el a várost a császár, a midőn jun. 23. már egy pillanatig sem késedelmeztek a ghettoban való betöréssel. Mert a mi itt készülődött, nem békés hivatalos eljárás, hanem ellenséges rablójárat volt. Katonaságot rendeltek ki, hogy a 3 városi biztost: Frötschl Györgyöt, Feichtner Sebestyént és a vá-

[1]) Minden itt következő a városi levéltár okmányai szerint van leirva i. h.

rosi telekkönyv vezetőjét Popper Györgyöt, mindhármat a kültanácsból és még az alsó-wörthi birákat és esküdteket, az adóhivatalbeli szolgákat, valamint a kirendelt munkavezetőt, szemlészt, és becsüst a zsidóvárosba kisérjék szándékuk kivitelére. Ott még oly ügyetlenek voltak, hogy a császári resolutióra hivatkoztak és az előkelő házakat elzárták. Csakhamar kitört a vihar. A kapukat, ajtókat fölverték, az ablakokat kiemelték, a rácsokat kiszaggatták, a házakat keresztül kotonozták a pinczétől a padlásig, mindent végig kutattak, mintha sarczolásról, nem pedig becslésről volna szó. Fogcsikorgatva ugyan, de erőtlen lévén, a betörést engedniök kellett; midőn az est beállt, a zsidóváros zsákmányszomjas soldateska fosztogatásának néhány órára átengedett megostromolt várhoz hasonlított. De czéljukat, a zsidó házak leirását, elérték. Most a község rimánkodhatik a császárhoz, de a végbevitt tényt nem lehet meg nem történtté változtatni.

A ghettoban sem késedelmeztek, hogy az okmányilag biztosított jog és a császári határozat ellen elkövetett gazságot az udvarnál bejelentsék. Az állapotok gyermekes félreismerésével mutatnak rá, hogy a hűség és bizodalom megszünik, ha ily önkényüleg lehet szerződést megszegni, és metsző gunyként hangzik a joggal nem birók szájából, mikor az irántuk tanusított bánásmódról azt panaszolják föl »als wan khein gerechtigkheit und Justiz auf der Welt währe«, és mikor a császár legkegyelmesebb megfontolására bizzák, hogy végre mi származhatik ebből. Ezen erőszak által a zsidók közt oly zürzavar keletkezett, — mondják ők, — hogy abból könnyen származhatott volna ölés, gyilkolás. Ez helyes sejtelem volt; világos fogalmuk volt arról, hogy veszélyes lejtőn vannak. Rimánkodtak a császárhoz, hogy a már általa megerősitett szerződést védje meg és az ő legmagasabb büntetése mellett parancsoljon a bécsiekre rá, hogy tegyék jóvá az okozott károkat és a további végrehajtástól tartózkodjanak.

E helyett 1660 jul. 12. Gráczból Bécs város polgármesterének és tanácsának »kegyelmesen« azon parancs lett kiadva, hogy tegyenek jelentést arról, miben állanak tulajdonképen a zsidóságon való követeléseik és minden szerződés és privilegium daczára mi okból »hiszik magukat följogosítva« azon rendszabályokra, a melyekhez nyultak. A bécsiek elkövette császári és hatósági rendeletek nyilt megsértése után, az ilyen hangból kell, hogy inkább eljá-

rásuk helyeslését, mint gáncsolását hallják és föllépésükben még bátorítva érezzék magukat. Azon függelék, hogy uj császári resolutio kiadásáig várakozzanak a házak leirásával, végkép keserü gunynak hangzott.

És mégis még ezen erőszakos leirás is [1]) javukra vált volna a zsidóknak. Hiszen társadalmi statistikai eredményei alkalmasak voltak a zsidók gazdagságáról táplált balhit megszüntetésére, a mely hit akkor, ugy mint mindig, még trágyázta az előitélek szántóföldjét, a mit faj és vallás buzgón megmunkál. A zsidó város 111 leirt és megbecsült háza közül 27 dülőfélben volt. Ezekhez tartoztak a fából és vakolatból fölépitett 23-nak legnagyobb része. Voltak köztük 70, 50 és 40 frtra becsült paloták. A legnagyobb összeg, a melyre azonban csak egyetlen egy házat becsültek, 7200 frtra rugott. Igy az egész ghettonak becsára mindössze 137,290 frt volt, tehát nem is elegendő a község adósságainak fedezésére. 21 háznak volt a belső falzatán gipszdiszitmény, mindössze kettő dicsekedhetett vakolt mennyezettel (Stuccatur). Fele sem volt zsindelylyel fedve, cseréppel csupán 5 legelőkelőbb. Boltozott lejárás, emeletre vagy padlásra vezető kőlépcső, téglával kövezett padlás különös jólétnek voltak jelei. Boltozott vagy fából épített házak előtt levő bódék és legföljebb a vallásos szükségletre szánt szilárdul épített sátrak, a minőket csak 13 házban találtak, voltak a nem épen lakásra szánt egyedüli épületek, a melyeket föl lehetett jegyezni. Itt minden az élet kemény tusájára mutatott, semmi a kényelemre vagy tán a bujaságra. Az egykor itt elterülő kertek eltüntek, a fákkal szegett, gyep körítette halászházak egy tömbbé alakultak. Az egész ghettoban csak két zsidó család engedhette meg magának a kertjében a nyaraló fényüzését. Sőt egy házban valami nyomógép a házi kut vizét egészen a tetőig hajtotta fel. A házelnevezések régi, nyilván a keresztény korból [2]) származó költészetéből csak gyenge nyom maradt fön; 4 ház a zöld és kék farkashoz, az arany pávához és kék holdvilághoz hirdette csak a régi dicsőséget. Ha itt valami emlékeztetett a régi zsidó birodalomra, a mit a bécsiek itt oly nagy ijedelemmel láttak fölemelkedni, ugy az legföljebb a 2 zsidó kovács [3])

---

[1]) Bécs város levéltárában őrzik i. h.

[2]) V. ö. *Weschel* 264.

[3]) Jakab Kovácsé a 3. számu, Meyer Kovácsé a 9. számu ház volt. V. ö. Inschriften Nr. 138 : יעקב נקרא החר״ש és Nr. 297.

volt, a kinek kalapácsai a ghetton végighangoztak. Ezek azonban csak a zsidó lókereskedésnek szolgáló munkákról gondoskodtak, a melynek 10 istáló, volt köztük egy 20 ló számára, és még tán a zsidóváros két vaskereskedője is szolgált.

Azonban a bécsieknek a zsidóság sötét pont volt a szemkörben; azért szó sem lehet arról, hogy azon okuljanak, a mit szemük lát. Kedvüket töltötték egy kicsit, az udvarmesteri hivatal előtt ugy bohózatból telekfönhatóságnak bizonyitották be magukat, panaszost és birót egy személyben mutatták be önmagukban, pillanatnyira meg voltak nyugtatva és igy végre engedelmeskedhettek a császári parancsnak. A pört magát azonban joggal tekintették mint továbbra is fönnállót, sőt alattomban azon törték a fejüket, hogy mikép lehetne az alkalmatlan és csakis erőszakkal megszeghető szerződéseket alakilag jogosan fölbontani. Mindahárom szerződési iratban a zsidóváros összes házaiért, akár építnek hozzájuk ujjakat, akár nem, 600 frtnyi adóban egyeztek ki. Most már kell, hogy a ghetto házszaporodása, a mi pedig semmi esetre sem jelentette az eredeti kijelölt kerületnek a megnagyobbítását, a városi jövedelmek türhetetlen megrövidítését okolja meg. De a szerződések betüjét a jog talaján semmikép sem gyürhették le. Azért 1662 május 3-án a belső tanács tagjaiból, Stapffenberg városi főkamarásból, Dr. Schmidt Ágost Tóbiás ügyviselőből, Schönbergi Schlezer Bartholomäusból, Lumago Octavioból és Móser Jánosból bizottságot szerveztek, hogy ezek utat-módot keressenek, hogy mikép róhatnának a zsidókra magasabb adót szerződéseik daczára. Jogtanácsosul még Dr. Lechmeyer állami ügyvivőt voltak fölhasználandók. De ez kinyilatkoztatta, hogy a tanácskozásokban nem vehet részt, mivel megakadályozza őt gyengélkedése, de meg azon tény is, hogy igazságos itélethozatalhoz szükséges teljes okiratanyag nem lett eléje terjesztve. Az aggályos jogbarát a tanácsnak ezen ügyben nélkülözhetőnek látszott, igy tehát a biztosok 1663 márc. 1. utasítást kaptak, hogy tanácskozásaikat nála nélkül kezdjék meg.

A közben a zsidók nyugton voltak és ismét azon hiedelemben ringathatták magukat, hogy a császári oltalom mégis rendelkezésükre áll. Azonfölül a császár 1661 jun. 21. a majna-frankfurti zsidósághoz intézett kegyelemlevélben teljesen megerősítette minden régi jogaikat [1]). Sőt ezen év jul. 28. még azt a parancsot is kiadta a

[1]) *Wolf G.*, a Jahrbuch für Israeliten-ben 1858/59, 29 és köv.

császár a bécsieknek, hogy nyilvános hirdetés utján tegyék közhirré a városban, hogy a zsidókat minden tettlegességtől és méltatlan bánásmódtól meg kell védeni, hogy üldözéseknél a keresztények nyissák ki nekik házaikat, hogy a rumormester és porkoláb fogja pártjukat [1]). Semmiből sem lehetett veszélyre következtetni, a mely a zsidó ügyet a császár személye felől fenyegetné. A komoly helyzet, melyben az állam összessége volt, semmikép sem volt a bécsiek zsidóellenes szándékainak kedvező, belsurlódásokra és egy résznek a másik rész iránti ellenségeskedésére most nem volt alkalmas idő. A török ismét félelmetessé vált a császárnak. Magyarország majdnem teljesen és legfontosabb váraival a félhold uralma alatt állott, Montecuculi meghátrált előtte és 1663 julius havában oly fokra hágott a veszély, hogy szükségét érezték Bécs ujból való megerősítésének. Mint a svéd időben, ugy ismét a lakósságot használták a várépítésre; arról volt szó, hogy a császárváros védelmére összes erejüket feszítsék meg. A zsidók sem akartak hátramaradni. Tulterhelve és kiszipolyozva, már a mint ők voltak, mégis a város előtt saját erejükből készíttettek egy erődítvényt, egy ravelint [2]), a mint akkor mondták. A kormány tehát a zsidóság kérelmére 1663 oct. 16. a császárnak sept. 16-iki határozatát, hogy a zsidókat, ha már eléggé el vannak látva eleséggel, növekedő ostromveszélynél feleségestül gyermekestül föl kell venni a belvárosba, Bécs polgármesterének és tanácsának tudomására hozta [3]). Azonban a veszély elvonult. A szt.-gotthardi ütközet 1664 aug. 1. a győzelmet Ausztria zászlóihoz füzte. Ha az államot a vasvári békében a győzelem kiaknázását illetőleg ki is játszották, a nép a 20 évre kötött fegyverszünetet mégis ujjongással fogadta.

Természetesen a külveszély eltünésével annál fenyegetőbben emelkedett a zsidók számára a belső. A ghettot továbbra is ostromolták, a gyülölködésnek, a mit ők szenvedtek, semmi fegyverszünet nem vetett véget. Ezen lealacsonyitó és, mint minden nyomásnál szokott lenni, megbecstelenítő állapotban az egyre tovább viruló szellemi életnek a község emelésében, föntartásában, nemesítésében

---

[1]) *Wolf G.*, die Juden i. d. L. 38.

[2]) A Raudnitzben levő Lobkowitz herczegi levéltárban található bécsi zsidóknak a császárhoz intézett folyamodványa szerint. V. ö. még *Weschel* 276.

[3]) *G. Wolf* 39.

való részét nem lehet elég nagyra becsülni. Minden szellemi erőt, a mit csak a kereskedés és az élet szüksége le nem foglalt, a honi tudománynak, az örökölt irodalomnak szentelték; ő benne volt a ghetto számára a szélcsend regiója, minden menedéknek szabad kikötője. Nem mentek mindnyájan, a kik a zsidóvárosban laktak, a csapóhidon keresztül; a bécsiek irigysége igazában csak kevés ellen irányulhatott. De a serény, szorgalmas kenyérkeresők, a kik itt reggelenként kirajzottak, hogy a többiekről gondoskodjanak, hogy mindnyájuk terhét viseljék, a hátramaradtakat, a kik a tanulmánynak szentelték magukat, nem tekintették mint heréket a köpüben, hanem mint szellemi gazdájukat, azon világos vagy homályos érzetben, hogy az adásnak és vevésnek nemes csereviszonya működik itt közre a föntartó és föntartott közt. Ha a zsidók elől elzárt nyilvános élet meg is akadályozta, hogy köztük jelentős egyéniségek fejlődjenek, ha kettős, t. i. külső és belső fal el is zárta előlük a saját koruk tudományához való hozzáférhetést, ugy nagyon fontos történeti és nevelési jelentőséggel birt, hogy saját körükben őrizzenek meg egy tudományteret, a mely az akaraterőnek és becsvágynak föladatot és czélt tüzzön ki, a szellemeknek ösztönzést, a gondolatmunkának végtelen anyagot nyujtson. Itt intett az eredmény, itt virágoztak föl a tisztségek, a miket a vásár megtagadott. A vagyon a szellemmel való összeköttetés által törekedett a megnemesülésre; a hol saját személyében nem volt elérhető, ott legalább a család számára házasság utján kellett azt megszerezni. Hires rabbik fiai és gazdag kereskedők lányai közti házasságok ezen törekvésnek a következményei voltak. E tekintetben typikus, mintaszerü, sőt a községnek ideálja volt Fränkel Heller Mózesnek a háza, vagy a mint a család valószinüleg egyik kiváló törzsanyja után magát elnevezte, Mirels. A bécsi ghettonak legtekintélyesebb, messze földre leghiresebb családja volt ez. De Mirels Mózesnek nem egyedül a vagyona, tudománya, hanem különösen korának legkiválóbb tudós nemzetségekkel való összeköttetése kölcsönzött oly fényt házának. Igy vette nőül Aser Ansel, fia a Prágából való Spira Simon Áronnak, a nagyon hires cseh országos rabbinak, Jareszt, Mirels Mózesnek a leányát [1]). Hasonlókép Löb Juda, a későbbi nikolsburgi rabbi, fia az országos morva rabbinak, szintén Mózes veje

[1]) Ez által megoldódik a talány, a mely eddig Inschriften Nr. $^{265}/_{6}$ kettős síriratában rejlett. Nem Mirels Mózest és Aser Anselt födi ezen kettős sír,

lett [1]). Harmadik lánya, Zirel, Speier Juda Izsák fiát, Áront, a későbbi coblenzi rabbit követte hitvesként az országba [2]). Negyedik leánya, Sára által a fiatal, de hatalmas szellemü R. Teomim Jóna fia, későbbi metzi rabbi, Meïr Izsák lett Bécshez füzve [3]). Ezen családok kiterjedt rokonságánál fogva nem hiányozhatott, hogy az akkori zsidóságnak minden neves férfia a bécsi Mirelsekkel rokonságban ne álljon, a hirnév minden sugara ebben a házban mint gyujtópontban össze ne gyüljön [4]). Itt tudósok vendégszeretetre, tanitványok

---

hanem Spira A. A. és Jaresz, Mose (Mirels Mózes leánya) házaspárt. Ö az 1661. febr. 25. pénteki napon elhalt férjét 3 nap alatt, hétfőn, a 28-án követte. A siriraton hiányzó név megvan a prágai »régi-uj zsinagóga« függönyén, a mely kettőjük emlékéül oda lett ajálva. *Hock S.* jegyzetei szerint igy hangzik a fölirat: נ״י האלוף מהו׳ אנשיל בן הגאון מהו״ר שמעון שפירא זצ״ל וזוגתו מרת יראת בת המופלג המפורסם מהו״ר משה מירליש סג״ל וצ״ל שנת תכ״א לפק נתחדש ע״י בנם הקצין כ״ה האלוף י״ין. Spira Wolf 1687. megigazittatta a bársony függönyt, a melyet nagyszülei Mirels Mózes és Elkle a »régi-uj zsinagógának« ajándékoztak volt. Spira A. A.-nak ezen Wolf fián kivül még élt Prágában egy nagyon tudós fia: Koppel Jakab, a ki *Hock S.* lajstroma szerint 1689 ab hó 29. halt meg.

[1]) Trillinger József beszéli ezt el משנת רבי אליעזר f. 9a: מה ששמעתי מפה הקדוש הגאון המופלא כמוהר״ר אריי ליב זצ״ל שהיה אב״ד דק״ק נ״ש והמדינה התן הקצין המפורסם התורני מוה״ר משה מירלש ז״ל מווין. V. ö. f. 18a. Krochmal Löb Arje 1684 szivan 24. halt meg l. *Warnheim W.* קבוצת חכמים 117. L. responsumait függelékül a צמח צדק-hez. 1674 körül a שערי שמים-ot approbálja (Prága 1675). V. ö. חינוך בית יהודא resp. jog. 91 f. 30b.

[2]) Lelki emlékezetét a coblenzi memorkönyv tartotta fön, a mely Dr. *Singer M.* rabbi ur szivességéből fekszik előttem: יזכור אלדים את נשמת אשה החשובה הצנועה והחסידה הרבנית מרת צירל בת הראש והקצין מוהרר משה מירלס סג״ל זצ״ל מק״ק ווינא מן משפחה הרמה העליר אשת הרב מוהר״ר אהרן שפייאר עבור אשר היתה זן ומפרנס לעניי ולעשירי׳ וכל ימיה עסקה בגמילות חסדים וביקור חולים ובחכמת נשים בפלך לטווא ציצית ובלפידות לעשות נרות לבית הכנסת וכבדה לבעלי התורה ותפלתה בפיה היתה שגורה ולבעלה היתה עט״ה ויסורין כמו ששה שנים סבלה שלא היתה יכולה לעמוד על רגלה וכולם באהבה קבלה עם כל זה לא הניחה עבודת בורא והתפללה כל יום תפלתה עד גמירא עד זיבולא בתרייתא (Ber. 8a) גם בעלה נתן לצדקה בעבורה בשכר זה תהא נשמתה צרורה בצרור החיים עם נשמת א״י ושרה רבקה רחל ולאה ועם שאר צדיקים וצדקניות וחסידות שבג״ע אמן. ונפטרת בשם טוב באשמורת הבוקר יום ב׳ ונקברי באותו היום ג ניסן תנ״א לפ״ק פה קאבלענץ. Spira Áron 6 évvel élte tul az 1691 ápr. 2. hétfői napon elhalt feleségét; ő 1697 chesvan 10. pénteken halt meg Coblenzben.

[3]) *Dembitzer J.* מפלת עיר הצדק 13; *Brann* a Grätz-Jubelschriftben 234 n. 3.

[4]) Askenazi Zebi a חכם צבי előszavában igy nevezi a Mirelseket: מגזע היחס ממשפחת רם שבמשפחות המיוחסות והמפורסמות שבאשכנז, fia Emden

támaszra találtak. Midőn Eljákim, Götz Meïr fia, későbbi hildesheimi rabbi és poseni hitszónok, 1662. a bécsi zsinagógában tartotta vendégprédikáczióját, Mirels házában talált fölvételt [1]. Itt élt még testvére Sámuel, midőn a bécsi talmudiskolába küldték.

A község növekedését megelőzte szellemi jelentőségének és hirének gyarapodása. Voltak sokkal több lakóssal biró községek, a melyek azonban a náluk istápolt tudomány tekintetében nem mérkőzhettek meg Bécscsel. Akkoriban a prágai sajtók látták el Ausztria zsidó községeit a szellemi termékek szükségleteivel; különben Bécsben zsidó könyvnyomdának hiánya föltünőnek kellene lennie. Különben itt a tudomány inkább a szellemekben volt megőrizve, mint a könyvekben lerakva; nem az iráskedv, hanem a kutatás vágya ösztönözte a szorgalmat; a tudomány lappangott. Bécsben akkoriban kevés tudomány dicsekedhetett oly megfeszített szellemi munkával, mint a talmudi. Mikor a városban a szurokserpenyők már rég kialudtak, még a ghetto gyertyái a soha ki nem fáradó szorgalomról tanuskodtak, a mi itt őrt állt, hogy a törvényt kutassa, és a fölkelő napot imába vagy az átöröklődő irodalomba mélyedve előzze meg. Akkor a község rabbija Löb Arje, Zachariás fia, volt, a ki mint a prágai Liva b. Beczalel a »magas rabbi Löb« disznevet viselte [2]).

Jakab az autobiographiájában (נחלת יעקב Breslau 1849 I. végén): מגזע הנבחר משפחת מירלס המפורסמת מחסידי ק״ק ווינא הישנה, המלאה לה אנשים נכבדים נדיבי ארץ אנשי מעשה וחסידים גדולים, בעלי תורה מופלגים, וכל הגאונים שבאותו דור דעה דבקו בהם ותחתנו עמהם, כי גדלה מאד מעלתם בתורה ביראה במעשים בעושר ובנכסים. בגדולה ובשם טוב וביחוסים.

[1]) Az אבן השהם előszavában azt mondja fia Meïr: זאת שמעתי משפחת ר׳ משה מירלש קרובי׳ מאד לנו היא היה עם א״א מ״ו זלה״ה שני בשלישי כאשר נרשם בספרו שהיה דורש בווינא והיה בביתו קודם הגירש שנת תק״ב לפ״ק וגם דודי הרב החסיד המנוח מהור״ר שמואל זלה״ה היה שלח אותו א״א ה״ה זלה״ה בבחרותו ללמוד בווינא והי׳ בבית ש״ב המנוח מהר״ר מ״מ זלה״ה ממשפחת הע״ל.

[2]) *Zunz J. M.* עיר הצדק 115, *Dembitzer* 25, *Rabinowitz* 18. Teomim Feiwel Josua az ő veje volt. 1663. tammus 7. csütörtökön approbálta Riwkes Mózes באר הגולה-ját (Amsterdam לישועה és ezen aláirással הקטן אריה ליב בן א״מו החסיד מוה״רר זכריה וצ״לה״ה החונה פה ק״ק ווינא לע״ע). Az approbátió czime: הסכמת הרב הגדול הגאון מוה״רר אריה ליב ר״יש מתיבתא בק״ק ווינא אשר נתקבל כעת בק״ק קראקא יע״א. Kortársai tiszteletéről R. Askenazi Gerson responsumai tanuskodnak, a melyek közt az 1. és 15. jogi resp. ő hozzá van intézve. Fia Mendel Zecharja, 1666. mint turbini rabbi approbálta a חלק ישמעין-t.

Azonban az emberi phantasia is megköveteli a maga táplálékát, még ha gyakran annál megelégedettebb is, minél jobban ki lesz elégitve a szellem éleselmüsége. A mit másutt a költészet, a szépnek müvelése eszközölt ki, itt persze azt a hitnek kellett végbevinnie. Itt a kék csudavirág, a mely után a kedélyek sóvárognak, a vallás talaján virul és neve kábbálá. Mély fenekü sejtelmeivel, édes titkaival, reményeivel és biztatásaival boldogító birtok volt a beavatottak, vágyakozás tárgya a kivül állók számára. A bécsi ghetto valódi kábbáláfészek volt. Itt gyülekeztek egyes kiváló tanítók köré a jámbor növendékek, a kik hallgatták a titkos tanban való előadásukat, a melyben csak kipróbáltak és érdemesek részesülhettek. Itt élt R. Elchanan, kinek a jámborsága és ezen tudománytéren való jártassága »a kábbálá mestere« nevét szerezték meg számára [1]). Atyja volt ő a szentföldre kivándorolt kremsieri rabbinak, Iszáchár Bärnek [2]), és a hotzenplotzi rabbinak, a későbbi

[1]) Utódjának, Kunitzer Mózesnek jelentése szerint a בן יוחאי ajánlásában R. Elchanan 1651. Bécsben halt meg, a hol sírkövét állítólag lángsymbolumok diszítették. Sem az Inschriften *Frankl A. L.*-féle kiadásában, sem annak *Stern G. S.*-féle kézirati gyüjtésében nem lehet ezen síriratot megtalálni. A Bécsben elhalt koryphäusoknak sírlajstromában, a melyet a XVIII. század első felében a sírkert egyik látogatója készített a Rossauban és most *Brill L. S.* budapesti rabbisági elnök birtokában van, ezen előjegyzet mellett: הרב ר׳ ליזר קוניין א׳ דה״ה פסח תפטל׳ mástól, nézetem szerint talán magától Kunitzer Mózestől, irott jegyzet tünik elő: ר׳אלחנן בעל קבלה. Braunschweigi Eliezer Jakab, kanitzi rabbi, a ki *Frankl A. L.* által kihagyott sírfelirata szerint Bécsben 1729. halt meg (l. *Kaufmann*, Samson Wertheimer 55 n. 3), veje volt ugyanis R. *Elchanan* sarjának és névrokonának, a Bécsben 1755. eltemetett eibenschützi rabbi-helyettesnek, a kit sírfeliratában (N. 435) igy neveznek: נכבד הגאון מקובל אלהי מו״ה אלחנן בעל קבלה. A Darsan Beczalel által עמודיה שבעה (Prága 1674) c. 14-ben, vagy az Auerbach Jakab b. Samuel által חסד שמו אל (Amsterdam 1699) f. 3a alatt másoktól idézett nagy kabbalista Elchanan Zacut Mózes tanitója lesz l. *Landshuth* Onomasticon 215.

[2]) Beer Iszachar 1681. mint O. Frankfurt rabbija approbálja *Pinsk L. J.* קנה חכמה-ját. 1686. Feitel Nátánt, Isserls fiának halála után Kremsierbe hivják, a hol ugyanazon évben a חלק שמעון-t approbálja ezen aláirással: הטרוד יששכר המכונה בער בלא״א המקובל אלקי כמוהר״ר אלחנן זלה״ה. *Weisse József* főrabbi ur tulajdonában levő, a kremsieri országos rabbiságnál 1695 febr. 3. fölvett német tanuvallomás szerint, az országos rabbinak »Isachar Josep« a neve; jogászai Dawidt Ábrahám és Bernardt Ábrahám. Czivakodó természete és árulkodásai által hirhedt fia, József, Morvaországban élt Ausseeben, a hol ő a zsinagóga lerontását okozó 1721. sept. 22-iki katastropha után, árulkodásai miatt a község átkát vonta magára. Prossnitzban kaparták el, a hol mint csavargó hirtelenül

nikolsburgi rabbi helyettesnek Löb Juda Arjenek [1], a kik cselekedeteikben és tanaikban atyjuk kábbálistikus irányát folytatták. Ide jött Kremnitzből a wormsi származásu R. Temerls Jákob [2], a birodalom számára valóságos forrása a kábbálistikus tanoknak és műveknek. Oly rendkivüli szentnek hirében és az összes szent irodalom oly elvitázhatlan birtokában állott, hogy korának legünnepeltebb rabbijai és még különben józan természetüek is mély tisztelettel és töredelmes alázattal hajoltak meg előtte és kivánkozással, tudományszomjjal tekintettek föl hozzá. Oly férfiak zarándokoltak hozzája, kik később jelentős községeknek lettek tanítói és diszei, hogy a titkos tan forrásából hörpöljenek. Stern Meïr [3] később ismerve és tisztelve mint M. Frankfurt és Amsterdam rabbija és a frankfurti Liwa Juda [4], a ki az elődjétől Cohen Sábbátáitól mintegy fényt

---

mult ki (Leipnik Ábrahám b. Mardochai מגילת סדרים-ja után, a mely *Baumgarten Emanuel* ur birtokában van, a kinek szivességéből betekinthettem a kéziratba). Kivándorlásáról l. *Kaufmann* i. h. 64 u. 1, a hol 1691 helyett 1701. olvasandó. Olaszországból származó héber kézirati levélgyüjteményeim egyikében van egy levél, a melynek kiséretében Beer Iszachar 1701. a 13. omernapon még Velenczében a שלשה שריגים czimü könyvét Halewi Sámuelhez küldi. Jeruzsálembe való érkezése után — irja ő — nyomtatásra le akarja másolni a פרח לבנון czimü könyvét. Kremsieri utódja Bär Iszachar József b. Obadja volt, másként Bär Satanow, a ki a kremsieri sírkertnek elpusztitását tulélő sírköve szerint 1701. szivan 5. halt meg.

[1] Zoref Izsák מאזני צדק-jéhez irt approbátiójáról az áll: הסכמת הרב הגדול הישיש מוהר״ר ליב אב״ד ור״מ דק״ק האציפלאץ ולע״ע הוא דיין בק״ק נ״ש. Ugyanott igy irja magát alá: הצעיר באלפי יהודא ארי׳ ליב בן ה״ה המקובל האלקי כמהור״ר אלחנן זלה״ה. Igy nevezi atyját is testvérjének שלשה שריגים-jéhez irt approbatiojában.

[2] *Brüll N.*, Jahrbücher 7, 45—7. Szóbeli közleményéről Phöbus Sámuel לקט שמואל-ja emlékszik meg f. 46a, 52c. Nem tévesztendő össze Tannhausen Meïr hasonló nevü fiával l. אבן השהם előszavát. יצחק בן ר׳ ליב ר״י העמרלש מלובלין irja alá 1683. az u. n. négyországos elöljárók approbatioját Ábrahám, Zeeb Binjamin fiának זרע אברהם czimü művéhez (Sulzbach 1685). Lublini Temerls Jakabnak kábbálistikus megjegyzései cod. Oxford 2227[3] vannak. A Tamar vagy Temerl női névtől származó Temerl családnév *Hock S.* jegyzetei szerint a XVII. században Prágában is képviselve volt. Igy 1669. tisri 17. halt itt meg a jámbor és tudós R. Jakab Temerls Sámuel (יאקב) fia.

[3] *Horovitz* i. h. II, 46 és köv. ידעתיו לשעבר בהיותי אמון אצלו בק״ק ווינא שנת התכ״ב irja ő Temerls ספרא צניעותא דיעקב czimü könyvének approbátiójában (Amsterdam 1669). R. Askenazi Gerson מחותני-nak szólítja Sternt jogi resp. 114.

[4] Ő is, a ki az approbátiók sorát bezárja, azt mondja magáról:

kapott morva holleschaui rabbiszéket töltötte be, büszkén és lelkesedve nevezték magukat tanítványainak, a kiket ő Bécsben arra méltatott, hogy társalkodjék velük. De a községben magában is a rabbitól a laikusig minden jámbor az ő bizalmasa, tanitványa volt. A bibliai ige titokzatos magyarázása fölötti öröm, betüivel és azok számértékével való meglepő, eredménydus játék, a kábbálistikus midras és irodalmának művelése, az imáknak czélzatdus gondolatokkal való keresztülszövése, a mély értelemnek titokzatos bevitele a fölszin alá a bécsi ghettoban az áhitattal tisztelt R. Temerls Jákob személyében talált eredetre és tovaterjesztésre.

Hogy a bécsi község mit jelentett a vallás-felekezet körén belül, az a rabbiságban való változásnál tünt ki. Midőn az ő Rabbi Lőwüket 1664. Krakkóba hívták meg, hogy egy R. Heschel Josua által megárvult rabbiszéket foglaljon el, a bécsiek, hogy a veszteséget helyrepótolják, a nikolsburgi rabbira, Askenazi Gersonra vetették szemüket, a kinek a híre akkoriban már az egész zsidó világot betöltötte. Ulif Gerson [1]), a kinek családját Lengyelországban német eredete után Askenazinak hivták, egyszer-másszor pedig gazdag és tudós ipja Fass Löb után még Fassnak [2]) is nevezve,

בשביל ששימשתי את החסיד ועניו עטרת תפארת ישראל מ״ו המאיר הגדול המקובל המנוח כמהר״ר יעקב זלה״ה והייתי אצלו אמון ומתאבק בעפר רגליו כבי מדרשו.
Itt azt irja alá: הצעיר יהודא ליבא חונה פה ק״ק העלישויא. R. Cohen Ephraim barátja volt, a kinek 12. és 53. számu responsumai ő hozzá vannak intézve. Már 1675. משה יצחק יהודה ליב a. a. Mózes Izsák, a mi Jehuda Löbünk fia, mint holleschaui rabbi approbálja a שערי שמים-ot (Prag 1675). A kremsieri halotti lajstrom szerint J. L. Kremsier és Amsterdam rabbijává lett.

[1]) R. Gerson responsumaiban עבודות הגרשוני Nr. 3, 5. Ulifnak nevezi meg magát. Unokaöccse Dávid, mannheimi rabbi, R. Teomim Áron veje (*Horovitz* 12, 73 n. 7), szintén az Ulif nevet viselte; a mannheimi memorkönyvben levő lelki emlékezetének Dr. *Fürst*től való másolata után 1719. adar 1. halt meg. V. ö. Zacuto Mózes קול הרמ״ז-hoz irt approbátióját. Ulif Izsák leányát a wormszi memorkönyv nevezi l. קבין על יד III, 22, 40.

[2]) Cohen Sabbatai שפתי כהן-jának (Krakau 1646), a melynek kiadása körül R. Gerson is szerzett érdemeket, a végén Salomo b. Ahron a corrector dicséri öt: גם ברוך יהיה החכם הכלולי שכל הזך והצלולי: סג״ל האלוף התורני התכמוני הדיין המצויין (כמוהר״ר גרשון אשכנזי) יזי״א חתן מחותני הקצין כהר״ר ליב פאס יזי״א: אשר נתן לכסף מוצא: כל הזמן אשר עמד המחבר החוצה: הוא אשר הוציא הספר מכה אל הפועל יהי אלהיו עמו ויעל: Fass Löb fia volt Fass Hirschnek, a mint Krochmal jogi resp.-ból kitünik צמח צדק Nr. 117. Az ipja neve után hébe-korba R. Gersont is Fassnak nevezik, p. o. az עולת יצחק (O. Frankfurt 1692) approbátiojáról l. Revue des études juives 8, 256 és *Gastfreund* 74 n. 40.

ifju korában a krakkói rabbinikus tudomány forrásánál merített, a hol ő később 1649-ig mint rabbihelyettes jelenik meg [1]), és Morvaországban Prossnitzban mint rabbi oly hirnevet szerzett, hogy ifju kora daczára messziről hozzá fordultak rabbinikus döntvények ügyében. Az elismert talmudmesternek, R. Joël Szerkesznek [2]), dédunokája, származása és jelentősége által egyformán tekintélyes volt. Összeköttetése R. Krochmal Mendel országos morva rabbival, a kinek leánya az ő második felesége lett, még nagyobb tekintélyt kölcsönzött neki. 1654. Prossnitzban ugyan ez is el lett tőle ragadva [3]), de a Mirels és Isserls házzal való rokonsága elkészítette

[1]) A mint *Dembitzer Ch. N.* krakkói rabbisági elnök ur megtanított, R. Gerson ott a rabbisági ügyiratokon, legfiatalabb lévén a collegiumban, mint harmadik van mindig aláirva, igy 1648. a régi községi könyv 1142. számában és legutólján 1649 ab 3. 1542. számban. Már 1650 sebat 15. prossnitzi rabbi volt l. צמח צדק 45. sz. végén. Kremsier Mardochai קטרת הסמים-jához irt approbatiojának a végén kijelenti, hogy a szerzőt Krakkóból ismeri.

[2]) עיין מ״ש מ״ו אביך זקן זקנך בב״ח igy ir jogi resp. 17. a fiához, Mózeshez. A *Dembitzer* által i. h. 24 n. 8 tagadásba vett Jafe nevet R. Joël még Meisel הלכות עולם czimü művének czimén is viseli (Sulzbach 1756.).

[3]) A megszüntetett régi prossnitzi temetőnek Dr. *Porges* másolta sírfeliratai közt, a melyeket Dr. *Hoff M.* rabbi ur közvetítése által használhattam, Gütel Timnanak R. Gerson 1654 niszan 28. elhalt feleségének a sírfeliratát is megtaláltam (Nr. 55) :

פה
טמונה אשה הגונה
הרבנית מ׳ גיטל תמנה
בת הגאון מו״ה מענדל
רב המדינה שכונתה
(ב)[כ .ו]מעשיה שהלכה לעולי
ביום ב׳כ״ה ניסן ת״דל
ת״נ״צ״ב״ה.

A 67. számu responsum ezen véggel ששורה בלא שמחה ובלא טובה (Jebam. 82b) tehát Prossnitzból származik, valószinüleg 1654-ből. A R. Gerson által Prossnitzben megállapitott haftara sorrendje szerint van a morvaországi Rausnitz község tulajdonát képező pergamen kézirata a háftáráknak lemásolva, a melynek epigraphját a kojeteini rabbi urnak *Brüll Jakab*nak köszönhetem: אלו הפטורות כתבתי לשם ולתהלה לפאר ולתפארת להיות למשמרת לדורי דורות בכתיבה יהיבה ונעימה לועז הספרדים ומוגה בנקודות וטעמים עם הגעיא ומקף ע״פ הדקדק ותקוני סופרים וקרי וכתיב ובהיות שיש שם כמה הילוקי דעות בהפטורות האין לקרות כגון פ׳ בראשית פ׳ וישלח ופ׳ ויצא ועוד כמה וכמה הפטורות לכן העתקנו ע״פ הסדר שסדר מדויק הטיב ה״ה המנוה שהי׳ רב ור״מ כאן ה״ה המופלג ברורו מהו׳ גרשון נ״י ואחר נתקבל לר״ב בק״ק וויגא ויצא לאב״ד ור״מ לק״ק מ״ין ובכן

az ő utját Bécsben. Ha első felesége által R. Isserls Veitelnek, későbbi kremsieri rabbinak [1]) volt sógora, ugy a második által annak testvérjével R. Isserls Dáviddal, a későbbi gödingi és trebitschi morva rabbival [2]) állott sógorságban; mindkét testvérnek Bécs volt szülőföldje. Rokonsága, elvitázhatlan elismerése és tisztelete, mindenek előtt azonban egyéniségének hatalma csakhamar oly állást szerzett R. Gersonnak Bécsben és az alsó-ausztriai [3]) zsidóság körében, a melyben tehetsége és jelleme által áldásdusan működhetett volna évek hosszu során át. Különös hévvel csatlakozott itt R. Temerls Jákobhoz, a kinek bizalmas társaságát még 3 évig fogja élvezni [4]). Rabbitársak gyanánt is oly férfiak vártak rá, a kik tudósok és függetlenek lévén, nagyon is hivatva voltak arra, hogy vezetése alatt vetekedve emeljék, erősítsék és nemesítsék a községet.

אין לטעות כ״ד הכותב וסופר גרשון כת״מ פק״ק פרויסטיין שנת תצ״ב לפ״ק.
חפטורה הזאת נדב האלוף הישיש כ״ה אהרן משה בכ״ה ישראל איסר״ל סגל
שנת קר״ב קי״ן.

Itt Prossnitzban nyujtott vendégszerető oltalmat a Wilnából menekülő barátjának Cohen Sabbatainak, a mint ezt a שפתי כהן״״חשן משפט-hoz irt approbatiójában (Amsterdam 1663) 1662. Nikolsburgban jelenti: אחרי שאני מבפנים במבחר פנינו של הגאון המחבר בהיותו באמנה אתי בהגותי בק״ק פרוסטיין כאשר הגלה עם גולי ווילנא המתקנו סוד יחד. Ezen nyilatkozat *Fünn* קריה נאמנה 75. előtt is ismeretlen maradt. Még a wilnai Sámuel b. Israel, a ki R. Gerson mellett Fürthben 1663. approbálja R. Sabbatai művét, מחותני-nek szólítja. A jogi resp. 116-ból következik, hogy R. Gerson volt egyszer Holleschauban R. Sabbatainál látogatóba.

[1]) Róla hirt ad veje Beer Akiba Simon az עבודת בורא előszavában (Wilhermsdorf 1688): חתן האלוף המרומם הר״ר ליב פאס זצ״ל היה ראש וקצין בק״ק קראקא איע״ו. Vejének Dávid b. Isserlnek testvérje gyanánt Krochmal Menachem nevezi őt צמח צדק Nr. 69: מחותני-nak.

[2]) *Kaufmann* i. h. 51. n. 2.

[3]) Minthogy adó-, pör- és minden vallási ügyekben rabbija volt az ország községeinek, tehát czime ר״מ ואב״ד המדינה (jogi resp. 85), a mivel őt a glogaui Hirsch Zebi, dresnitzi (Morvaország) rabbi, 1669 sebat 25. után ellátja, egyáltalában nem föltünő. Ezáltal elesik *Kohn L. M.* következtetése (Neuzeit 4, 478), hogy Askenazinak még 1669. Nikolsburgban kellett lennie. Az országos községi adókivetésénél való jelenlétét *Wolf G.* tanusitja 43, 78.

[4]) Kábbálistikus művének approbatiójában R. Gerson kijelenti: באשר שהייתי עם החסיד ועניו המחבר זצ״ל באמנה ג׳שנים שנה אחר שנה. Tehát R. Temerls Jákobnak Bécsben 1667 elején kellett meghalnia, mi által *Brüll* aggodalma i. h. 46 n. 9 eloszlik. Sírjának talán önmaga rendelte jeltelensége miatt nem maradt meg tőle semmi, legalább *Stern G. S.*-nél nem található sírfelirat.

Oettingen Lewi Model Mardochai a Ries családból [1]), Wagenseil barátja, a bajor Schneittachban volt rabbi, mielőtt mint rabbi-helyettes Bécsben letelepedett. Liepman Uri, Áron fia, »Lippner Prediger«-nek vagy »Liepmann Jurist«-nak elnevezve, szintén betöltötte volt már egy némely községben a rabbiszéket [2]), midőn Bécsbe hivták meg rabbihelyettesnek, különösen pedig prédikatornak, a mire ünnepelt ékesszólása nagyon is képesítette. A Herrengasse 90. sz. alatti háza egyike volt a legszebbeknek a ghettoban [3]). Ujjonnan lévén építve, tulajdonosának különös izléséről és vagyonáról tanuskodott. A kőlépcső, a gipszmunka a tornáczban, a nyári lak a szép kertben, szokatlan előkelőség képét nyujtották. Liepmann egyik leányának a frigye a később oly hires Ries Koppel Model fiával még erősebbre füzte e két rabbi közti barátság kötelekét [4]). Minthogy Model veje volt Neumark Dávid Jakab elöljárónak [5]), tehát ezen oldalról is rokoni viszonyok kapcsolták össze a Mirels családot a bécsi rabbisággal. Ezen férfiak mellett mint harmadik, a m. frankfurti Kamen vagy Comanak nevezett Naftali [6]) Hirz Lewi Ábrahám fia, működött, atyja azon csudagyermeknek, a ki 1666. 10 éves korában kimagasló nagy tudományt vitt magával korai sirjába [7]).

---

[1]) והיה ר״מ ואב״ד לפנים בישראל בק״ק שניטוך ez áll Buchner אור חדש-ához irt approbátiója fölött. 4. Mos. 16, 11-hez Sámuel Phöbus közöl magyarázatot az ő nevében לקט שמואל f. 53c.

[2]) Az אור חדש-hoz irt approbatiója fölött ez áll: הגאון הדרשן הגדול ולפנים בישראל הרביץ תורה בישראל והיה ר״מ ואב״ד בכמה קהלות קדושת נקרא מו״הרר ליפמן דרשן מווינא. Ha ő, a mint fölteszem, a צמח צדק jogi resp. 49-nek a megszólítottja, ugy kell, hogy egyik községében R. Krochmal Menachem utódja volt. Ezen responsum datumául abból következik az 1643-iki év, mert a végén a שפתי כהן és טורי זהב gyanánt 3 évvel később közkézen forgók említtetnek. Valószinüleg ő R. Cohen Ephraim barátja annak jogi resp.-ban 76.

[3]) A zsidó házaknak 1660. jun. 23-iki becslése és leirása után: *Realis* 83, 101 sz.

[4]) *Landshuth* תולדות אנשי השם p. 6.

[5]) *Landshuth* סדר בקור חולים függelék p. 28.

[6]) Buchner אור חדש-ához irt approbátióját igy irja alá קאמן מילידי ק״ק ורנקפורטא. Valószinüleg hozzája van intézve R. Askenazi Gerson 103 jogi resp.-a. A Mannheimban letelepedett fiának, Löb Judának a meggyilkolásáról szó van jogi resp. 86-ban, a hol Hirz מהר״ר נפתלי הירץ קומא nevet visel. A wormszi memorkönyv szerint 1746-ban elhalt Naftali Hirz b. Seligmann קומא valószinüleg az ő utódja volt. L. קבין על יד III, 53b.

[7]) Inschriften 309 sz., a hol הירץ ז״ל helyett הירץ ס״ל olvasandó. Ezen sírt a sírkertnek mult századbeli meglátogatója (l. fön) is érdemesnek találta

A rabbisággal viszonyban állott még a tudománya miatt ünnepelt Chanoch Chaggai, prágai Levi Dávid fia, a leggazdagabb bécsi zsidónak, Frankel Koppelnek a veje. Róla dicsérte el fia Elkana birái előtti kihallgatásában, hogy ő Bécsben előkelő rabbi helyettes volt [1]). De Fränkel Koppel még egy más embert is házába tudott vonzani. Ő, a ki igazán szomjuhozott azután, hogy lássa gyermekeinél a zsidó tudomány virágzását, meghivta nevelőül fiatal fia Israel, a későbbi Ungarisch Brod és Würzburg községek rabbija mellé magát R. Cohen Ephraimot, a ki Budára való meghivatásáig, 1666-ig maradt Bécsben eme rokonának, a dusgazdag férfinak és a tudománybarátnak a házában [2]).

De a mint az épitőmesternek minden művészete és elővigyázata nem óvhatja meg az épületet, ha a talaj meginog, a föld megrendül, ugy itt a vezetőnek minden szelleme és erkölcsisége, párosulva minden becsületes törekvéssel belülről és minden jámbor működéssel, hiábavaló volt, midőn a gyülőlet viharja ismét valóságos elemi csapásként szabadult el a pórázról, hogy a bécsi ghettot alapjaiban megrendítse. A tömörülés és a megerősödés ideje látszott R. Askenazi Gersonnak a községbe való bevonulásával bekövetkezni, az egyetértés, a környezettel való béke gyarapodó félben, a gyógyulási processus a legjobb folyamatban volt, midőn 1665. május 12. a zsidóváros egyik félreeső pocsolájában, a melyben a lovakat szokták itatni, asszonyi tetemet találtak elsülyesztve egy 50 fontos kővel megterhelt zsákban [3]). Fő, kar és czomb művésziesen, mint az anatomus késével voltak levágva, a mi már magában is elháríthatta volna a vádat a zsidóságról. Még a hely is, a hol találták, mindenki

---

a följegyzésre, valamint R. Perls Mózesnek is fiának *Perls Meier* főrabbi urnak szóbeli közlése szerint a régi bécsi temetőnek meglátogatása alkalmából még emlékezetében maradt.

[1]) *Haenle*, Geschichte der Juden im ehemaligen Fürstenthum Ansbach 73. A nürembergi Fränkel-féle pörnek actáit számomra barátom Dr. *Ziemlich B.* ur nézte át. Elkana kihallgatása 1712. márc. 17-ről kelteződik.

[2]) A שער אפרים előszavában: עד שנתקבל לק״ק ווינא בבית מהותנו הראש והקצין הנדיב המפורסם הגביר המרומם כהר״ר קאפיל הלוי ז״ל ועם בנו הקצין הגדיב על נדיבתו יקום בכל עת צדקה עושה תורה וגדולה במקום אחד הרב המובהק כמוהר״ר ישראל הלוי נר״ו אב״ד ור״מ דק״ק ברודא יע״א ועם שאר בעלי תריסין השמיע תורתו מרישא לסיפא ומסיפא לרישא.

[3]) *Schudt* IV, 1, 236 és köv., a ki azonban nem cseréli föl, a mint azt *Wolf G.* 33 mondja, a Leonora-féle gyilkossági ügyet ezzel.

előtt, a kinek csak szeme volt, arról tanuskodhatott, hogy a holttestet kivülről kellett, hogy a ghettoba behozták legyen. De a vak balhit a zsidók felé irányult, a kisértetek vért szagoltak, ismét föllelevenedtek. Midőn a meggyilkoltnak fejét a magistratus üvegszekrénykében közszemlére kiállította, csakhamar találkozott egy asszony, a ki azt fölismerte és mindjárt hirt is tudott mondani, hogy 3 héttel ezelőtt látta őt a zsidóvárosban járni, a honnan többé nem is tért vissza. Hasztalanul tagadta a szerencsétlenül járt asszonynak oda hurczolt férje, hogy nincs tudomása a gyilkosságról, azzal vádolták, hogy egy gyékényen árul a zsidókkal, a kiknek a feleségét eladta és kinpadra vonszolták. A várt vallomást nem hagyta magából kipréselni, mivel azonban más bevallani valója volt, lopás és templomrablás, siettek már ezen vallomásai alapján őt megfojtani és elégetni. A gaztettet nem lehetett kideríteni. Még a felhivás, a mely 100 aranyat igért a zsidóvárosban megtalált asszony gyilkosai feljelentőjének [1]), szintén hiábavaló volt. Az elfogatások, a miket eszközöltek, szintén nem vezettek eredményre. A zsidó elöljárókat, a kikre a bünjelnek csak nyoma nélkül is első sorban tették kezüket, csakhamar szabadon kellett bocsátaniok, még a gyanunak a leheletét sem födözhették föl rajtuk. A nép dühét idejekorán fékezték meg, mert a zsidó lakósság élete a legnagyobb veszélyben forgott. 3 száz gyalogost kellett kirendelni, hogy a legveszélyesebb napon megvédjék a ghettot.

De nem volt nyereség abban, hogy a fergeteg zápor nélkül vonult el, a feszültség merevebb lett, a gyülölködést tovább főzték, az áldozat utáni kiabálás, ez egyszer eredménytelen, mind hatalmasabbra növekedett. Az elhamvasztó kitörés helyett, a mitől féltek, földrengés következett, a mit többé le nem lehetett csillapítani. Mennyire el volt mérgezve a városi lakósság hangulata, azt az uj felhivás szüksége [2]) mutatta, a mit még azon évben kellett kibocsátani a zsidóknak ismét elharapódzó bántalmazása ellenében. Énekek, rézmetszetek, gunyiratok és nyomtatással sokszorosított hazug ujságok által, a melyek mindannyiának a tárgyát ezen gyilkosság képezte, a csőcselék elkeseredése a zsidók ellen annyira

[1]) *Schlager*, Wiener Skizzen N. F. 2, 139 és köv., 258.

[2]) Ib. 258.

föl lett ingerelve és táplálva, hogy a kormány 1655 sept. 22. kénytelenítve érezte magát védelmükre pátenst bocsátani ki [1]).

A bécsi magistratusnak alkalmasnak látszott ezen idő az érvágásra, a melynek a zsidók most bizonyára nem állnának ellen. Hogy milyen bus és kétségbeesett hangulatban voltak, azon körülmény bizonyítja, hogy már nem hivatkoztak a régi privilegiumokra és a császár és biróságok utolsó döntvényeire, hanem néma megadással türtek mindent, a mit a bécsiek rájuk olvastak. 7412 frtot, 5 β és 14 ϑ számítottak ki az adószedők tőkében, kamatokban az országgyülési megajánlásért 1652-től 1664 julius utóljáig [2]). Ezen követelésük jogosulatlanságának a tudatában a városi tanács-kiküldötte bizottság 1665 aug. 13. késznek nyilatkozott a zsidó elöljárókkal a külső tanácsteremben szőtt tárgyalásaiban 4000 frtnak 4 részletben való elfogadására, ha az elöljáróság kötelezi magát, hogy azt a végére járó 1665-iki év 4 utolsó hó napjaiban lefizeti. Aggasztva és megtörve egyeztek bele ezen a polgármester és Bécs város tanácsa által sept. 7. jóváhagyott szerződésbe. Ha a határidőt nem tartják be, ugy a szerződés föl van bontva. Mindazonáltal nem tudták ezen összeget előteremteni. Csak 1666 febr. 5. fizettek 2000 frtot még pedig 2 részletben, azután a többit márc. 2. és ápr. 15. fizették ki. Az adószedők tüstént ott termettek, hogy uj kamatokat számítsanak föl és a szerződést fölöldottnak tekintsék, de a magistratus meg volt elégedve azzal, hogy a behajtott jogtalan követelést biztonságban tudta [3]).

És mintha a külső támadások és veszélyek nem volnának elegendők, még ezekhez most vakság és szellemi elsötétülés fog belülről hozzájárulni, oktalanság és önhiba fog a leskelődő ellenségnek kezére dolgozni. Mélyen sulyosodott a nyomás a községre, a kedélyeket a szabadság utáni szükség érzete, a megváltás utáni sovárgás szállotta meg. Még a szellemek józanságát is rég elrabolta már a kábbálá. Igy működött össze a kétségbeesés és álmodozás, kell tehát, hogy a lidérczTüz, mely ezen éjjel megjelent, föltartózhatatlanul hozza magával a romlást. És nem maradt el Törökországból, ugy

---

[1]) *Gróf Barth-Barthenheim F. L. J.* után, Beyträge zur politischen Gesetzkunde im österreichischen Kaiserstaate (Wien 1821) I, 12.

[2]) Bécs város levéltárának actái után i. h.

[3]) Az adószedőknek 1666 ápr. 16. a zsidószerződés ügyében való mihez-tartás végett a magistratushoz intézett folyamodványát nem intézték el.

szárazföldi mint tengeri uton, Sofián és Budán [1]) valamint Velenczén át elhatolt Bécsbe a megváltó Zebi Sábbátáinak, a messiásnak a hire, a kivel elérkezett a szenvedések vége, fölhasadt a szabadság hajnala a számkivetés rémséges éjjele után. Mint az égboltozaton tovaszáguldó felhő elhomályosítja a földet, a melyet árnyéka ér, ugy szállt le az éj és a vakság mindazon községekre, a melyekbe ama hir behatolt. De nyugaton aligha találta valahol ugy megnyilva a sziveket, ugy szomjuhozva és sóvárogva a megváltás után, mint a kábbálá által oly rég előkészitett Bécsben. Már Wagenseillal szemben [2]) esküvel erősítették meg barátai, hogy a messiásnak nehány év mulva meg kell jelennie. Az 1666-iki év ugynevezett megváltási év volt [3]), a melyre a kábbálistikus számítások már rég kivetették volt a messiás jövetelét. Most a valóság túltett a félénk várakozáson. R. Halewi Dávidnak a fia, R. Jesájá és nagybátyja Lőb, R. Hirznek a fia, mindkettő élemedett ember és iskolafő, fölkerekedett Lembergből, hogy saját szemével lássa az igazságot a szinhelyen, Törökországban [4]). És most visszatértek, láttak, ajándékokat és leveleket hoztak tőle, a melyekhez semmi kétség sem fért. A habozásnak vége lett. Lewi Mózes tudosítja sógorát R. Isserl Meïrt, talán Isserl fiainak Dávidnak és Feitelnek a testvérét, a bécsi iskolafőt [5]), mindazon boldogítóról, a mit igéretekben a len-

[1]) *Sasportas J.* קיצור ציצת נובל צבי ed. Emden J. f. 26a. Gazzati Náthán atyjának kezéből származó kéziratnak Cantarini Ch. J. másolatából ezt jegyeztem Dr. *Osimo Marco*-nál Paduában 1877: ועוד זאת להודיע לרום מעלת כבודו איך בא לאחר ט״ב ראש קהל א׳ מק״ק בוד״א היא אובין בחזרתו ממקום א׳ אשר שם הלך ביומא דשוקא בעד סחורותיו והגיד כי באותו מקום עשו יום טוב ט״ב הלף האבלות והתענית הנהוג משתה ושמחה וי״ט גדול ובתוך הגעלה (?) קבעו יום לידת מלכנו משיחנו באשר ידוע למכ״ת מקדם וכתב שהרבה הדושים בידו ומתוך מהירות גדול אי אפשר להעתיקם ועל המוקדם יודיע אותם כאן ווינא ותכף אודיעם לרום זו מעלתכם אבי״ר.

[2]) Le van fordítva de Hydraspideből *Kaltenback P. J.*, Österr. Zeitschrift für Geschichts- und Staatskunde 1835 p. 53. »Három év mulva« Wagenseil emlékezeti hibáján alapszik, a ki csak 1661-ig volt Bécsben és az emlékezést 30 évvel később irta meg.

[3]) *Zunz*, Gesammelte Schriften 3, 230.

[4]) *Sasportas* i. h. 18b és köv.

[5]) Ib. f. 19a. Sasportas ציצת נובל צבי-jának a bécsi *Epstein A.* urnak birtokában levő kéziratában a czim igy hangzik: וכתב מוהרר משה סג״ל מקראקה לגיסו כה״ר מאיר איסרלין לווינא די אושטרייא. Az איסרלין névnek nyomtatásban levő helyesirása tehát hibás.

gyel kiküldöttek irásban és még többet szóval magukkal hoztak. Még élt R. Temerls Jákob és bármily állást foglalt is el a mozgalommal szemben, e g y e t megért, hatalmasan fölburjánzott vetésének a látványát. A mámor Bécsben általános volt. A vezeklési és jámbor gyakorlatok közel jártak az eszelőséghez. Bosznián [1]) keresztül tudták meg azon zsoltárokat, a melyeknek Zebi Sábbátái különösen előnyt adott, elragadtatással énekelték ezeket a zsinagógákban éjjel nappal. Az önsanyargatás annyira ment, hogy egyik a böjtölésben állítólag egész 8 napig fölvitte. A balhit az ébrenlét melletti álmadozásig, a legaggályosabb kötelességmulasztásig fokozódott. A kereskedés pangott, nem akartak már ezen világ üzleteiről semmit is tudni. Az ellentétek hóbortjában tényleg volt valami a messiási kor jeleiből. Künn ujból kiadták a fölszólítást, hogy a zsidók elleni kihágásoktól és tettlegességektől testi büntetés terhe alatt tartózkodjanak, annyira fenyegetve volt biztonságuk, veszélyeztetve életük, odabenn sugárzott az üldözöttek arcza a kába reménytől a benső győzelemtudattól. És elég balgán, még szájuk is eljárt az álmodott dicsőségről, a messiás birodalmának immár elkövetkezett napjáról, a nélkül, hogy érezték volna az állapotuk nyomorusága és várakozásuk mámora közti kirivó visszásságot. A legmerészebbek és a legelvakultabbak már a ghetto falait hátuk mögött és a szent földet a kivándorlók előtt nyitva látták [3]).

R. Askenazi Gersonra nehéz idők jártak. A lembergi messiáskövetek, R. Szerkesz Joël unokái, rokonai voltak, szivében nem idegenkedett a kábbálától [4]), nyáját a szilaj mámor elragadta: ő, a pásztor, megőrizheti-e majd egyedül tiszta eszméletét? És mégis,

---

[1]) A Theatrum Europaeum leirását követem X, 1, 437 és köv.; *Schudt*nál II, *41 és köv.

[2]) *Schlager* i. h. 259.

[3]) *Schudt*nál i. h.: »Ja in Wien / allwo das höchste christliche Ober-Haupt selbst residirt / war die Unschambarkeit der Juden so gross / dass sie sich nicht scheuten / ihres neuen Messiae, und Jüdischen Regiments / den Christen zum Spott und Verdruss / zuberühmen usw.« V. ö. még נחלת שבעה II, jog. resp. 81.

[4]) A kiadás f. 13a-ban kihagyott levelet *Epstein A.* ur szivességéből megismertem a kéziratból. A czim ott igy hangzik: החכם השלם ר״מ אב״ד ומורה צדק כמוהר״ר גרשון נרו. R. Gerson különös becsüléséről a levél tartalma tanuskodik. R. Spira Simeon atyjának Michel Jechielnek a neve valószinüleg olvashatlansága miatt kimaradt a kéziratból. A שמעון בכמהר״ aláirás a nyomtatásban שמעון בכמוה״רר יעקב זלה״ה-ra van elferditve.

ugy látszik, megőrizte, mert a hamburgi R. Sasportás Jákob, a balhit ezen faltörője, benne és az országos cseh rabbi, Spira Simeon Áronban pillantotta meg ausztriai megbizható szövetségeseit. R. Gerson sokkal is mélyebb ismerője volt a hagyománynak, a talmudon iskolázott szellem józansága és tisztaságával inkább el volt telve, mintsem hogy ne fordult volna el kedvetlenül, midőn a szent őrjöngés ittas bátorsággal a zsidó tanokra tette rá a kezét, az ünnepeket eltörülte és a hagyományt arczul csapta. R. Gersonnak, mint a zsidó tanok egyik illetékes letéteményesének, a hirneve Sasportáshoz is elhatott, szavától, befolyásától joggal elvárhatta, hogy ezen téboly kórságának idejekorán fog saját körében gátat vetni. Ugy látszik, hogy a beléje vetett bizalmat igazolta. Semmi esetre sem adott támaszt Sábbátái vak elkábultjainak, hogy az ő hivőségével is eldicsekedhessenek; mindenesetre ő vitte keresztül, hogy a vallásnak ily ostoba hit miatti megingásának, a tan megőrzésének a rajongás általi fölváltásának az ő községében senki sem esett áldozatul. De a fölizgatott kedélyeket nem lehetett egyhamar lecsillapítani; Sábbátái már régen áttért az islámra, rég fenékre sülyedt ugy szólván a kő, midőn az általa okozott hullámgyürük még a bécsi ghettoban terjeszkedtek ki. Isserls Meïr [1]) még 1668. abbeli megnyugtatásra szorul, hogy csakugyan minden reményt föl kell-e adni, de a velenczei Zacuto Mózes feleletéből, a melyben Németországot szerencsésnek tartja, a hol a Sábbátái-féle balhit soha nem sértette meg a zsidó vallást, megtudjuk, hogy az eszmélet a bécsi községbe még idejekorán tért vissza.

A bécsi ghettoban utóljára ujjongtak. Soha ellentét nem volt élesebb, mint az, mely az álmadozások közt és a reájuk váró valóság közt fönnállt. Lipót császár személyében jobban hatalmába kerítette az egyház a trónt, mint a legbuzgóbb elődje alatt. Még születése előtt Mária cultusának [2]) szánva mindkét szüle által, 6 hetes korában, eljegyezték Máriának, gyermek éveiben az ő szolgálatára nevelték. A vallásban telhetetlen gyermek fél helyett egész órai

---

[1]) Az ő autographjában Zacuto Mózes feleletének ez a czime: להר״ב ר׳ ווינציאה מ״ה למב״י [1668 =] és a datum: מאיר מיינה בתשובת אג״ת שנת הכתוב.

[2]) *[Rink]*, Leopolds des Grossen / Röm. Kaysers / wunderwürdiges Leben und Thaten / aus geheimen Nachrichten eröffnet und in vier Theile getheilt (ed². Leipzig 1709) 24, 32, a melyből a következő adatokat is vettem.

vallástanítást kiván, a mit mindjárt eleitől kezdve a jezsuiták vezettek. Játékait kápolnaépítés, oltárdiszítés, miseszolgálás képezte, ugy, hogy atyja azt mondta róla, hogy idővel teljes főpap mintaképét fogja nyujtani [1]). Nevelése oda is irányult, hogy a papi pályára készitse elő. Testvérei soha sem hívták másként, mint a »Pfäfflein«. 13 évében a jezsuitarend már az övének tarthatta. A császár, majdnem mint gyermek a trónra híva, folytatta, a mit a gyermek megkezdett. Számára nem lett mondva Gustav Adolf szava, hogy az embereknek a pokol elleni megvédése nem a fejedelem hivatása. Mária szolgálatában felnövekedve, őt nevezte parancsnokának a háboruban, fölhatalmazottjának a békekötéseknél. Szorgalmasan eljárt a bucsura Oettingenbe, Czellbe és Passauba. 300-ra számítják a templomokat, a miket ő épített. Svédországba, Dániába, Scotiába és Irrországba térítőket küldött, ugyszintén 2 püspökséget és 3 szemináriumot alapított, hogy a görögöket a római vallásra terelje át. Áhitatos gyakorlatai és különös ünnepei számára saját kalendariumot nyomtattak neki. A papságra bizta a lelkét, de mindannyi közt a jezsuitákat szerette leginkább, a kik mindenkor gyóntatói voltak [2]). Az ő kezükben voltak a szálak, melyektől határozatai függtek. Sugalmazásaik visszhangja lett lelkiismeretének egyedüli hangja. Benne a hit nem volt ama szelid égi fény, a mely átszellemíti a lelket és megvilágitja a kedélyt, hanem oltári gyertya, mely lobogva és füstölve elhomályosítja a szellemet. XI. Innocensnek kedve kerekedett, hogy még életében szentté avassa. Hiszen szellemének minden tehetségét, kedélyének minden erejét az egyház szolgálatának szentelte. De neki nem volt a canonisatiora szüksége, mert ő hitt saját személyének szentségében, uralmának isten-adta fenségében. Őrködött is e fölött még minden megmaradt szenvedélyével, a puhaság nyoma nélkül, a bágyadtság egyetlen jele nélkül, a mit pedig különben oly könnyen árult el. Azért volt minden akaratnyilvánitása, és ha következményeiben még oly szörnyüséges is lett volna, megmásíthatlan tény, azért csontosodott meg ugy szólván minden határozata; kegyesség miatti habozás gyöngeségként borította volna el fensége fényét. Elhatározásban nem önálló, a kivitelben pedig meg-

---

[1]) Ib. 38; *Wagner Franz J. S.*, historia Leopoldi Magni (Augsburg 1719) I, 4.

[2]) *Rink* 107; *Pufendorf Esaias* Bericht über Kaiser Leopold, seinen Hof, kiadva *Helbig G. K.* által 59.

tántoríthatatlan, teljesen tanácsosaitól függött, a kiknek felelősségi érzéke pedig nem élesült, mivel a császári akarat mögött védve érezték magukat. A jezsuitaerkölcsben nevekedve, a probabilismusnak hódolva, minden kérdésben csak bizonyos számu szavazatra vagy okra volt szüksége, hogy meggondolatlanul és minden aggodalom ellenére hozzája csatlakozzék [1]).

Tehát a veszély a máshitüek számára nem volt magában a császárban, a ki semmi ösztönt sem érzett, hogy a meglevő viszonyokat megváltoztassa vagy tán fölforgassa, hanem minden föltétel meg volt benne, hogy minden esetleges sarkalás vagy bujtogatás a végsőig veszélyessé váljék. A bécsi zsidók számára hamar közeledett a végzet. 1666 dec. 5. tartotta a spanyol infansnő Teréz Margit mint Lipót császár hitvese a bécsi várba a bevonulását. Az üldözési kórság classikus hazájából, a hol a zsidógyülölet tulélte a zsidókat, Spanyolországból plántálta át a 16 éves császárné a gyülölt ismeretlentől való irtózást a bécsi udvarba [2]). Ugy látszik ugyan, hogy miután hónapokig tartott volt a pompázás és ujjongás, az ünnepélyek végével a zsidókat is elébocsátották a hódolásra, és ajándékukat, egy pólyázott fiucskát ezüst csészében, az ötvösművészet ezen gyönyörü 28 márka és 14 font nehéz művét elfogadták, némán ékesszóló kifejezése a forró kivánságoknak a császári ház számára, azonban a császárnénak babonából és előitéletből vegyített gondolkodásmódját nem lehetett megváltoztatni.

De sejtelem nélkül, a mint az áldozatoknál ez történni szokott jártak a bécsi zsidók örvényük szélén. A lakósság általános öröme közepette ők is bizalommal kezdtek ismét eltelni és igazságra is merészeltek számítani, a császár és hatóságainak a védelmét merték fölhivni a bensejükben való nyomás ellen. Meyer Hirschel ugyanis megint mindenható lett [4]). Lassanként fölemelkedett magában Bécs-

---

[1]) *Döllinger J.* és *Reusch H. Fr.*, Geschichte der Moralstreitigkeiten in der römisch-katholischen Kirche seit dem XVI. Jahrhundert 105.

[2]) *Pufendorf* 60 igy beszél róla: »gar ein schwaches und zartes Frauenbild, mehr aufgezogen eine Religieuse als eine Prinzessin zu agiren.«

[3]) *Vehse* 11, 152. *Schudt* IV, 1, 237 szerint még csak 1670. adták át a bécsi zsidók az ajándékot a császárnénak. Nagyon szép ezüst bölcsőről, a melyet a császárné 1669. vonakodott a zsidóktól elfogadni, *Brown* beszél *Schudt*ban I, 343.

[4]) Diarium Europaeum Contin. XVII, 443. Theatri Europaei X, 758 és ez után *Schudt* II, 204, IV, 1, 237 és 2, 57. A községben azon időben surlódá-

ben a zsidóság adóinak főbérlőjévé. Teljhatalommal fölszerelve, értett hozzá, hogy miként kell magát félelmetessé és rémségessé tenni. Az adóbecslés zsarolássá fajult, ki voltak szolgáltatva önkényének, a terheket kénye-kedve szerint vetette ki a község azon tagjaira, a kikkel éreztetni akarta gyülöletét. Midőn a panaszok, a miket most már nyiltan mertek ellene emelni, ismeretesek lettek, elégette a régi adókönyveket, hogy hamis adatu ujjakkal helyettesítse őket. Ekkor állítólag barátait mint olyanokat irta be, a kik már fizettek, a többieket pedig hátralékban, u. n. restantiában levők gyanánt tüntette föl és az államkincstárnak tetemes kárt okozott. Menekülési kisérletében megakadályozva, boszuból ismét a régi, átkos szerhez nyult, az árulkodáshoz. Most egyszerre a zsidók ismét részesek az 1665. a ghettoban halva talált asszonynak a meggyilkolásában. Két éve telt annak, hogy az ártatlanul bebörtönzött elöljárokat bizonyíték hijával szabadon kellett volna bocsátaniok: a rágalmazónak egy szava elég volt, hogy ismét börtönbe vessék őket. A künn ólálkodó balhitnek elég volt, hogy a panasz fölmerült. Kellett is bizonyiték! Ha nem volt, ugy a zsidók pénze pusztította azt ki a világból. A hol a saját birájukban nem hisznek az emberek és az előitélet lát törvényt, még mielőtt ki van mondva az itélet, ott a vétek be van bizonyitva, mihelyest a gyanu fölemelkedett. A zsidók gonosz tette nem volt kiirtható, jogosnak vélték, hogy a trón lépcsői előtt folyton gyilkosoknak bélyegezzék őket. 1667 sept. 11. Meyer Hirschelt 7 hitközségi taggal együtt Bécs-Ujhelyben börtönbe vetették; rágalmazásainak további áldozatai utána jöttek. Köztük volt Cohen Juspa fia, Sámuel Phőbus, a ki községi irnok létére, a mint föltették, kell, hogy a fondorkodásokhoz közzel állott [1]). Az

---

sok által keletkezett árulkodásokra tanuságosak a fürthi hirek *Schudt*ban IV, 2, 41, a melyek Meyer Hirschel bécsi mintaképére emlékeztetnek. V. ö. R. Askenazi Gerson 48-iki jogi resp.-át.

[1]) Cohen Sámuel Phőbus a község ártatlanságának az ő לקט שמואל előszavában kétségbe nem vonható szavakban a legszebb bizonyítványt állította ki: עיר קודש וינא והמחוזות · היו אח״כ לביזות · באש מחלוקות תוקד בקרבם · כי הלכו בשרירות לבם · חלק פתחון פה נתנו לבעל דין לחלוק · כי רובם כבולם נהגו כשורה · חכמים ונבונים יודעים את התורה · גדולי בעלי צדקה בעלי צורה · הארין מכבודם האירה · לא היה בהם פגימה והבירה · רק איזו אנשים קיוו לעשות ענבים ויעשו באושים · התעוררו בלבולים ישנים והדשים · וכמה נקיים וטהורים · נלכדו בעלילות דברים · וגם אנכי כאשר ספרא דמתא הייתי · על ריב לא לי בעסקי ביש נתפסתי באסורים ישנים עשר חדש ממש משעה לשעה · וזכות הכלל

államkincstári igények károsulásáról épenséggel nem lehetett szó. Meyer Hirschel vagyonát azonnal lefoglalták, és bármennyire tulzottak is az ott talált gazdagságról szóló hirek [1]), minden esetre kielégítő födözetet találtak minden esetleges hiány számára. Az elfogatások czéltalanoknak bizonyultak. A zsidók terhére rótt, nem létező gyilkosságnak a vétkességét szintén nem lehetett felfödözni. 12 hónapi vizsgálat után a foglyokat szabad lábra kellett helyezni. Még a vagyonvesztésre és kiutasításra itélt Meyer Hirschel is, ugy látszik, ki tudta eszközölni büntetésének némi leengedését; még most is voltak szószólói és barátjai az udvarnál. Azonban egyeseknek a sorsa most közömbös volt; akár rövid ideig vagy sokáig szenvedtek, fölmentve vagy elitélve kerültek ki, az összesség elvesztette a pert. Hogy nem tudtak semmit is rájuk bizonyítani, igy argumentáltak a császár előtt, az annál veszedelmesebbekké teszi őket. És egyetlen eddig elvitathatlan jó tulajdonságukat, adófizetési képességüket, használhatóságukat, a mi különben a liturgiában inkább mint az államháztartásban járatos Lipótnál nem sokat nyomott, szintén ámításnak bizonyították be neki, a melyre nézve Meyer Hirschel nyitotta ki az udvar szemét.

Még a foglyok a bécs-ujhelyi börtönben epedtek, midőn a bécsi ghetto a sors ujabb csapásaitól remegett meg. Gyász ereszkedett a fővárosra 1668 jan. 3. midőn a császári ház ifju reménysége, a trónörökös, 3 hónapos korában el lett ragadva. A császárné fájdalom és babona-szomoritotta szivében, ugy látszik, már akkor vert gyökeret azon szándék, hogy a megharagított végzetet áldozattal fogja kiengesztelni. És volt ilyen legközelebbi szomszédságában, a mit könnyü szivvel föl lehetett áldozni az egyház kedvéért, a nélkül hogy valakit megbántana vele, a melyre csak rá kellett tekintetét irányitani,

---

אשר בעדם סבלתי וזכות אבותי הקדושים עמד לי · כי שמע ה׳ בקולי · ונתן בלב אדון הגדול הקיה לפטור אותי.

[1]) Meyer Hirschelnél állítólag 8700 aranyat in specie, 40,000 frt apró pénzt, 16,000 frt értékü gyürüket és ékszereket, egy gyöngysort és 3000 aranyat a kutban találtak, eltekintve az ezüsttől és 7 fölnyittatlan boltjától. Ezen jelentés hazugsága az ellenőrizhető részből tünik ki. E szerint Meyer Hirschel a császárt 23 év alatt 200,000 frtnyi contributióval csalta meg. Azonban ő az okiratok szerint csak 1652. jelenik meg, tehát csak 15 évig tölthette be hivatalát. Az udvarnak számos kegyelmi actusai bizonyítják, hogy soha az államkincstárt sikkasztással nem károsította. Fönnevezett nagyságu összeget contributióban a zsidók alsó-wörthi ghettojuknak egész tartama alatt nem fizettek.

hogy azt szivesen martalékul engedje. Ezen hangulattól a fogadalomig, hogy vallásának botránykövével, az egyház boszuságával, a zsidókkal spanyol módra végezzenek, csak egy lépés volt még hátra. Még a halál árnyai a császári ház kedélyein feküdtek, midőn a tüzvész, mely a várban 1668 febr. 13. éjjel 2 órakor tört ki, ujból gyászt és iszonyatot terjesztett [1]). Lipót császár maga épitette föl csak 1660., most a legalsó emeletig porrá égett; a császári családnak épen hogy ideje volt életét megmenteni. A császárnak és császárnénak babona-aggasztotta kedélye ezen balesetben, a mit egyik munkás vigyázatlansága okozott, csudát és jelet pillantott meg [2]). A csőcselék kiabálását, hogy a zsidók rakták a tüzet, az udvarnál aligha hitte bárki is el, hanem a kiáltás azt bizonyítja, hogy a nép szenvedélyét most megint annyira ki hagyták szabadulni és elvadulni, hogy esztelenül magukat a zsidókat tették a sorsért felelőssé. A császár izgalmát és keserüségét azokban a napokban még a magyar összeesküvés megfoghatatlan, kisértetiesen ijesztő jelei is növelték, a mely összeesküvés még akkor mint a vihar a szemkörön alul fényvillanással készülődött. Nála is közel volt, természeténél és nevelésénél fogva, hogy aggódó lelkén fogadalommal könnyítsen, hogy a végzet viharát jámbor gyakorlatokkal akarja lecsillapítani [3]). Barátok és ellenségek a bécsi zsidókra fordították figyelmét. Felejthetetlenül nehezedett emlékezetében, a mint a magyar protestánsok kérvényeikben arra hivatkoztak, hogy »a kereszt leggonoszabb ellenségeivel« is jobban bánnak mint ő velük és Bécsben magában adnak nekik szabad és biztos tartózkodást és zsinagógákat engednek nekik, »melyekben pedig a megváltó ellen annyi káromlás lett kiejtve« [4]). Gondoskodtak róla, hogy Bécsben ismeretessé legyen,

---

[1]) *Rink* 561 hagyományképp említi, hogy Nádasdyt gyanusították a vár fölgyujtásával. A zsidók gyanusításáról l. *Weschel* 276 és köv. = *Realis* 41 és köv. V. ö. *Maurer József*, Cardinal Leopold Graf Kollonitsch 39 és köv.

[2]) A császár-imádta kereszt kis részének csudálatos megmentésére emlékeztet az akkor alapított csillagkereszt-rend l. *Rink* i. h.

[3]) *Pufendorf* 50. tudósít a császárnak határozott fogadalmáról, mely szerint a magyar lázadás lecsillapitása után »solch Reich apostolisch machen und Alles, was dem römischen Stuhl keine Devotion erzeigete, daraus vertreiben wollte.«

[4]) *Rink* 579 és őt követi *Schudt* I, 349.

mennyire vágyakozik a császár, hogy az eretnekektől és hitének boszantó megtagadóitól megszabaduljon. Legalább 1668 április havában hirtelen, de mintegy híva, látjuk a bécsi küldötteket Bécs-Ujhelyben előtte megjelenni, hogy a zsidók végleges kiüzését kérjék tőle [1]). Most az ő fővárosi tanácsának a kérelme volt az, a mely szive visszhangjaként jött ugy szólván elibe és hatolt a füléhez.

Még nem adott ugyan kötelező igéretet, azonban a beleegyezés a levegőben volt, legalább a bécsiek azt hitték, hogy merészen elvehetik azt előre. Tényleg a császár határozatát a Meyer Hirschel-féle perrel elfoglalt országos fejedelmi vizsgáló bizottság véleményadásától tette volt függővé, a mely bizottság most egyszerre kéz alatt a zsidók kiüzésére kiküldött bizottsággá változott. Ezen uj hatóságnak 1668 aug. 7. kiadott császári resolutio értelmében kötelességévé lett téve [2]), 1. hogy arról gondoskodjék, hogy ezentul zsidó házban keresztény cselédet ne lehessen találni; 2. hogy Meyer Hirschel kiutasítását hitelezőinek kielégitése utánig halaszsza el; 3. Munk Veitot, a községi irnokot pedig, a ki valószinüleg nem más, mint Cohen Phőbus Sámuel, Aserlt, a kit a földarabolva talált asszony meggyilkolásával vádoltak, és Schlesinger Mózest, a ki állítólag Meyer Hirscheltől méreg és ölés általi gaztettekre hagyta magát fölhasználni, az örökös tartományok határain tulra szállítsa, 4. végre, hogy döntse el azt a kérdést, hogy a zsidóság reductioja végbevihető-e vagy nem. Ez persze már nem volt többé kérdés, legföljebb csak rhetorikai, mert a kérdés föltevésében: »ob der Judenschaft uncorrigirlicher Bössheit hierdurch gesteuert werden khönte oder nicht« már elég világosan benne volt a kivánt felelet. A bizottság mindenkép a császár véleménye szerint végezte el a megbizást. A keresztény cselédeknek zsidó házakban való alkalmazására vonatkozó tilalmat hamar életbe léptették. Meyer Hirschel az országban maradt, különösen mivel veszélyesnek tartották a mindenféle állami titkokba beavatott gazembert az országból kiutasítani, továbbá élete veszélyeztetve volt hitrokonai közt »weilen er so vill Juden

---

[1]) *Weschel* 277 = *Realis* 42.

[2]) A vizsgáló bizottságnak kelet nélküli, de 1669-ből származó, a császárhoz intézett véleményadása szerint, a mely a cs. és kir. belügyminiszteri levéltárban van. Abból az 1668. adott első véleményadásnak, a melyet azonban nem kaptak meg, a tartalmát következtetem. *Wolf G.* 48 a császári resolutiót forrás nélkül keltezi, még pedig tévesen 1669 aug. 7-ről.

umb das ihrige gebracht, theils andern nach dem Leben gestrebt und alle ingesambt tyrannisch beherrscht hat«. 1668 sept. 1-re a cridát, a. a. hitelezőinek a meghivását rendelték el, a melyet fölhivás és fali hirdetések által kihirdettek a zsinagógában, és igy tudták meg, hogy összes adóssága 14 legföljebb 16,000 frtot tesz ki. Mivel pedig vagyona legalább 50,000 frtra rugott, tehát összes hitelezőinek kielégitése és a császártól reá rótt 20—25,000 frtnyi pénzbüntetés és a bizottság u. n. »recompens«-ének levonása után, még mindig maradt valamije, a miből ezután megélhetett, még akkor is, ha többi követeléseiből és állítólag elrejtett gazdagságából semmi sem jön napvilágra. Schottwient ajálták a bebörtönzés helyéül. Hasonlóképen kellett még Aserlt és Schlesingert visszatartani, mivel hitelezőiket kellett még kielégiteniök és a császár-követelte pénzbüntetést leróniok. Csak Munk Veitot, a kinek semmije sem volt és a ki mindjárt eleinte Lengyelországból való menekülése alkalmával rendőri engedély nélkül maradt Bécsben, tették rögtön odébb. A zsidóság reductiojáról ugy vélekedett a bizottság, hogy le kell a császárt beszélni, mivel sem az Ennsen aluli Ausztriában, sem a fővárosban a tulajdonkép óhajtott eredményre nem fog vezetni; véleményük inkább oda összpontosult, hogy a zsidóknak »in genere« kiüzését kell elhatározni. Némelyik az egybegyült tanácsosok közül édessavanyu arczkifejezéssel járulhatott ezen döntéshez hozzá, a mely ellen az államérdeknél hangosabban szólt a saját haszonra való tekintet; hanem hát arról volt szó, hogy tárt ajtókat zuzzanak be, a császárnak elhatározását okokkal erősitsék és támogassák. Fölfogására nagyon jellemzően »jól megfontolt keresztény véleményről« beszél a bizottság; azon tudat, hogy végül is vallási ügy kerül elintézés alá, akarat ellenére és észrevétlenül üldözési itélőszéknek a kifejezését kölcsönözte az államférfiaknak.

Bécsben semmi egyébről nem gondolkodtak és nem beszéltek, mint a zsidók kiüzéséről vagy a mint jobb szerették mondani, »kipusztításáról«. Mint az ostromlók a résre, ugy rohantak most a zsidók irigylői és rosszakarói azon nyilt pontra, mely védelmük egyetlen bástyájában mutatkozott. A pusztulásra szántak ellen jégesőként hullott a panasz, töméntelen ok követelte kiüzetésüket. Hosszadalmas bélyegző-iratok nyitották meg az ostromot, a melyhez a város az ő hadfelhivását, az iparos czéheket és a kereskedőket, ajánlotta föl. A raktár, a mint a Bécsben letelepült külföldi kereskedők egyesületét

hívták, örömmel, ragadta meg az alkalmat, hogy segítse ezen buzgó concurrensektől való megszabadulásban, különösen mert a kor iskolabölcsessége a vásár mozgató érdekeivel találkozott. Hiszen még Becher Joachim János, Ausztria akkori nemzetgazdásza és kereskedelmi gondviselése is csak ártalmas propolistákat látott a zsidókban, a kiknek a közreműködését az államnak nem kell türnie [1]). Hallatlan áldozatkészséget tanusítottak az államkincstárral szemben, város és raktár versenyeztek ajánlataikkal a császári pénztár számára, az elapadt források fakadozni és csergedezni kezdtek, midőn a császár szándokának a hire futó tüzként terjedt el. Már kéjelegtek azon gondolatban, hogy a zsidók 70 belvárosi boltját, és mindazon forgalmat, a mit a ghetto

[1]) *Roscher Wilmos, Hildebrand* Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik-jában II, 49 n. 30. *Becher*nak nyilatkozata a Politische Discurs-ban 3. ed. (Frankfurt 1688) II c. 24 p. 218 igy hangzik: »das erste propolium, so dem Handel Schaden thut / verursachen die Juden /...die Juden anbelangend / so ist gewiss / dass selbige Leut der Gemeind höchstschädlich sind / und wo sie hinkommen / allen Handel mischen und verderben / dann sie sind Leut / welche auff einen Heller gehen / Krafft des Reichsschluss grösser Interesse nehmen / durch ihre Smiralia intant bey der Obrigkeit seyn / die revers / so sie den andern Kauffleuten nicht zum Schaden zu handlen gegeben / nicht halten / heimlich alles ausslauffen / und wo ein Heller profit zu thun / den Christen vor dem Mund wegnehmen / lieber mit Schaden kauffen und verkauffen / als die Christen etwas gewinnen lassen / liederlich / und gantz gering leben / keine rechte noch ehrliche Hausshaltung führen / derohalben ihre Sachen bessers Kauffs geben können / die verdorbene Güter zu repariren / und an Mann zu bringen wissen / und schier allen Handel an sich ziehen / und sich mit einmischen / sie handeln mit Wein / Brandewein / Fleisch / Schmaltz / Seiden / Leinen / Tücher und Bücher / ja was noch mehr ist / so haben sie nit allein das propolium hierinnen / sondern auch etlicher Orten das Monopolium: zu Venedig verkaufen sie allein den Schnuptaback / andrer Orten den Trincktaback / da doch kein Ding ist / den Christen eher damit zu vergeben [= vergiften] / als dergleichen Waarē: auch sind sie nit allein zu frieden mit den Städten / sondern lauffen das gantze Land auss / mit einem Wort / wo Juden sind / da ist vor die Christliche Kaufleut wenig zu thun / dann sie haben das propolium / und könnens habē / dan sie kōñen um einen Kreutzer leben / da ein Christ nit mit einem Batzen kan zukomen / thun also die Juden nit allein den christlichen Kaufleuten / sondern auch den christlichen Käufern Schaden / welche sie mit liederlicher Waar belügen und betriegen: das eintzige ist / was die Juden-Patroni vorwenden / nemlich die Juden thun den benöthigten Christen viel guts / indem sie ihnen auf Pfänder leihē und aus ihrē Nöthē helfen / sc. wie der Teufel den Zauberern auch hilft wañ er sie aus der Gefängnuss bringt oder Geld gibt / nemlich dass er sie nur allzeit mehr auff seine Seiten bringe.«

boltjai és az utczai kereskedés a keresztény keresettől elvont, kezükbe kapják. Sőt még azok sem akartak káröröm tekintetében visszamaradni, kik a zsidók szerencsétlenségéből semmit sem remélhettek, és legalább annyit akartak nyerni, hogy büntetlenül tölthessék kedvüket az üldözötteken, a vadság pórázát szilajul nekieresztliessék. Az utolsó években már negyedszer kellett még 1668. nyilvánoson kihirdetni, hogy élet-halál büntetés alatt ne merészelje senki a zsidókat ütéssel, veréssel bántalmazni [1]). A bizottság a közben szép nyugalomban a külömböző vádiratokból oly italt főzött ki, a mely a császárnál kevésbé elfogultat is megfoszthatott volna eszméletétől. Az általa összeállított okokban, a miért a zsidókat Bécsből ki kell tiltani, ezen üldözés Isten előtt mulhatatlanul kegyelt ténynek van föltüntetve, a melyért első sorban oly sok jámbor ok szól, hogy minden többi majdnem fölöslegessé válik. Megrendelést eláruló buzgalmában persze a bizottság nagyon is sokat bizonyít, ugy hogy az emberiségre az állítólagosan oly veszélyes kórság végül szegény kis csapatnak bizonyul, a mely a keresztények számára takarékosság által az áruk olcsóságát biztosítja, a nemesség föltétlen bizalmának, a hadsereg magas rangu méltóságaival való megegyezésnek örvend. A biztosok előtt, a kik közül aligha tudott egy is csak olvasni héberül, zsidó corpus juris [2]) feküdt, a melyből megbizonyosodtak, hogy a zsidóknak törvényeik értelmében minden keresztény elleni büntett meg van engedve. Igy a bizonyitási anyag elhitt igaztalanságokból és hihetetlen hazugságokból állott.

A lappangva koholó siri csendnek a határozat előtt vihar fog véget vetni, a melyet a zsidóváros fölött csapásról csapásra növekedő zivatar hoz magával. A mit a rágalom sziszegő nyelve, a diurnisták perczegő ludtolla készített elő, arról a tömeg durva ösztöne azt hitte, hogy előre elveheti magának. A gyülölet és rablási vágy piszkos hullámait a ghetto védő falára zudították, most nem vártak a keresztülfurás parancsára. 1668 husvét napjaiban, a zsidógyülölet kalendáriumának eme válságos idejében, a gonoszságnak és mindenféle aljas szenvedélyeknek valóságos ünnepi menete [3])

---

[1]) *Schlager* i. h. 259. [2]) *G. Wolf* p. 80.

[3]) Leirásom a zsidóknak a császárhoz és Lobkowitzhoz intézett a Lobkowitz herczegi levéltárban, Raudnitzban megőrizett $\frac{O.\ 2.}{6.}$ beadványán alapszik, a mely *Dvořák Miksa* levéltáros ur másolatában fekszik előttem, a Dr. *Briginti Ro-*

hömpölygött a mitsem sejtő kitárt ghetto ellen. Ápr. 23. csütörtöki napon kezdődtek az egyszerüen földönfutóknak tekíntett zsidók bántalmazásai. A szellem és a jövő képviselői, a deákság, járt elő jó példával [1]), az utcza népe követte őket, kiváncsiság és zsákmányszomjtól oda csalt csavargó naplopókban sem volt hiány. Szilaj incselkedésektől tettlegességig, védtelenek megtámadásáig menve, a csődülés csakhamar tömeges fosztogatás jellegét öltötte, a melynek a zsidóváros minden háza áldozatul fog esni. A polgármester Holzner Keresztély János, a ki a zendülés kezdetekor a város előtt levő kertjéhez menet ezen vad jelenetek szinhelye mellett ellovagolt, nem érezte magát indíttatva, hogy a zür-zavarnak véget vessen. De az őrség ellenállása fokozta a támadók elkeseredését, ütötték, szurták a védelmezetteket, megfosztották ruháiktól és a csapóhid mellett a Dunába vetették őket. A zsidókat, a kik a városból haza menekültek, hogy hozzátartozóik után nézzenek, arczátlanul bántalmazták. A modenai követ jelentése szerint egynek levágták a fülét, az olasz származásu orvosnak, Rossi Asernek [2]), valószinüleg Bassewi Aser prágai orvos unokájának, elraboltak a pénzét és lehuzták ruháját, másokat a Dunába dobtak. A városi őrséget kellett segélyül hivni, hogy a zendülést lecsillapitsák. Egy diák, a kit egy zsidó bántalmazásán rajta csiptek és a kit az őrség elfogott, adott a zendülésre okot. Ezen jelenetnél ott levő lovász az egyetemre szaladt, hogy az

---

molo által számomra átnézett 1669. ápr. 27-iki és máj. 5-iki nuntinsi jelentésen a vatikani levéltárban (Nunziatura di Germania, tomo 186), Galeazzo Gualdo 1666 ápr. 28-iki és máj- 5-iki, a modenai kir. állami levéltárban levő jegyzékén, a mit *Maloguzzi* levéltáros urnak köszönhetek, és Gebsattel H. H. jelentésén a stockholmi kir. birodalmi levéltárban, ugyszintén Dr. Brown szemtanu adatain alapszik l. *Schudt* I, 343.

[1]) 1663 novemberében a krakkói deákok, mivel egy zsidó egy dominicanus-baráttal tartott disputatiójában nagyon messze hagyta magát elragadtatni, több zsidót megöltek és megsebesitettek, 120 zsidóházat kifosztottak és azonfölül a községtől 4000 frtot adattak maguknak és még azon igéretet, hogy a rectornál büntetlenséget eszközölnek ki számukra. Diar. Europ. Cont. IX, 892, *Schudt* II, 300 és köv. A deákság hasonló vitézségét jelenti Lublinból 1665 junius havában ib IV, 1, 150.

[2]) *Galeazzo Gualdo* ápr. 28-iki jelentésében medico Rossi hebreo Italianonak nevezi. Felismerem őt a הה"ר אשר רופא מאדומים-ban, a ki az anyjának, az 1661 ijar 8. elhalt Bassewi Aser leányának Bécsben, a 271-ik sírkőt állította. Aser, Bassewi Löb fia, az orvos Prágában halt meg 1697 ab hó 4. *(Hock S.)*.

elfogottnak collegáit boszura tüzelje. A múzsafiak dühöngtek privilegiumaik eme megsértése miatt az őrség ellen, élükön a rector lóháton, kivont karddal nyomultak elő; az őrség azonban 3 lövéssel felelt; ők meg de Souches grófot, a város kormányzóját, kocsijában rohanták meg, hogy bocsássa szabadon a foglyot. Az erélyes tábornok azonban nem volt hajlandó az utcza parancsának engedni. De az őrség kellett, hogy a még két deák megsebesítése által jobban fölizgatott támadók tulhatalmának engedjen és az elfogottat szabadon bocsássa. Boszura szomjuhozva, diadalittasan vonultak a csapóhid felé. A dühöngő tömeg kisérletét, hogy a ghettot fölgyujtsák, maga de Souches akadályozta meg, a ki a közben egy gyalogezred élén vonult be a zsidóvárosba. A lárma elhatolt a várba; a császár főudvarmestere, Lobkowitz herczeg saját maga jelent meg a szinhelyen. A ghettoban visszaverve, vagy 600 főből álló zendülő csapat a halpiacz felé vonult, hogy a zsidók árubódéit fosztogassa. Azonban már itt is katonai őrizet várta a zsákmányszomjasokat, a kiknek el kellett vonulniok, a nélkül, hogy valamit végeztek volna. A következő pénteken és szombaton fokozódott dühösséggel, zabolátlan vadsággal ismétlődtek ezek a jelenetek. Sok deák — a nuntius 4000-ről beszél — hatolt ujra be nagy számu csőcselék kiséretében a zsidóvárosba, melynek utczái csataterekké váltak. A katonaságnak fegyverét kellett használnia, a bécsi őrsereg vezérei, de Souches Radewich Lajos főtábornagy, Brünnek a svédek elleni hires védője, most Bécs ezredtulajdonosa és térparancsnoka, Ugarte alezredes és Traun gróf őrnagy, személyesen jelentek meg a csatatéren, a hol már elesettek is voltak. Katonák és deákok a tusakodásban halálosan lettek eltalálva, sebesültek födték az utczákat. A tegnapi csődület zendüléssé fejlődött, melynek elfojtása elég dolgot adott a fegyveres hatalomnak. De Souches kiadta a zsidóváros őrizetének a parancsot, hogy kiméletlenül tüzeljenek mindenkire, a ki csak közeledik. A legénység, állítólag bortól is hevítve, engedelmeskedett és csakhamar 15 holtat és sebesültet számlálhattak, a kik közt, mint mindig, a kiváncsiság által oda csalt ártatlanok voltak többségben.

Az elkeseredés most a parancsnok és annak katonái ellen fordult. Heves szónoklatok következtében uj csődüléstől és haragkitöréstől lehetett tartani. Az udvar megijedett a zendülők berzenkedésétől. Ápril

27. [1]) szombaton reggel, a lázadás harmadik napján végre elhatározta a császár, hogy az alsó-ausztriai kormány utján a bécsiekre kurtán ráparancsol, hogy a csődüléseket szüntessék be. Még az nap délelőtt hirdessék ki trombitaszó mellett egész Bécsben és különösen a csapóhidon tul, hogy senki se menjen a zsidóvárosba és annak környékére és hogy óvakodjanak a csoportosulásoktól, mivel a városi- és helyi-őrség utasítást kapott, hogy a csődületet kellő eszközökkel és fegyveres erővel oszlassa szét. Vasárnap a Rothenthurm- és a csapóhid el voltak zárva. Mégis sikerült a magyar deákoknak, hogy a magyar kapun keresztül a ghettoba jussanak és egy házat fölgyujtsanak, a mit azonban csakhamar eloltottak. A katonaság elleni lázadás egy káplár és két közlegény meggyilkolását vonta maga után. Különösen az udvarnak máj. 4. történt elutazása után féltek a zavargások uj kitörésétől. A környék lovas katonáit minden eshetőségre összpontosították és kivonulásra készen tartották. Ez az esemény oly mélyre ható izgalmat szült, hogy a pápai nuntius Rómába, a követek kormányaikhoz tettek róla jelentést.

Pillanatnyira meg voltak mentve a zsidók, de a veszély nem volt elhárítva. Az őrség, mely a ghettot megszabadította, továbbra is ott maradt védelmére, valóságos ostrom volt ez, melynek ijedelme itt a zsidókra rázudult [2]). A hirdetés meg az őrség megoltalmazta lakásaikat, de a csapóhidon tul földönfutók voltak, senki sem merte boltját a városban fölnyitni; az ut oda veszélyen és vészen vezetett keresztül. Életükért aggódva, keresetüktől elszakítva, nélkülözés- és éheségtől fenyegetve, a császár kegyelmét hivták föl ezen nagy szorongatásukban és lelki kinjukban. Akkoriban Lobkowitz Popel Euseb Venczel herczeg, az ő legelőkelőbb titkos tanácsosa és mindenható főudvarmestere ragadta volt meg szilárd kézzel a kormányozható, az államban döntő akaratnak zaboláját [3]). A hozzá küldött kérvényhez oda mellékeltek a császárnak szóló memoriálét is, a melyben »um Gottes und des jüngsten Gerichtes willen seufzend und weinend« rimánkodtak hozzája, hogy a fölhivást, a mit kihirdettek, terjeszsze ki a boltokra is és minden utra, a melyen át kell menniök,

---

[1]) Ez a dátuma a Bécs városi levéltárban $^{18}/_{1669}$ alatt megőrizett edictumnak, a mely *Wolf G.*-nél megokolatlanul és datum nélkül jelenik meg.

[2]) Galeazzo Gualdo egyik jelentése szerint még máj. 12. sem volt kiegyenlítve a viszály.

[3]) *Wolf Ádám*, Fürst Wenzel Lobkowitz 433.

és tegye a keresztény polgároknak kötelességévé a városi kapukon kifüggesztendő nyilvános edictumok által életük megvédését és veszély esetében házaiknak számukra való megnyitását. Ismerték saját állapotukat, tudták, hogy a magistratus és a polgárság szenvedélyes keserüséggel üldözi és a trón lépcsőinél befeketíti őket, bevallják a császár előtt, hogy mindez csak oda czéloz, hogy ők »ganz und gar eradicirt und exterminirt werden sollen«, de ők még emlékeztetni merészlik az oltalomra, mit ő maga és dicsőséges elődei kegyesen biztosítottak számukra. Lobkowitzhoz rimánkodnak, hogy igazi ártatlanságukra, nyomoruk és kinjaikra való tekintetből könyörüljön rajtuk. Tényleg a hirdetést, ugy látszik, oda egészítették ki, hogy se deák [1]), se bárki más ne merészelje a zsidókat bántalmazni, de a kegyelem a fajta volt, mint a halálra itéltté, hogy t. i. utólsó kivánságát teljesíteni szokták. A deákság zavargását le kellett csillapítani, zsidóknak kellett a gonosz támadók vétkét elszenvedniök. A pápai nuntius már máj. 5. jelenti Rómába, hogy a deákok privilegiumát ujra megerősítették és büntetésül 200 zsidót utasítottak ki a városból.

De ez csak ártatlan előjátéka volt annak, a mi most fog következni, előkészítő kisérlet arra, a mit már rég szándékoztak nagyobb mértékben keresztülvinni. Most, a mikor a zsidók oly mélyre ható izgalmaknak és a császár folytonos zavarásának voltak okai, elég érettnek találta a bizottság a vetést arra, hogy a legmagasabb parancsot kikérje az aratás megkezdésére. Ismételte előbbi véleményét [2]), a melynek kérelme oda sarkallik, hogy a császár »als ein Vatter des Vatterlandts sich auf die Wegschaffung aller Juden in genere gnedigist resolviren und hierdurch einen immehrwehrenden Nachrumb bei diesen getreuesten Land Oesterreich under der Ennss erwerben mögten«. Elég bambák voltak, hogy a svédektől oly erősen megrongált zsidókat azokkal való egyetértéssel vádolják, hogy a budai és más török községekkel való ártatlan gyermekcserét hazaárulásnak bélyegezzék, hogy Bécset paradicsomnak állítsák oda, a melyben egy zsidó-pár a XVII. század eleje óta 3000-re szaporodott föl, hogy azt a társaságot, a melyet üldözések viharjainak

[1]) *Schlager* i. h. 260.

[2]) Dátum nélkül, de azon időből való a cs. és kir. belügyminiszteri levéltárban i. h.

közepette egyedül a családi élet és az erkölcsök tisztasága őrizett meg, rablóbandának, méregkeverőknek, szemérmetleneknek, házasságtörőknek, tolvajok- és istenkáromlóknak nevezzék a császár előtt. Azonkivül, hogy saját bizonyításukat nevetségessé tegyék, az országrontóknak, a vérszopóknak még a pénzügyi tönköt is megjósolják, ugy hogy a császár azt az egyetlen hasznot, a mit szinleg hajtanak, az adókat, sem huzhatja majd, a melyeknek elviselésére különben a bécsiek már állítólag fölajálkoztak. 1669. jun. 19. a császár elnöklete alatt tartották meg a gyülést, melyben a kérdésnek el kellett dőlnie [1]). Auersperg Lobkowitz Weichard János, a kinek nem sokára önönmagán kellett tapasztalnia, mit tesz kegyvesztettnek lenni, Dietrichstein Ferdinand herczeg a császárné főudvarmestere és a többi rendes titkos tanácsos jelent meg a gyülésre. Miután az irásbeli véleményadást fölolvasták, az udvari kanczellár ragadta meg az alkalmat, hogy szóval is secundáljon. A ki itt beszélt, az a megcsontosodott, polgárból és ügyvédből báróvá és udvari kanczellárrá fölemelkedett Hocher Pál János volt [2]), »az ordító véleményadás« embere, a magyar szabadság hóhéra, a kiben a császár előtti megalázkodás az emberiességet teljesen fölemésztette, a ki szokva volt, hogy minden szóval ijedelmet terjeszszen és hogy tollának hóhérfegyverét vérbe mártsa. Irásbeli véleményadását, a melyben gyülölet-ittas szivének haragja füstöl, bizonyára nem gyöngítette meg előadása által. Mégis találkoztak hangok, mivel a császár mindenkit véleményének kinyilvánítására buzdított, a melyek halasztást javasoltak, mert előbb még a pénzügyi hatóság, az udvari kamara és a cseh kanczellária [3]) véleményét kellene megtudni. Azonban most a császár maga avatkozott bele a tanácskozásba és rámutatott, hogy most csak az Ennsen aluli Ausztriából való kiutasításról van szó. Nem teszi föl, hogy a rendek ellenszegülnének, a mihez nincs is joguk, mert a zsidótartás a császár engedélyétől függ. Azért ma, a mikor az urnap előestéje a várva-várt alkalmat

[1]) A Koch György János titkár által aláirt jegyzőkönyv szerint a cs. és kir. belügyminiszteri levéltárban.

[2]) *Vehse* 11, 68 és köv.; *Wolf Adam* i. h. 213 és köv.; Allg. D. Biogr. s. v.

[3]) Talán a bizottság némely tagja arra akarta a cseh kanczellária véleményét kikérni, hogy a kiutasítottakat Cseh- és Morvaországban telepítsék-e le. A bizottság irásbeli votuma ugyanis kinyilvánította, hogy a zsidók elhelyezéséről nem szükséges gondoskodni.

kinálja, hogy Krisztus ellenségein boszut lehessen állni. a zsidók kitiltása egész Alsó-Ausztriából ezennel el van határozva, a bizottság csak még a módozatok felett fog tanácskozni, és a resolutiot magát pedig egyelőre mindenki előtt tartsa titokban. Annak a végrehajtását, a mit a bizottság kész volt a császár számára a zsidók alkalmatlankodásai ellen keresztülvinni, a császár magának tartotta fönn. Ezzel a bécsi zsidóság sorsa meg volt pecsételve; csak arról volt még szó, hogy a kemény határozatot szigorral viszik-e majd végbe.

Már 1669. jun. 26. ütött bele az első villám a zsidóvárosba. Alig vehettek ott lélekzetet, mivel négy nappal előbb az alsó ausztriai kormány ráparancsolt a bécsiekre [1]), hogy komolyan büntessék meg azt az arczátlanságot, a mivel a gyülevész népség a zsidókat szorongatja, és igy vessenek véget a császár és a kormánynak okozott kellemetlenségnek, midőn a zsidóvizsgálatra kirendelt bizottságnak a zsidó-birák és helyettes birákhoz intézett levele a ghettot rémületbe ejtette [2]). A hozott határozatról ugyan egy szóval sem történt benne említés, de a nyelvezete hallatlan és a mit követeltek benne vészjósló volt. Három nap alatt az udvari titkárnak, Koch György Jánosnak a kezébe legyen a császárnak tett jelentés szerint oly fenyegetően megterhelt község adósságainak és hitelezőinek lajstroma; a zsidóvárost egyelőre senkinek sem szabad elhagyni a bizottság engedélye nélkül. Továbbá bárkinek van valami követelése zsidón vagy keresztényen, azt 8 nap alatt Polák, Wenzel és Perlheffter zsidó-biráknál be kell jelentenie. Ugyanazon idő alatt kell Kochnál beszolgáltatni az összes Bécsben élő zsidók és az általuk fizetett adók kimutatását. A netán keresztényeken elkövetendő csalás- és lopásért az egész község felel és szavatol. Végül Winkler György keresztény polgárt jelölik ki, mint a zsidók által kellőképen és a bizottság határozata szerint dijazandó egyént, a ki nélkül ezentul a községi elöljárósági gyülések nem tarthatók meg. a melyeken azonfölül csak németül szabad beszélni.

Ezen követelés fölötti kétség és nyugtalanság nem tartott soká; a bizottságnak épen egy hónap kellett, hogy a szándékuk véghezvitelére szükséges rendszabályok fölött határozzon. 1669. jul. 26. három rendelet [3]) lett per imperatorem kiadva, a mely a bécsi

---

[1]) *Wolf G.* 40.

[2]) A cs. és kir. belügyminiszteri levéltárban.

[3]) I. h.

zsidósággal megkezdte a leszámolást. Mindenekelőtt tudtára adják az alsó-ausztriai kormánynak, hogy a császár »aus sonderbaren beweglichen Ursachen« a zsidók ellen egy idő óta tett keresztény panaszoknak elejét veendő, bizonyos számu zsidónak Bécsből és az Ennsen aluli Ausztriából való kiutasítását határozta el. Azon követelés kielégítése czéljából, a mi zsidónak vagy kereszténynek esetleg a kiutasítandókon van, fölhivják a lakósságot ezen edictumnak a városházán való kifüggesztése továbbá az összes elvonulók névjegyzékének kihirdetése által igényeik 14 nap alatti bejelentésére. Ugyanezt közhirré tették a császár parancsára jul. 27. nyilvános hirdetés által [1]. A két bécsi ügyvédet, Dr. Huber Menyhértet és Winkler Györgyöt oda utasították, hogy ezen 14 nap alatt a zsidóbirókkal és helyettes birókkal egyetemben bizonyos délelőtti és délutáni órákban az adósságköveteléseket jegyezzék elő és szóbeli, lehetőleg sommás eljárással határozzanak. Az elvonulásra elitéltek specificálására vonatkozólag azon utasítást kapta a község, hogy a zsinagógában való fölhivás által szabja rá az illetőkre, hogy 14 nap alatt elégítsék ki hitelezőiket, az erre következő 14 nap alatt azonban a várost és az országot haladéktalanul hagyják el. Ezen idő előtt senki se merjen eltávozni vagy holmiját ne probálja eltávolítani. A községre volt bizva, hogy a kiutasítottak javaiból valamit le akar-e tartóztatni a maga adósságai fejében, vagy nem. Az elvonulókat utlevelekkel fogják ellátni, a lakósság sértegetése ellen megvédik, de egyszersmind megintik őket a visszamaradottak felelőssége mellett, hogy Bécsben vagy az uton senkit ne bántsanak és senkinek kárt ne okozzanak. Már aug. 3. kap az alsó-ausztriai kormány a császártól utasítást, hogy eszközölje az utlevelek nyomtatását és határozottan vegye föl bele ama megjegyzést, »dass die Juden nicht eben wegen begangener übelthat, sondern umb willen Ihrer Kay. Maj. dieselben in dero Erzherzogthumb Österreich ferner nicht gedulden wollen, fortgeschafft werden« [2].

1346 személyt nem- és korkülömbség nélkül sujtott ezen kiutasítási parancs, a mint azt a porosz követ Neuman a nagy választó fejedelemnek jelenti [3]. A szegényeket, a kik a község lajstro-

---

[1]) Galeazzo Gualdo 1669. jul. 28-ról szóló jelentése mondja, hogy az idegen, nem bécsi honosságu zsidóknak kellett először elvonulniok.

[2]) *Wolf G.* 47. és köv.

[3]) A berlini titkos állami levéltárból küldött szives másolat után Reposit 1.

mában keveset vagy egyáltalában semmit sem adózók gyanánt voltak kimutatva, legelőször érte el a végzet. Igy a legjobb, a legártatlanabb rész lett a legelső áldozat. Voltak köztük a kik talán sohasem mentek át a csapóhidon, az irigység számára közömbösek, a gyülölet számára elérhetetlenek, egyes egyedül a jámborságnak, a világot kerülő tanulmánynak szentelték volt életüket. A rabbik, a község hivatalnokai, a vallás szolgái, a vallásszabadság biztositásakor többszörös privilegium által határozottan megvédve, most földönfutókká lettek, elüzték őket, mert megadóztatlanoknak voltak föltüntetve. Aggoknak, kórságosoknak, sulyos betegeknek, várandós asszonyoknak kellett a várost elhagyniok, a kik nem tudtak helyükről mozdulni, azoknak kellett vándorutra indulniok, senki sem tudta, hogy hova. Hogy nézhettek volna 14 nap alatt, különösen mivel előbb nem szabadott a városból elmozdulniok, idegen helyen hajlék után! A bizottság ördögiesen arra hivatkozott [1]), hogy a zsidók törvényeik értelmében kötelesek üldözött testvéreikről gondoskodni és meggondolás nélkül elhatározta a fészkek leverését. Még a követelések kiegyenlítésére sem volt elegendő 14 nap, mivel a kiüzöttek közt árvák is voltak, a kiknek házakra kölcsönzött vagyonuk nem volt oly gyorsan behajtható. Szükségükben és szorultságukban a birák és helyettes birák Lobkowitz herczeghez intéztek folyamodványt [2]), a melyben a rájuk rótt kötelezettségek lehetetlenségét adták elő. Tőle, igazságszeretetétől, irgalmasságától várták, hogy a császárt a kiutasítási határidőnek egy évre való megnyujtására rá tudja majd venni. De a főudvarmester sokkal jobban ismerte a császár hangulatát és gondolkodásmódját, mintsem hogy ily gyülölt ügy prókátorának akart volna fölcsapni. És ha a valóság szigorát látva, a császár szive meg is lett volna indítható, azonban minden szerencsétlenségre rá Kollonitsch Lipót grófban most oly férfiu lépett actioba, a ki mint tanács- és biztostárs, a más hitüek iránti tüzet csak éleszteni és táplálni tudta. Ő a johannita, kinek fegyver-szokta ke-

Nr. 13. Levelezés a császári udvarral. Neunan relatio fol. 24. Bécs 1669. jul. $^{17}/_{27}$. *Schudt*nak adata I, 345-ben a zsidóknak a császárhoz intézett folyamodványában t. i. az 1400 csupán kerek száma az első kiutasitástól sujtottaknak, nem pedig a bécsi községi tagoknak, a hogyan azt *Wolf G.* 43 állitja.

[1]) *Wolf G.* 93

[2]) Raudnitzi levélt. Sign. $\frac{O. 2.}{6.}$.

zében még a kampós bot is a harcz és üldözés eszköze lett, épen most mondott le a számára kényelmetlennek és nyomasztónak tetsző hazai püspöki székről, a nagyszombatiról és a kisebb bécsujhelyi udvari püspökséget fogadta el [1]), a honnan nyugodtabban áskálódhatott a császár és egyház érdekében az eretnekek és lázongók ellen, midőn a bécsi zsidóságot fönnállása óta a legnehezebb krizis fenyegette. Ő hiányzott még, hogy a szerencsétlenek szenvedésének kelyhe csordultig legyen. Nemcsak hogy a bizottság régi határozatai fönmaradtak, hanem csakhamar ujjak következtek. A rabbi és néhány agg és beteg számára kivételt engedtek [2]), helyettük azonban több mint 293 eddig megkimélt zsidóra olvasták rá a kiüzést [3]), az edictumok és hirdetések apparatusát ismét mozgósították. A zsidó biráknak már aug. 29. megparancsolták, hogy ugy mint első izben, foganatosítsák most is a szükséges rendszabályokat.

És mintha a gyülölet- és ijedelemből még nem lett volna elegendő, még Prágából is panaszok érkeztek, a melyek az onnan elkergetett és Bécsbe menekült izgága rendzavarók kiadását követelték. Ott a terhes adó, mint Heller Liepmann idejében, még mindig elégedetlenséget keltett, pörre és árulkodásra szolgáltatott okot. Schlesinger Marcus Israel [4]), Straschitz Löbl, az öreg Töplitz

---

[1]) »Den Graffen von Collonitsch ist das Bistumb Neustatt nach Resignation des Bistumbs Neutra nun mehro völlig eingewiesen, diser als con-Commissarius, hat es so weith gebracht, daz nunmehr 11 in 1200 Juden die Stadt raumen muessen, dergestalt daz deren vber 1000 alhier sich nit mehr befinden«, ezt jelentette 1669 september 12. a svéd követ Gebsattel Heinrich János a királynak, a mint ezt *Odhner T. C.* ur szivességéből a stockholmi birodalmi levéltárban levő diplomatiai jelentéseiből láthattam. A Kollonitschhoz oly közel álló *Becher Joach. János*, igy jellemzi öt Politische Discurs 648 : »der Herr Graff Kollonitz / Bischoff zu Neustadt / und Cammer-Präsident in Ungarn / welcher vormahlen / gewiss zu ewigem Angedenken / die Juden von Wien vertreiben helffen«. Ezen fontos azonkori forrás kikerülte *Maurer* figyelmét. A zsidó kiüzésben való szerepének leirásában (39 és köv.) másokat követ és mindenkép helyreigazításra szorul.

[2]) »Bis auf etliche wenige«, a mint a zsidóknak a császárhoz intézett folyamodványában áll *Schudt*nál I, 345 ; bővebbet a raudnitzi levéltárban őrizett folyamodvány mond s. s. $\frac{0.2.}{6.}$.

[3]) *Schlager*, i. h. 260 a hirdetést tartalmazza »dass sich Inner 14 Tagen widerumb 293 s[exus] v[triusque] Juden von hier auf Ewig hinwegbegeben sollen«.

[4]) *Hock's S.*-nek az összes prágai sírfelirat-anyagon nyugvó jegyzeteiből

Lázár és fia Salamon mint czivakodó és izgága emberek ki lettek utasítva a városból és most azzal fenyegetőztek, régi praxis szerint, hogy a zsidókat bemázolják Bécsben az udvarnál. A prágai elöljáróságnak 1669. aug, 19-iki kérelmére [1]) a cseh kamara aug. 21-én azon kérelemmel fordult Bécsbe az udvari kamarához, hogy ne türjék ott azokat és akadályozzák meg őket ármánykodásaikban [2]). A zsidók ellen amugy is hevesen lobogó lángnak ez uj fujtatója lett.

Négy héttel az első resolutio után, hogy a gyötrötteknek minden reményét elvegyék, a második következett, a mely körülbelül ismét 300-at taszított nyomorba és szerencsétlenségbe. A közben az először kiüzöttek felől rémhirek érkeztek a városba. Járatlan utakon menekülve, káröröm- és gyülölettől kisérve, némelyek nyomorékokká lettek, másokat meggyilkoltak. Szegények és nyomoruságosak lettek egyszerre, mert a kérlelhetetlen kitiltási határidő által szorongatva jószágukat potom áron kellett elvesztegetniök. A visszamaradottak elvesztették bátorságukat, az uj kiüzési parancs villámként csapott a remegő nyájba. De oly mély volt a hitük a császári ház védelmében és az uralkodó szivében, hogy ismét nála próbáltak szerencsét és megragadó panaszszavakban rimánkodtak hozzá irgalomért [3]). Csak megelégelik, ugy remélték ők, az 1400 áldozatot. »waren doch nicht ohne Hertzbrechendes Mitleiden der zusehenden Christen die Eltern von den Kindern und diese von ihnen abgerissen worden«. Emelt fővel erősithették a trón előtt, hogy mint község soha vétket el nem követtek, sőt inkább az államot és a várost minden balsorsban gyámolították, ostromoknál védelmezték és adókkal segítették, a svédek ellenében éltüket áldozták föl, az utólsó évtizedekben majdnem 600,000 frtnyi járulékokat fizettek ki, kereskedésükkel roppantul emelték a vámok jövedelmét, az árukat megolcsóbbitották és igy a lakósság számára jót szereztek. »In allergnädigster Erwägung / dass / ein Jude zu sein / an sich selbst kein Laster ist« / és mert végre is az ő kiirtásukat a császári felség »nem tartja elégtételnek az ő szelid lelkülete számára«, tehát ő hozzá intézik »térdre esve sóhajukat és vérző könyörgésüket«,

csak Altschul feleségét, Pesszelt, az agg Zoref Jona leányát tudom kinyomozni. 1672 niszán 11. halt meg, pénteki napon.

[1]) Eredetiben megvan a cs. és kir. belügyminiszteri levéltárban.

[2]) Ib. V. ö. *Wolf G.* 47**.

[3]) Ezen időpontra esik a Theatri Europaei t. X. Forts. p. 258 és köv. után *Schudt* I. 345 és köv.-től közölt memoriale, a melyet én itt követek.

hogy egy decretum által hagyja meg őket sértetlenül és jelenlegi számmal fönnállásukban és birtokukban. De a jámbor bécsujhelyi püspök fejébe vette, hogy ezernél több zsidó most sem maradhat Bécsben. A mit 1400-an ki tudtak állani, azt 300 is elviselheti, minél jobban közeledett a császári határozat végleges keresztülvitele, ugy látszik, annál többet nyert Kollonitsch és az ő és Hocher szellemében vezetett bizottság. A tél ugyan a küszöbön volt, az időjárás a kegyetlenségek folytatására kedvezőtlen, azonban a bizottság jelszava [1]: »die Execution ist die Seele aller heilsamen Resolutionen«.

Ez egyszer azonban még sem maradt felelet nélkül a zsidók kérelme. Oct. 22-én resolutiot [2]) bocsátott ki a császár, a mely további intézkedést helyezett kilátásba számukra, ha előbb 3 föltétel teljesül, még pedig: 1. a második specificatioban megnevezett összes zsidók kivonulása, 2. a rájuk rótt pénzbüntetések kifizetése, és 3. a község főhitelezőjének, a karmelita barátok kielégítése, a kiknek a követelése a zsidó községen levő összes terheknek majdnem a felét tette ki. De ugyanazon a napon a bécsiekhez is ment edictum [3]), a mely a zsidó házakra való uj tételek telekkönyvi előjegyzését betiltotta, az az a zsidók hitelét agyonsujtotta és az azon házakat már terhelő követelések specificatioját követelte. A kiutasítottak elvonultak, a büntetési összeg le van fizetve, a karmeliták meg vannak nyugtatva. Most azt hitték a ghettoban, hogy ismét van valami a kezükben, a mibe belekapaszkodhattak; szalmaszál volt csak, a mivel a fuladozót ingerlik. A kilátásba helyezett intézkedés váratott magára.

De a váróknak nem volt veszteni való idejük. Tisztán látták, hogy a pénzügyi összeroskadás fogja a község vesztét megelőzni, ha csak császári kegyelemszó nem állitja meg a lábuk alatt megingott talajt. A karmelita kolostor jámbor barátai nem is kivánták tőkéjük felmondását, a melynek kamatait a zsidók mindig pontosan fizették, azonban nem minden hitelezőjük volt ilyen bizalommal irántuk. A

[1]) Az 1670 febr. 25-iki votumuk bevezetésében a cs. és kir. belügyminiszteri levéltárban.

[2]) A zsidóknak a császárhoz intézett utolsó memorialéja után a raudnitzi levéltárban s. s. $\frac{O.\ 2.}{6.}$, a mi alapul szolgál a következő számára is.

[3]) A cs. és kir. belügyminiszteri levéltár i. h.

bécsiek is feladatuknak tartották, hogy bizalmatlanságot szórjanak a zsidók ellen, hogy minden adósságukat lavinaként görgessék rájuk. A nemesek [1]), mint Buchheim grófnő, Breuner, Lamberg, a vezérkar legfőbbjei, mint Spinola gróf, Tann és Ugarte báró, a legelőkelőbb polgárok, mint Schlözer Bartholomäus és Dr. Hueber mostani biztosa a zsidó adósságoknak, készségesen és megnyugvással biztak tőkéket a községre. Most a városi irnok nyiltan lázitott ezen követelések felmondására és szemébe mondta a zsidóbiráknak, hogy a magistratus a zsidóság szerencsétlenségét szövetségesként üdvözli. A ki zsidónak ezentul kölcsönt adott, igy hangzott mindjárt eleitől kezdve a kiutasítási parancsban, nem tarthatott igényt a fizetésre: igy a hitelnek ereit szétvágták. Egy keresztény sem, azonban zsidó sem akart többé kölcsönt adni. Mint kereskedők egyedül csak áruik megforgatására utalva, készpénzben szegények, minden fölmondott követelésben a pusztuláshoz, a kikerülhetetlen katastrophához közelebb vivő lépést láttak. A pékek, mészárosok, halászok, lábbelikészitők czéhe már panaszkodott ugyan a veszteségről, a mit a zsidóváros megnéptelenítése miatt kell szenvedniök, azonban a bécsiek a városi irnok szájával kinyilatkoztatták, hogy addig nem nyugosznak, mig csak egy zsidó is marad a városban. A hitel megszünt, a kereskedelem pangott. A vidékkel való üzleti összeköttetésnek is vége lett. Bécs a külső zsidók számára elreteszelt város volt. A Duna hidján, a mit különösen a Morvaországból Bécsbe utazóknak kellett érinteniök, azt az utasítást kapta az őrség, hogy egy zsidót sem, még csak bevásárlásai elvégzésére sem szabad beeresztenie [2]). A zsidókat ezen nyomoruságos helyzetben megszállta még szellemi szükségük tudata is, a mibe kizárás és bujtogatás hozta volt őket. A rágalmazottak és bepanaszoltak, a kikre folyton szurok és kénkő hullott, védelmeztetésükben keresztényekre voltak utalva, mert ügyvivő, nyilvános állásu egyéniség nem létezhetett közöttük. Most ezen legtermészetesebb emberi jogot, a védekezést, is elvágják előlük. Oly sokáig oltották be ellenük a gyülöletet polgári kötelesség gyanánt, mig egy ügyvéd sem mert számukra valami »jóravaló iratot« kidolgozni. Ebben a szorultságban és veszélyben még egyszer összeszedték magukat, hogy mindezt előadják a császárnak egy ugy-

[1]) *Wolf G.*, Geschichte der Juden in Wien 51. Az alsó-wörthi karmelitákról l. *Weschel*, 254 és köv.

[2]) A svéd miniszterresidensnek 1669 nov. 21-ről szóló relatiója szerint.

amugy megszerkesztett memoriáléban [1]). Nem sejtették vagy legalább rosszul voltak tájékozva az iránt, hogy mivel vádolják őket, és minden fölhozott argumentummal ugy szólván darázsfészekbe szurtak. Kutmérgezéssel, kereszténygyilkossággal vádolták őket és ők jó magatartásuk-szerezte privilegiumaik egész sorára utaltak. Keresztényi Isten-kedvelte cselekedetnek volt kiüzésük azon császár előtt feltüntetve, a kit a pápa, minden papi és világi hatalom által gyakorolt zsidó-védelemre emlékeztettek. Sikkasztást, csempészést tüntettek föl mesterségük gyanánt, ők a vámhivatalokra hivatkoztak, hogy az államnak fizetett járulékaik nagyságát bizonyítsák. Halálos ellenségükkel való czimborálást, hazaárulást fogtak rájuk, ők a császárt a svéd és török háboruban nyiltan és »hű szivvel« hozott áldozataikra emlékeztetik. A lakósság pióczái, az országrontók, a hogy őket nevezték, saját védelmükre a »hihetetlen sommát« hozzák föl, a mit czéheknek és kereskedőknek hajtottak. A szegények kiszipolyozásáról beszéltek a császárnak, ők azon segítséget idézik, melyben a megszorult keresztényeket a legsilányabb zálog fejében részesitették. A nemesség veszedelme és elcsábítása, a mit oly fenyegetőnek rajzoltak, itt néhány előkelőnek elsimított zavara gyanánt jelenik meg, a kik restelték, hogy keresztényt szólítsanak meg. A zsidók ellen az évek során át ismételten szükségessé vált vizsgáló bizottságokat emelték ki, ők pedig kinyilatkoztatják, hogy mindenkor követelték megbüntetését a gonoszoknak, a kik különben »még a legjobb állapotu egyesületeknél sem szerfölött ritkák« és a kik miatt mindnyájuknak remélhetőleg nem kell bünhődniök. Polgároktól, kereskedőktől és iparosoktól egész halmaz vádiratot hoztak össze, itt pedig kalmár-irigység és önzés szerepel azon ellenkezés forrása gyanánt, a mi különben kell, hogy a zsidókon kivül még minden udvar-szabadított és a raktár minden tagja vagyis u. n. rokona ellen irányuljon. Azok 50,000 frtot igértek volt érte, ha lehengerítik róluk a zsidó-concurrentiát, ők pedig nem is sejtve azt kérik, hogy hallgassák csak azokat ki, »ob die Juden der Handlung mehr befürderlich alss verhinderlich seÿen«. A császárnak alig hoztak föl egy szót védelmükre, ők pedig azon egynehány embernek idétlen buzgalmáról beszélnek, »welche die opinion gefasset, dass die Juden kheines weeges zu toleriren«. A kerités, az erkölcstelenség és keresztény

[1]) Raudnitzi levéltár s. s. $\frac{O.\ 2.}{6.}$

gyermekek erőszakos körülmetélésének [1]) vádjára és még más gonoszságokra, a miket, czáfolattól nem félve, könnyü szerrel rájuk halmoztak, védelmüknek egy szava sincsen; nem is sejtik, mily találékonyan mázolta őket be a hazugság. Mintegy a lassu tüztől való fölemésztést semmikép meg nem érdemlő ártatlanságuk tudatában a császárhoz rimánkodnak, hogy irgalmazzon nekik, mint »szintén Isten-alkotta embereknek«, védje meg őket saját maga-megerősítette privilegiumaikban és ez által emelje hitelüket és állítsa helyre az állam és minden hitelezőjük érdekében fizetési képességüket.

Azonban a lassu tüzre, a miről itt a zsidóság panaszkodott, nem sokára gyorsabb fog következni. Ha a császár szivében valaha megvolt az a hajlam, hogy határozatát visszavegye, vagy teljesültnek tekintse az áldozatok következtében, a miket az már kivánt, ugy az ő és a császárné gondolkodásmódjánál kell, hogy valami szerencsétlen esemény hangolja őt most más irányba. A születése után oly hamar elragadt trónörököst követte ugyan egy második gyermek, azonban leánygyermek: Mária Antonia. Az udvarnál türelmetlenül és feszült tekintettel követték a császárnénak trónutódra való uj reményét. Azonban hiába igazították be a horoskopokat. Az uj lengyel király, Wisnowiczky Mihályhoz férjhez ment Eleonorának, a császár mostoha nővérének tiszteletére rendezett ünnepélyen a császárné meghűtötte magát, a minek azután idétlen szülött lett a következménye. A zsidók iszszák meg a levét. A reménytelen anya valamint a Bécsbe gyóntatóul hozott spanyol franciscanus előtt biztos dolog, hogy ezen uj balesetben az ég büntető keze nyilvánult a zsidók megtüréseért [8]). Hogy a Habsburgház még trónutódnak örvendhes-

---

[1]) *Wolf G.*, die Juden in der Leopoldstadt 81. Gebsattelnek 1669 oct. 10-iki jelentése szerint akkor a bécsi theologusokat az a kérdés foglalkoztatta, hogy a kényszer-keresztség, a mit egy keresztény hölgy egy beteg zsidógyermekkel a ghettoban fölhagyott venni, érvényes-e vagy nem.

[8]) A kétely, a mit *Schudt* I, 344 *Barrios* és *Basnage*-al ellentétben az iránt nyilvánít, hogy a császárné »gemeinet / ihre Unfruchtbarkeit käme von Gottes Zorn her / weil man die Juden zu Wien lidte / wie die Juden vorgeben« / a kortársak jelentései által szétoszlik. A velenczei követ 1670. márc. 8., a mint a velenczei levéltárból (Disp. Vienna, filza 135 p. 35) barátom *Jaré Giuseppe* ferrarai rabbi szivessége által *Ceccheti B.* másolatából átveszem, a spanyol francisanusról azt jelenti: doppo l'ultima disgratia del Parto ha con forza maggiore replicato le suoi tentativi. *Hoffmannswaldaui Hoffmann* (s. p. 112) hallja Bécsben, »dass die Kayserin und ihr Beicht Vater auss

sen, először ezen akadékot kell az utból eltenniök. Igy a császári házban megnyiló sir a bécsi és alsó-ausztriai zsidóságnak lőn sirja Joggal adja később *Abele* [1]) a zsidók szájába:

Der groß Kayser LEOPOLD
thät uns hiervor passiren /
ist worden nun uns abhold /
wir müssen fortmarschiren /
Sein Margarith hulff auch darzu /
daß wir haben nunmehr kein Ruh /
das Feuer thät sie schüren.

1669. dec. 25. a bizottságnak életjeléből tudták meg a ghettoban, hogy mire készülhetnek [2]). 24 óra alatt, igy hangzott a császár nevében a község biráinak és helyetteseinek kiadott parancs, juttassák Winkler György kezéhez mindannak kimerítő lajstromát, a mi zsidónak keresztényen van követelni valója, minden később bejelentett adósság ellenmondás nélkül lejártnak tekintendő. A bizottságnál koczkáztatott állítások diadalmasabb czáfolatát eme lajstrom tartalmánál képzelni sem lehet. 100,000 frtra rugott mindössze ez egész adósság, a mit a zsidóság az állítólag teljesen uzsora-hálójukba kerített bécsi kereszténységen követelhetett [3]). Legalább is ugyanennyivel tartozott a község csupán egynehány keresztény hitelezőnek. Az egyensuly tehát helyre volt állítva; a község hitelezőit egyszerüen a zsidók keresztény adósaihoz kellett utasítani. A bizottság e czélra már tilalmat irt ki a zsidó követelésekre. El voltak ugyan készülve arra, hogy a keresztény hitelezők örömestebb tartanák magukat zsidó adósaikhoz, azonban azt hitték, hogy van okuk az adósságbehajtás módjának az előirására. A zsidók kiüzésénél tehát nem kellett magánjogi követelések megkárositásától tartani. A jövedelmi csorbu-

Hispanischem eyfer die Juden durchaus nicht Leiden können und die Kayserin Ihr fast einbildet, so lang die Juden auss den Kayserlichen Erblanden nicht abgeschaffet, Sie einer Lebendigen und Lebhafften Leibesfrucht nicht könne genesen«. Ugyan ezt jelenti *Wagner Ferencz,* Historia Leopoldi Magni p. 230: Atque ut sospitori DEO gratam se exhiberet, multis precibus, ***quod dudum egerat***, a marito impetrat: ut Judaei, quorum ingens numerus, Viennâ ac totâ Austriâ proscriberentur.

[1]) Vivat oder sogenannte künstliche UNORDNVNG III. rész (Nürnberg 1671) p. 314.

[2]) A cs. és kir. belügyminiszteri levéltárban.

[3]) A bizottságnak 1670 febr. 25-iki memoriáléje szerint i. h.

lás elé néző államérdekekről pedig óvatosan gondoskodtak a bécsiek, mivel a bizottságnál kötelezték magukat, hogy elvállalják a bécsi zsidóság által évenként fizetett 10,000 frtnyi adó és a vidéki zsidóság elkergetése után még az ő 4000 frtnyi évi terhük fizetését, a minek fejében csupán az u. n. udvari szállástól fölszabadított zsidó házak átengedését kérték igéretül. Igy hát nesztelenül volt minden a legjobban előkészítve: a bizottság véleménye szerint a császár utólsó, a zsidók végleges kiüzését elhatározó parancsának mi sem állta utját. Azonban az ő buzgó szorgoskodása csak az udvarnál uralkodó hangulat következménye volt. A császárné és gyóntatója ugyszintén a császárnak saját papi tanácsosa, gyóntatója és barátja, a jezsuita Müller [1]) és Kollonitsch püspök a császárnak a zsidók iránti amugy is nem igen barátságos érzelmeit ellenérzelemmé fokozták, a semmisítő itélet eme néhány ezer alattvalója ellen készen csüngött ajakán, mint a lehullásra megérett gyümölcs. 1670. febr. 27. kelt föl a nap, a melyen a rég elhatározott csapás leütött a császári kegy-vesztette zsidók fejére. A titkos gyülésen a császár elnöklete alatt [2]) megjelentek: mint első titkos tanácsos Lobkowitz herczeg, a császárné főudvarmestere, Dietrichstein Ferdinand, Schwarzenberg gróf, a prágai várgróf Martinitz Ignácz Bernát gróf, a magyar összeesküvésnél a vizsgáló törvényszék lelke, Rothal János gróf, a cseh udvari kanczellár Nostiz Hartwig gróf, a főudvarmester Starhemberg Vilmos Henrik gróf, az udvari kamara elnöke Sinzendorf Lajos György gróf, a fölovászmester Dietrichstein Gundacker gróf, a felső-ausztriai helytartó Starhemberg Boldizsár Conrád gróf, az özvegy császárné Eleonorának főudvarmestere Sinzendorf Albert gróf, Hocher udvari kanczellár és Schiding báró. A titkár Koch György János szerepelt mint előadó. Martinitzet külön ezen tanácskozásra Prágából hivták meg [3]). Egy ember hiányzott: Auersperg

[1]) A császár másik bizalmasa a kapuczinusok guardiánja Sinelli Imre pater volt, Bécsnek későbbi püspöke. Azonban Lipóttal való 1668—71-ből származó levelezésének gondos átnézése a cs. és kir. udvari-, házi-, és állami levéltárban, a mint az igazgató ur *Arneth* lovag közléséből kiveszem, semmit sem eredményezett, a mi a zsidók kiüzésére vonatkoznék.

[2]) Koch jegyzőkönyve szerint a cs. és kir. belügyminiszteri levéltárban. A vezetékneveket és hivatalokat részben magam egészitettem ki.

[3]) *Hoffmannswaldaui Hoffmann* jelentése szerint.

herczeg; kegy-vesztett lett a császárnál, 1669 dec. 10 számüzték az udvartól [1]).

A bizottságnak ez izben az ő memoriáléjában már nem kellett a császárt elhatározásában megszilárdítania, hanem egyszerüen az 1669 jun. 19-iki resolutiójára emlékeztetnie és az általa életbe léptetett előkészitő rendszabályokat előterjesztenie. Az állampénztári érdekek megóvására a bizottság Bécs város ajánlatára, a magán keresztény követelések födözésére a zsidóknak keresztényeknél levő hitelbe adott összegeire mutatott oda. Csupán egy látszott mégis, hogy a császár előtt behatóbb igazolásra szorul, t. i. ama határozat, hogy a község adósságait egyes vagyonos zsidók sajátjukból fizessék meg. Itt nem elégedtek meg azon odautalással, hogy mindössze egyetemleges szavatosságot vállaltak el a községért, hanem a fölöttük kimondott határozatot megérdemelt büntetésül állították oda mindazon könnyitésekért, a miket ők az adófelosztásnál a szegényebbek nyomása és megkárosítása által saját érdekükben galádul engedtek meg maguknak. A bizottság erre azt javasolta, hogy a resolutiót immár »im Nahmen Gottes« tegyék közzé, Bécs összes zsidóságát pünkösdig, a többit pedig a vidéken majd azután üzzék ki. A császár különös jámbor hangulatban volt, a nagy-péntek előtti 40 napi böjt megkezdődött. »Eszébe jutott«, hogy elhatározta az Ennsen aluli főherczegségben lakó zsidóknak »végleges kitiltását Isten dicsőségének öregbitésére«. Akkoriban minden ok ugy pro mint contra jól meg lett fontolva. A bizottság-javasolta módját a végrehajtásnak ezen szent böjtnapokon szintén helyesli a császár. Csak tartsák magukat »szorosan« hozzá, és foszszák meg a zsidókat a határozat megváltoztatásának minden reményétől, »zumalen es doch vergebens sein, und Ihrer Majestät hierdurch Ungelegenheit gemacht würde«. Csak arról gondoskodjék a bizottság, hogy a zsidók kitiltása után ne következzék be, a mitől tartottak, az áruczikkek megdrágulása.

A ghettoban febr. 28. már kézben volt a császári edictum, a mely a még mindig reményben ringatódzó kedélyekre mint villámcsapás sujtott le [2]). Koch tudtul adta nekik, hogy »Ihre Kays. Maj. aus hochantrigenden Ursachen diese wohlerwogene resolution

---

[1]) *Wolf Ádám.* Fürst Wenzel Lobkowitz 198.

[2]) A cs. és kir. belügyminiszteri levéltárban.

geschöpft, dass die Juden insgesambt (Kheinen davon ausgenommen) von hinnen und aus dem ganzen Landt Oesterreich wegzuschaffen«. Közhirré tették az egész városban és a keresztényeknek magas büntetés terhe alatt bemondták, hogy a zsidók személy- és vagyonbiztonságát ne veszélyeztessék, de viszont azok is óvakodjanak halálbüntetés alatt a keresztények megkárosításától, mivel mindnyájan felelnek érette és még az országon kivül is számon kérik majd tőlük. Urnapját szabták ki határidőnek, a mely napig már többé egy zsidót sem szabad Bécsben látni. A birák és helyettesek 8 nap alatt terjeszszenek javaslatot a bizottság elé a községi adósságok mily módon való födözéséről. Bármi követelésnek a behajtása, házeladás, személynek vagy jószágnak a városból való eltávolítása a bizottság tudta nélkül szigoruan tiltva van. Az nap az alsó-ausztriai országos kormány is értesült Koch utján a fölhivásról [1], a mely holnap kihirdeti Bécs lakósainak a császári resolutiót, a mi »Isten dicsőségének öregbítésére ugy szintén a keresztény községnek és különösen az ide valói polgárságnak javára« dőlt el.

1670. márc. 1. hétfői napon [2] Bécs nyilvános helyein és a zsidóváros felé vezető csapóhidnál tülökharsogás mellett hangzott föl az ünnepélyes parancs, mely szerint Isten dicsőségére »und zu Auffnehmen der österreichischen Länder«, a mint szó szerint hangzott, »jeden Juden bey Leibes und Lebens straffe anbefohlen worden, binnen dato und Festo Corporis Christi sich von hiesiger Stadt und auss Ober und Unter-Oesterreich zu begeben, auch darrin nimmermehr wieder zu kehren«. Egyszersmind nyilvános patenseket helyeztek kilátásba a következő napra, a melyek által az esemény »Männiglich zur Wissenschaft gebracht werden wirdt« Akkoriban épen Bécsben tartózkodtak Boroszló város esküdtjei Hoffmannswaldaui Hoffmann Keresztély, a sziléziai költő és császári tanácsos, Arzat Gáspár Ádám császári tanácsos és Assig András ügyvivő, a kik tanui lettek ezen váratlan szinjátéknak. Az ilyen hir iránt különösen fogékony városuknak elöljáróihoz és tanácsosaihoz intézett jelentésük [3]) föntartotta számunkra az azonkori han-

---

[1]) Ib.

[2]) *Schudt*nál I, 344 a dátum 4. (14.) a Theatr. Europ. után hamis; 19. febr. (régi stil) kell helyette állnia, az az márc. 1.; *Weschel* 277 = Realis 42 tévesen febr. 14-ét, *Maurer* 41 febr. 23-át dátum gyanánt rzerint.

[3]) Ezen jelentésre való figyelmeztetést és annak a boroszlói tanács-

gok chorusát, a mely ama parancsot Bécsben kisérte. Senki se tudta okát adni a váratlanul és hirtelen jött császári határozatnak, de annál kimeríthetetlenebbek voltak a találgatásban. A zsidóságnak sok éven át elkövetett gaztettei és gyilkosságai halaszthatatlannak mutatták örökre való kiutasításukat. Sőt a világ egyszerre több mint négy. századdal lett visszavetve, egész komolyan akarták tudni és hinni, hogy a zsidók készülődéseket tettek a bécsi kutak megmérgezésére. Már összesugtak búgtak, hogy nem sokára a zsidókat Csehországból és a többi örökös tartományokból kergetik ki. Bécsben állítólag azután a kiüritett ghettóba az u. n. kalapáló mesteremebereket, u. m. a kádárokat, kovácsokat, lakatosokat vagy másokat is akaratuk ellenére mintegy büntetésül fogják utasítani. A csapóhidnál az őrség szigoru parancsot kapott, hogy zsidót a ghettóból ki ne eresszen a bizottság határozott engedélye nélkül. A parancsnak a vége különben, a mely a zsidókat ünnepélyesen megintette, nehogy a kivonulás előtt vagy alatt tettlegességre hagyják magukat ragadtatni a keresztényekkel szemben, egészen alkalmas volt, hogy a lakósságot hátborsódzásra tanítsa. Minthogy az elkövetett gaztettekről csupán mesélni tudtak, most annál inkább volt alkalom, hogy a még elkövetendőktől féljenek és azok lehetőségét kifessék maguknak. Még olyan emberek, mint a boroszlói tudosítók is ilyen jajkiáltásra fakadnak: »Gott verhütte, dass hierauf nicht solche Unglücksfälle erfolgen, die, in voriger Zeiten geschichten vermerckt seindt, dass nemblich durch Gifft, Mordt und Brand die ausweichenden Juden die Rache ihrer Bossheit ausgelassen«.

Neumann András porosz residens még a parancs napján tudósítja a nagy választófejedelmet [1]: »Heute hat man die genzliche ausschaffung der Juden ausblasen lassen, also dass auff dem künfftigen fronleichnambs tag sich kein einziger mehr im Lande soll finden lassen, vnd sein gewisse Commissarii verordnet, so fern schulden forderungen vnd gegenforderungen vernehmen, vnd einem jeden zu dem seinen verhelffen sollen. Dis werk wird vom Bischoffen zur Newstadt Graff von Kolnitsch vnd dem Baron hocher Hofcanzlarius sonderlich getrieben«. Ez Bécsben általánosan tudva volt, hogy

levéltárból való másolatának közvetitését barátomnak Dr. *Brann M.* plessi rabbinak köszönhetem.

[1]) Berlini titkos állami levélt. 1670. febr. 19.

t. i. kik az udvarnál a bécsi zsidóvárosra rakott tüznek a főszítogatói. Abele azért énekelteti az elvonulókkal a gyászdalban [1]:

Philipp der Pater Müller / (f)
Kollnitsch Bischoff zu Neustadt /
die waren rechte Triller /
gantz haben uns abgematt /
Hoher der berühmte Cantzler (g)
ist gewest unser Vortantzer /
daß wir weichen aus der Stadt.
(f) Der Kayserl. Beichtvater.
(g) Oesterreichischer Hof-Cantzler.

A parancsot követte a zsidóktól vagy a zsidók által követelt adósságok behajtására vonatkozó császári edictumnak nyilvános kifüggesztése. Márc. 3. ment a császár megbizásából Koch utján az alsó-ausztriai kormányhoz azon utasítás [2], hogy gondoskodjék róla, hogy a zsidókon levő keresztény követelések márczius havában a zsidó vizsgálatra kirendelt udvari bizottságnál irásban jelentessenek be. Egyszersmind Starhemberg Vilmos Henrik gróf főudvarmestert is oda utasították [3], hogy a nála még előbbről függőben levő pöröket sommás eljárással intézze el, minden továbbiról pedig a bizottság részére mondjon le.

A zsidó ügyek hasonló sietést és szorgoskodást az udvarnál még nem éltek meg. Alig, hogy a község javaslata beérkezett, mely szerint adósságaikat az egész zsidó-város eladása által akarják födözni, midőn márc. 8. Quentscher Fülöp János már parancsot kap [4], hogy az udvari becsüsöket további instructiók bejelentésére és fölvételére Trautson Sixtus Pál gróf alsó-ausztriai másod-helytartó házába rendelje. A zsidók ezen ajánlatot azon reményben tették, hogy az 1660 óta ismét megszaporított és megszépített házaik után, a melyek közt most 2—3 emeletesek is voltak [5], elfogulatlan igazságos becslés szerint, községi adósságaikat levonva, még tekíntélyes öszszeget fognak nekik kifizetni. Az ár, a melyre itt számítottak, a három és hatszázezer frt. közt ingadozott [6].

[1]) Vivat oder künstliche Unordnung III, 319. és köv

[2]) A cs. és kir. belügyminiszteri levélt. [3]) Ib.

[4]) A zsidók ajánlatáról tudósít a svéd residensnek 1670. márc. 13-ról szóló relatiója.

[5]) Ibid.

[6]) Az 1670. márc. 13-iki és jul. 24-iki svéd relatio szerint.

A legkellemetlenebb hitelezőjükkel, Bécs városával, maguk kisérlették meg a kiegyezést. Azon naiv hitben, hogy békéjük legveszedelmesebb megzavaróját kétséges követeléseinek kielégítésével fogják lecsillapítani, a község elhatározta, ezen föltevés elleni gyakori neheztelései daczára, hogy kész az országgyülési- és katonatartási pénzeket 1669-ig bezárólag kifizetni. Még azon remény tartotta őket fön, hogy a császár privilégiumaik megerősítéseért hozzá intézett kérelmüknek helyet ad, midőn 1670 febr. 11. a zsidó birák és helyettesek Schlesinger Marx, Pollackh Juda, Gerstl Mihály, Náthán Dávid és Fränckl Áron Bécs város képviselőivel Stapfer főkamarással, Franckh ügyvivővel, Petratschek adószedővel az alsó-ausztriai kormány előtt egyezségre léptek [1]), a melynek következtében a bécsiek a község minden tartozását nyugtatják Előbb azonban a zsidóság országos kötelezvényt 9050 frt tőkében és 10,000 frt értékü országos kamatot szolgáltasson Bécs város adószedőjének kezéhez. Az 1666-iki év elején kifizetett 4000 fr. daczára még 1020 frtnyi követelést tudtak abból az időből kiszámítani. Az évi jogtalan és mindig ellenzésre bukkanó követeléseket a Schmid-féle telken a többi terhekhez hasonlóan összegezték, hogy most ezen kedvező alkalommal egyszerre hajtsák be. Ezért azt a megjegyzést vették föl határozottan a kiegyezési iratba, hogy ezen szerződés sem a város által a császártól kérvényezett zsidó kiüzés sem pedig a két fél közt fönforgó pörösködések ügyében »im geringsten praejudicirlich seije«. Bécs város polgármestere márc. 17. utasította már Petratschek adószedőt [2]), hogy az adókönyvekben 1652-től 1669-ig törölje a zsidók hátralékait és mint kiegyenlítetteket nyugtassa.

A közben elterjedt a hir Ausztriában és kivül a birodalomban, hogy ilyen jelentékeny, mintegy a zsidóság előörsének tekíntett község a császári székhelyen lesz megsemmisítve. Vészjóslóan, mint távoli ijedelmek hirvivője hatolt a hir messze országokba.

A császári tartománybeli zsidók lába alatt megrengett a talaj. Ha császári oltalomlevelek semmibe se vevődtek, privilegiumok számba sem mentek, mi védelmezze hát meg a jognélkülieket más országokban hasonló balsorstól! Azonban ezen általános félelem közepette általános szánakozás is keletkezett,melynek irásbeli kifejezései

[1]) Bécs város levélt. Sign. $^{65}/_{1670}$.

[2]) Ib.

fölemelőleg és harmatként föleleveítően hatottak a bécsi ghettoban a szerencsétlenek kedélyére. Midőn pedig a vészhir után alig 3 hét mulva már Altonából tudósítás érkezett, hogy ott és Hamburgban az ő sorsuk mennyire szivükre hatott a szerencsésebb és befolyásosabb hitrokonoknak, és midőn végre az udvarnál északról megkisérlett segélyadásnak első jelei mutatkoztak [1], a kétségbeesettek a hirtelen támadt reményből uj erőt merítettek a számukra fölvirradt pusztitó napok átélésére. Testvéreik közt e g y volt, a kibe leginkább helyezték bizalmukat, Teixeira Manuel de Mattos [2], Krisztina svéd királynénak hamburgi residense, kiérdemesült, kipróbált tanácsosa, és támasza, védencze és barátja, a ki a föld hatalmasaival és még hazájában Spanyolországban is összeköttetésben állott. A házában élő rabbijával Sasportas Jákobbal a sábbátiánus mozgalmakor ismerkedett meg R. Askenázi Gerson. Midőn most a bécsi községhez megérkezett az örömhir, hogy mily odaadással akarja Teixeira ügyüket fölkarolni, vasárnap márc. 23. a rabbiság és elöljáróság egyesült, hogy megindító segélykiáltásban közöljék a nemes férfiuval, mily sürgősen szükséges a segítség. R. Gerson és a helyettes rabbik, Koma Hirz és Fränkel Chanoch [3]) a zsidó birák, Dr. Winkler Leo, községi orvos [4]), Schlesinger Marx, Pollak Juda, Gerstl Mihály [5]) Zecharja József fia [6]) irják alá a le-

---

[1]) Ez a bécsi községnek Teixeirához intézett leveléből következik. Sasportas Jákob jogi resp. אהל יעקב Nr. 77.

[2]) יצחק סיניור טיניירה-t. a hogy a bécsiek nevezik, Don Manuelnek hívja a קיצור ציצת נובל צבי is f. 4a. Sírkövén a neve igy hangzik: Yshack Haim Ceñor Teixeira l. *de Castro*, Keur van Grafsteenen (Leiden 1883) Nr. 19. V. ö. ezt illetőleg *Arckenholtz*, Memoires concernant Christine reine de Suède II. l. Index s. v. Teixeira.

[3]) *Grätz* X, 302 n. 3, Ben Chananja VIII, 105, 187, 238.

[4]) Nem pedig Lucerna Leo, mint azt *Oppenheim D.*-nek a Neuzeitban 4. 395 és *Wiener*nek a Ben Chananjában 8, 105 sejtenie kellett.

[5]) Mindhármat helyesen ismerte föl *Wiener* i. h. Schlesinger nevében מרזיליוס e helyett מרגליות Sasportasnál levő aláirásának téves olvasása.

[6]) Zecharja, József fiának, Velenczébe intézett (s. p. 125 n. 1) levelében levő aláirásának megvizsgálása következtében bizonyos előttem, hogy a bécsi levél szefárd másolója Sasportás responsumaiban ז"ל סגל זכרי'-ból יעקב וצו"קל-ót csinált. Az aláirás többi részének azonossága ugyszintén mindkét levélben az 5 biró azonossága föltevésemet majdnem teljes bizonyossággá teszik. A másoló azonkivül még saját szefárd sejdítéseit is beleolvasta a bécsi aláirásokba. A bécsi birák közűl egy sem irt ב"ן-t בן helyett vagy סט-et a neve után.

velet, a mely Teixeirát gyors segélyre volt elhatározandó. Fajuk történetének régi szere, sokszor megszokott mentési módja, a phylogenetikus védelem, egyesek befolyása, a hatalmasok pártfogása volt az, minek fölhivását most tanácsolták. A szász választófejedelmet, a királyné spanyolországi gyóntatóját és más ily rangu férfiakat kell fölszólítani, hogy a császárhoz és a császárnéhoz, ugyszintén annak gyóntatójához leveleket küldjenek a zsidók érdekében. A fejedelmek és az egyház főurainak közbenjárása, igy irják [1]), legutólsó reményüket képezi. Minden hitrokon, a kinek ezen körökben szószólója vagy ismerőse van, hivja föl Teixeirával egyetemben azoknak pártfogását és igy törekedjenek a hajdan másokat segitő bécsi község megmentésére szövetséges társakat toborzani. Ők maguk erőtlenek, kimerültek, elgyengültek, ki vannak szipolyozva és minden eszköztől megfosztva, agyonnyomja őket szegényeik nagy száma, a kik a legszükségesebbet nélkülözik, és a kiket most még ki is akarnak taszítani. Azért hasson oda Teixeira altonai és hamburgi barátjaival, hogy ne essenek a végzetnek fenyegetően fölemelt karjába.

Keserves husvét — az utólsó a bécsi ghettoban — virradt föl a községre. Hánynak metszhetett élesen a szivébe, midőn az első 2 estén a legelevenebb magyarázónak, a jelennek tolmácsolása mellett, a hággádának és a mély értelmü szokásos szertartások koszorújának szenvedésteli mély értelme megnyilt. A mit gondolat nélkül mondottak el, az most fájdalmas érzettel volt áztatva. A nyomoruság kenyere volt, a mit most haraptak, a fölkészitett bugyor, a viz, a melyen átkelendők voltak, metsző symbolumok, a jövőnek képei gyanánt álltak az ajtó előtt. Nem egynek nyilalhatott élesen agyába, ha meggondolta, hogy csak az imént nézett még türelmetlenül ezen messianikus év elé és vétkes ábrándozással a mentő bástyának, a közelgő megváltónak hirdetését ugyanazon héber jelben [2]) pillantotta meg, a melyből most rom és pusztulás meredett eléje. A ghettóból való kivonulás, a mit akkor ujongva jósoltak meg, gyorsan, de lesujtóan lett valósággá. Az ünnep végére esett a császári edictum, a mely még a vánkost is kirántotta a fejük alól. Ápr. 14. nyilvános pátensek által minden polgárnak ugyszintén mindazoknak, a kik polgári jogot akartak szerezni, tudtukra adták [3]), hogy

[1]) אהל יעקב jogi resp. 77; *Wiener* a Ben Chananja 7, 910—13.

[2]) תל.

[3]) A cs. és kir. belügyminiszteri levéltárban.

a ki az urnap előtt kiüritendő zsidóvárosban házat szándékszik venni, 14 nap alatt irásbelileg jelentkezzék a bizottságnál és várjon a határidő kitüzéséig.

A bizottság azonban, már a kiutasítás gyorsítására való tekíntettel is, tanácsosnak tartotta, hogy a város a ghettót czók-mókostul váltsa meg és a házak eladását saját számlájára vegye át. Hogy az ehez szükséges eszközök megszerzéséről tanácskozzanak, már ápr. 22.[1]) rendelte el a város a Holzner Kristóf János, Dr. Puechenegger Wolfgangból, Frankh ügyvivőből, Stapfer városi főkamarás és Claa Miklósból álló bizottságnak, hogy az eszközökről valamint a venni szándékozóktól követelendő qualificatióról határozzon, ugyszintén arról is, hogy milyen rendőri szervezetet léptessenek életbe, hogy a várost és a körülötte fekvő várkerítésben lakó polgárokat a kárvallástól megóvhassák. A bizottság munkáját a ghettónak a város által történő megváltásának kilátásba helyezése tényleg elősegítette annyira, hogy már ápr. 25. szétküldhették az összes törvényhatóságokhoz a pátenst, a mely a kivonuló zsidók számára vámmentességet és személybiztonságot osztott különösen e czélra kiszolgáltatott utlevelek által[2]). Mindegyik nap izgalmas jeleneteket hozott, most a zsidóság szegényebb rétegeinek szétveréséhez kiméletlen komolysággal láttak hozzá. Ápr. 18. lehetett a község mostani formájában utóljára együtt, hogy leggazdagabb tagjának: Fränkel Koppel Jakabnak a holtestét még a bécsi temetőbe helyezzék nyugalomra[3]). Még nem sejtették, hogy a halálnak ezen áldozata később legalább a holtaknak siri csendes nyugalmat fog biztosítani.

Azonban ők sem hagyták fatalistikusan és tétlenül keresztbe vetett kézzel a végzetet maguk felé közeledni. Alig volt az első ijedelem-okozta bámulás legyőzve, alig csillant föl az első reménysugár a ghettóban, midőn tevékeny sürgölődés keletkezett, a lehanyatlott szárnyak kiterpeszkedtek, az elernyedt bátorság összeszedte magát, hogy a mentési mű lehetőségét szemügyre vegye. Az udvarnál sem hiányoztak emberek, a kik a zsidók zavarából hasz-

---

[1]) Bécs város levéltára. [2]) Ib.

[3]) Inschriften Nr. 320. *Stern G. S.* másolata szerint igy kell olvasni: יעקב קאפל ס"ל ז"ל בה"ר יצחק הלוי ס"ל ז"ל. *Wolf G.*, die jüdischen Friedhöfe in Wien 5, 15 tévesen azt állítja, hogy Fränkel nem Bécsben halt meg, szemben saját adatával d. J. i. d. L. 53, Geschichte 53.

not akartak huzni és aranyért megmutatták a hidat, a mely a mélység fölött el tudott volna vezetni. Koma Hirz, és Winkler Leo, a kik az irányadó körökkel való üzleti és társadalmi összeköttetéseik következtében az alkudozások vezetésére legalkalmasabbak voltak, járultak oda mint a község fölhatalmazottjai. Egy szempillantással jelezték nekik, hogy százezer frtnyi ajándék talán kiengesztelné a császárt. Rögtön elhatározták, hogy a koronához intézett memoriáléban bátran megpróbálják ezt a kisérletet. Csak ezer zsidónak, igy hangzott a kegyelmi kérvény pontjainak elseje, legyen örökös privilegium által a Bécsben való maradhatás megengedve. 2. A kivándorlásra elitélteknek legyen meg az Ausztriában való letelepedhetés joga. 3. Ő felsége általános kegyelemben részesítse őket. 3. A ghettóból két részt kapjanak. 5. A városbeli boltjaikból kevesebbet juttassanak nekik, mint eddig. 6. Adósságaikat a kamatok pontos fizetése mellett ne mondják föl nekik 3 év alatt. 7. Viszont ők ezért a császárnak százezer frtot fizetnek. 8. Azonkivül évi járulék fejében az eddigi tizezer frtot, ugyszintén a kereskedők és polgárok kiengesztelésére a zsidóváros egy harmadának és bizonyos számu boltjaiknak önkéntes átengedését ajálják föl.

A község még kötelezi magát, hogy mihelyt a remélt császári kegyelmi actus bekövetkezik, Zeffini Alfons kezéhez kétezer magyar aranyat szolgáltat. Zeffini szalmaváz volt. Ez a szerződés, a mely csak Coma Hirtz főmegbizott és Winkler Leo zsidó orvos által van aláirva, ezen két férfinak pecsétjét [1]) hordja és czim nélkül szüköl-ködik, 1670. ápr. 23. van kiállítva olaszul, a mely nyelvet Winkler, a páduai egyetem doctora, még deákéveiből birta. A Zeffinivel kötött szerződési okiraton az aláirások és pecsétek ugy ismétlődnek, mint a császárhoz intézett memoriáléből kivett kilencz pont hátlapján, a melynek teljesítésétől van függővé téve a szerződés jogereje. Határozottan meg van jegyezve, hogy az okiratnak ugyanaz az érvénye legyen, mintha a legnagyobb ünnepélyességgel jegyző állította volna

---

[1]) A mosdókorsó, a leviták ezen symboluma fölött, Coma pecsétjén נהלק áll, nyilván nevének : נפתלי הירץ לוי קאמן-nak kezdőbetűi, balra H, jobbra C, a korsó alatt L van, a. a. Hirz Coma leuidt [= Levit], a mint az okmányon irja. Winkler pecsétjén az oszlopot, a melyen szarvas áll, jobbra ezen latin betűk köritik LVMH, nyilván nevének, LEO·WINKLER Medico Hebreo-nak kezdőbetűi, a mint ő maga irja az okmányon; balra az előttem fekvő lenyomaton fölismerhetetlen héber jelek.

ki és tanuk irták volna alá. Hogy a nyilvánosságot kerüljék, nyomós okuk volt rá. Minden egyebet azon tény hirdethet, hogy a szerződés Lobkkowitz Wenczel herczeg levéltárában találódott meg és ott maradt fön [1]).

Közben Teixeira is oly tevékenységet fejtett ki a bécsi község számára, a melynek czélhoz kellett volna vezetnie, ha az embernek adva volna a gondviselés helyét betölteni. Máj. 2. Sasportas remek kezétől származó levélben értesíti a várakozókat az ő érdekükben megtett lépések felől és még arról, hogy ő is mindenekelőtt böjtöt rendelt el, a hogy minden községben történt, a hová a gyászhir elhatolt. Mikor az altonai elöljárók eljöttek hozzá, hogy segitségét fölhivják a bécsi szerencsétlenek számára, már rég tevékeny volt ő azok érdekében. Most velük közösen hányta meg, hogy mely fejedelmekhez fordulhat eredményre való kilátással. A vallásgyülölet bármennyinél állta is utját a hozzáférhetésnek, mégis meg akarta tenni, a mit csak lehetett és a mi a jó ügynek használhatott, azt nem akarta megkisérletlenül hagyni. A spanyol grandok, a kikhez irt, megigérték neki, hogy Bécsben egy befolyásos herczeg által a császárné gyóntatójának a szivét megindíttatják. Montecucculi gróf főhadvezérben, az udvari haditanács elnökében, hathatós támaszt vélt nyerhetni. Ha majd ez a segély — irja ő — már bekövetkezett, a község azonnal értesítse Teixeirát, a ki hálájának kifejezésével nem akar késedelmezni. Rómában első sorban Azzolino Diecio [2]) bibornok pártfogását hivta föl, a ki Krisztina királyné barátja, bizalmasa, házkezelője és későbbi általános örököse volt. Akkor Rómában conclave volt ugyan együtt, a melyből ápr. 29. X. Kelemen került elő mint pápa, de Teixeira talált követet, a ki biztosan megigérte, hogy a levelet a bezárt bibornok kezéhez juttatja. Királynéjától, Krisztinától, a kanczellár utján azt a vigasztaló biztosítást kapta, hogy már irt a bécsi nuntiusnak, továbbá a császárné és a mantuai Eleonora anyacsászárnénak szóló leveleket küldött hozzá, a melyek bizonyára nem fogják hatásukat elhibázni. A szász választófejedelem, II. György János, nejéhez, brandenburg-baireuthi Sibylla Magdolnához, a ki Teixeira vendégszeretetét annak fejedelmi lakában Hamburgban élvezte, czimzett kész

---

[1]) Raudnitzi levéltár sub sign. C. 20.

[2]) *Arckenholtz* i. h. II. 29 és köv., 318; *Ranke* i. h. III[s], 194*.

levél az altonai elöljáróság tanácsára nem lett elküldve, de minden Bécsből jövő intésre bármely pillanatban készen volt az elküldésre.

Ily nagyszabásu segedelmi actio, ily különböző országokból származó befolyásos és tekintélyes egyéniségek pártfogása nem maradhatott egészen hatás nélkül. Az is már nagy vivmány, ha a kivándorlás szükre szabott határideje meghosszabbul, ha az idegen és honi föld közt megoszlottaknak Bécsben való maradhatása máj. 25-ig nyulik ki. Már május elején tudták az udvarnál [1]), hogy a császár, engedve a több oldalról jövő zaklatásnak és kérésnek, a kiüzési határidőnek 1670 jul. 26-ára való meghosszabbításába beleegyezett. Azon tény egyáltalában, hogy zsidók érdekében lépéseket tesznek, levelek, a melyek a birodalom főméltóságaihoz az ő javukra érkeztek, a pártfogás fejedelmi és koronás fők részéről, a kik a leghatalmasabb ellenségeknél is befolyásra tudtak szert tenni, mindez nem egy udvaronczнak, a ki megalázkodásból és rablelküségből ő felségeik akaratával szemben elnémította az érdek és lelkiismeret hangját, adta vissza a bátorságot, hogy az üldözöttek érdekében egy jó szót ejtsen, jogczimül, hogy hálát érdemeljen tőlük [2]). Sinzendorf gróf, a minden időben megszorult udvari kamara elnöke, már előbb utalt ama pótolhatatlan kárra, melyet a pénzügy a vak gyülölet-sugalta zsidóüldözés által szenvedne [3]). Ő tudta legjobban, hogy milyen eszközökre volt rászorulva, hogy az államháztartásnak csak legszükségesebb kiadásait födözhesse fönakadás nélkül. Csak az imént fordultak kétségbeesésükben az alchymiához

---

[1]) Igy értem a persze pontatlan tudósítást, a melyet a londoni *Adler N. Elkan* ur, M. A. a Record Office-ban levő névtelen 1670 máj. 3-iki FO Germany 108 & 109 alatti levélből közölt velem: The Jews are granted the prolongation of their banishment till the feast of omnium sanctorum but since their debts to the Jesuites and Carmelites, which is a considerable summa, can not soo suddenly be payd, their houses are by publick Imperiall commands offered to be sould to satisfaction of the debtors. Azonban a svéd residens 1670 máj. 1-ei levelében ugy hiszi, hogy a zsidóknak reménységük daczára urnapig el kell takarodniok.

[2]) 1670 márc. 13. a svéd residens Gebsattel H. H. ezt irja titkos irással: »Wegen des tax möcht es sich nun eine zeitlang verzihen, doch ist der eÿfer sehr gross, also das Niemandt auch von den grösesten sich wass zu sagen geträwet. Wie glaubhafft verstehe, der Cammer-Präsident hat starck geredet warumb man sich eines so stattlichen regals ewig berauben wolte«.

[3] L. az előbbi jegyzetet.

és Borri Francesco Giuseppenek [1]) a leghirhedtebb aranycsinálónak adtak fizetést, a ki Hamburgban Krisztina svéd királynénál és Kopenhágában III. Frigyes udvaránál gyakorolta magát abban a müvészetben, hogy mi módon lehet roppant összegeket chemiailag elpuskázni. Nagyon is nevetséges ellentmondás, mikor az egyik kézzel jól megfizetik a fémváltozás drága kisérleteit, a másikkal pedig bedugják az államhitel minden zavarában oly megbizhatónak mutatkozó aranyforrást. A zsidó ügyre nem volt épen a legkedvezőtlenebb jel, hogy Sinzendorf grófot és legbensőbb ellenségét a szigoru Jörger Quintin János grófot [2]), a ki az ujját pénzügyi gazdálkodásának sebeire már régen minden kimélet nélkül tette rá, lehetett együtt látni. Már a bizottságban [3]) volt bátorsága, hogy ráutaljon »was denn am Ende Erfolgen müsse, wenn man zugestandene und theuer erkaufte Rechte ohne Gründe mir nichts, dir nichts aufhebe; ein solches Verfahren zerstört das Vertrauen in die Regierung auch unter den Christen«. A szél fordult, a külföld pártfogása látszólag csudát mívelt. Az udvarnál mindig határozottabban lépnek már föl a zsidók érdekében, hisz nem állottak már egészen egyedül és az elsők által, a külföldi szószólók által födözve, nem kellett félniök, hogy ellentmondásukkal ő felségeik előtt kellemetlenek lesznek. Az urnap előtti kiüzésről már szó sem volt. Sőt máj. 25. a hetek ünnepén, a zsidók a császári resolutionak azt a határozott utasítását kapták, hogy Bécsben való tartózkodásuk még 2 hónapig meg van engedve [4]). De mindjárt arról is gondoskodtak, hogy ezen halasztás a zsidóknak nem csupán siralomházi határidő-

[1]) *Arckenholtz* II, 63 és köv.; *Wolf Adam* i. h. 229; *Vehse* 11, 175. A császár állítólagos megmérgezésével, a melytől Borri mentette őt meg, összefügghet az is, a mi a nevezett jelentésekben a Record office-ban áll a vár egyik kutjának döglött macskák általi megmérgezéséről. V. ö. *Krones*: Handbuch der Geschichte Österreichs 3, 562, 568.

[2]) *Wolf Ádám* i. h. 230.

[3]) *[Wertheimer József]*, die Juden in Österreich I, 138. egy kézirat után, a melyben az egyes bizottsági tagok véleménye név szerint van idézve.

[4]) A velenczei követ i. h. 275 jun. 7-ikén ezt jelenti: Proroga di due mesi ottenero gli Hebrei. Interpongono efficacissime premure, per essere gratiati con nuova permanenza. Offeriranno considerabili summe per incamminare le suppliche con piu fondate speranze. A svéd residens máj. 15. még nem tud semmit a halasztásról, de ezt jelenti: »Sie erbiethen sich zue gelt, vnnd allerhandt Kriegsnothwendigkeiten wieder den Erbfeindt, haben auch viel grandes bereit Eingenommen undt grosse intercessiones ausgewürcket«. A hetek ünne-

nek, hanem inkább azon czélra engedettnek tünjék föl, hogy az alatt az eredeti császári határozat teljes visszavételét készítsék elő. És ez nem volt a reménykedők rászedésére kiszámított hitegetés, hanem ugy látszik, hogy az udvarnál igazán hitték, hogy a császárt állandó kegyelemre lehet majd rávenni. De pusztító volt a feszültség, a melyben a ghettobeliek kedélye tartatott azon odasugott igéretek és fél biztosítások által. Legszomorubb volt a vagyonosak helyzete. A könnyü podgyászszal tova vonuló embereket senki se tartotta vissza; ha kifürkészték a távol helyet, a hová fészküket építhetik, elvonultak, nem voltak maradás és vándorlás közé téve, mint testvéreik, »a szegény gazdagok«. Ezek hontalanok és mégis visszatartva, félelem és remény közt lebegtek, mint a kinpadra vontak, veszélyben voltak, hogy a szülőfölddel együtt elvesztik az idegen helyet is, mert a külföldi letelepedésre való időnek legjavát el kellett mulasztaniok. Legörömestebb vetették volna le ők is a kötelezettségek terhét, a mit rájuk akartak rakni és a többiekkel együtt a vándorbothoz nyultak volna. Azonban fölülről kitartásra és maradásra buzdítva, a birodalom főméltóságaitól megintve, hogy az egész zsidóságra ily jelentős álláspontot ne hagyjanak el, hogy a mentési munkálatot röviddel a teljes siker előtt ne adják föl rutul, ujra a követelt, teljesíthetetlen igéretekre hagyták magukat rávenni, a mi által az ellenség balhitét saját kábaságukkal erősítették meg. A kiapadhatlan zsidó gazdagságról és a földkerekség összes zsidóinak szoros összetartásáról táplált kiirthatatlan előitéletüknél fogva a követeléseket a végletekig fokozták, a császárnak rögtön fizetendő százezer, már nem is forint, hanem tallér után további százezret követeltek és maguk számára ajándékokat kötöttek ki, a melyek kerekesen ismét százezer forintra rugtak. Hasztalan utaltak elhagyottságukra, azt a tanácsot adták nekik, hogy községről községre bocsássák szét felhivásukat, ügyüket általános zsidó érdekünek állítsák oda. Állapotuknak ezen leirásáról minden kétséget kizáróan kezeskedik a mindent tekinteten kivül hagyó, fenékig átlátszó héber irat, a melyet ők, a hatalmasok unszolásának engedve, jun. 8. küldtek a 4 egyesült velenczei szefard községhez [1]).

pét, mint a zsidók előtt ismeretessé lett császári resolutio datumát, a Velenczébe intézett levelük hagyta ránk.

[1]) Ezen levelet először *Soave Mose* közölte olasz fordításban a

Ebben a levélben, a melyben csak a meglepő fordulatokban és bibliai czélzásokban mint csiszolt foglalatban villogó stilus van az elfogadók izlésére kiszámítva, mindenekelőtt azért kérnek bocsánatot, hogy szükségükben és zavarukban a kieszközölt 2 havi halasztásról nem értesítették azonnal az oly élénk részvéttel feléjük forduló velenczei községet. Félénken, csüggetegül adják elő az osztrák államférfiak-szabta föltételeket, javasolta tanácsokat. Saját nevükben csupán az imaházakra és iskolákra, a melyeket megszentségtelenítéstől, és a sirokra merészelnek utalni, a melyeket megbecstelenítéstől kell most megóvniuk. Jelentékeny összeggel kell segítségükre jönniök, akár ajándék- akár kölcsönképen adják, a melynek azonban visszafizetését igérik, mihelyt ismét erőhöz jutnak. Ők maguk — irják — alig tudnák a mindenekelőtt követelt és a császárnak fizetendő első részletnek a felét is csak előteremteni. Méltósággal, nyafogás nélkül, járatlanok a kérésben, a rájuk nehezedő kényszer nyomása alatt, de megalázkodás nélkül lépnek a szerencsésebb testvéreik elé.

A levél aláirásai már nem ugyanazon férfiakat mutatják, mint a kik Teixeirához irtak volt. A község fenállásába rést hasítottak, a kiutasítások és költözködések persze már megkezdődtek. A rabbi-hivatal majdnem teljesen hiányzik. Askenázi Gerson épen ekkor volt távol, mivel egyik leányának férjhezmenetele Bécsből Nikolsburgba vagy Prágába hivta [1]. Csak Lippner prédikátor, Liepmann Uri, a mint magát irja, képviseli a rabbi-collegiumot. A szomoru ügyek élén álló fáradhatlan Winkler Leon nyitja meg az aláirások sorát. Utána jönnek Pollak Juda, Schlesinger Marx, Gerstl Mihály és József fia R. Zachariásnak, a rövid életü iskola és convictus alapítójának. Winklerrel együtt valószinüleg ez 5 birája a bécsi zsidóvárosnak a szerencsétlenség ezen napjaiban. Balra

Vessillo israelitico-ban 1876 p. 147 és 189. Eredetijébe mostani tulajdonosa Dr. *Berliner A.* barátom szivességéből pillanthattam be, a ki a rövid életü hetilap המדבר 7. számában lenyomatát is közölte.

[1]) Pulitz Mózesen kivül R. Gersonnak Nikolsburgban még egy veje volt. Krochmal Jakab, sógorának R. Krochmal Löb Jehuda fia (v. ö. חינך בית יהודא jogi resp. 90 és köv. 39b, צמח צדק f. 191c); Jakab (megh. 1728) חנה unokanövérét vette el (megh. 1716) l. *Kohn M. L.* a Neuzeitban 4, 501. Harmadik leányát, Rachelt, a prágai gazdag Freund Löb vette el; meghalt 1731, kiszlev 4., fia Liepmann Fr. 1756 sebat 19. halt el. *(Hock S.)*. R. Gerson negyedik veje R. Cohen Ábrahám volt l. jogi resp. 56.

az oldalon a 3 helyettes Liepmann Uri, Hamburger Izsák és Brodt vagy Prodt Zebi Mózes [1]) van a levélen aláirva. Nem ez lehetett az egyedüli, a melyet meg kellett irniok. Mert Velenczéről akár mily nagy áldozatkészséget és képességet tételeztek is föl, mégis több községet kelle belevonniok, hogy az összegek befolyjanak, a melyeket legmagasabb helyen a császári kegyelem fejében követeltek.

Azonban csak lidérczttüz volt, a mit az éj és inségbe kitaszítottak uj reményeik vezércsillagaként üdvözöltek. Ha lehetséges lett volna, a mi persze szintén keserü csalódás volt, a követelt váltságot előteremteni, még az sem tartóztathatta volna föl a végzetet. Valóságos riadalom támadt a városban, mintha az áldozatok egyszerre üldözőkké váltak volna, mintha a császárnak a zsidókkal szemben nem szabadna akaratának lennie. A pártfogást, a mit ki tudtak eszközölni, ugy festették le, mintha eget és földet mozgásba hoztak volna, a fölajánlást, a mit előirtak számukra, hallatlan megvesztegetési kisérletnek fujták föl, a minek majd a császár és tanácsosai nem tudnak ellentállni. Már-már a teljes zsidó-kiüzés türelmetlenül várt szinjátékával megcsalva látták magukat, félni kezdtek, hogy korai volt a diadal. Senkinek sem jutott esze ágába, hogy egyáltalában valaki indíttatva érezhesse magát, hogy zsidók érdekében lépéseket tegyen, most egyszerre föladták a játékot, az ügyek fordulata nagyon is meglepő volt: a rögtöni és mértéken fölül tulzott hirek a győzelmes zsidó befolyásról ugy hatottak, mint a korai ujongás után a lesujtó csalódás. Ezen az aggodalmon nem lehetett minden valódi, de a hatás, a mit fölfelé előidézett, annál biztosabb volt; nem szabad türni, igy beszéltek jámbor felháborodással, hogy egy császári határozat zsidó megvesztegetésnek helyt ne álljon. A zsidók pedig e mellett két tüz közé szorultak. Csak akkor maradhattok, mondogatták az igazi és a hamis barátok, ha pénzt hoztok.

---

[1]) A המדבר p. 56-ban részben hibásan, részben mivel ki nem betüzve, azért hiányosan közölt héber aláirásokat az eredetinek sora és rendezése szerint teljesen közlöm:

נאם יהודא רופא בלאא מהר״ר יצחק ווינקלר זצל — נאם הקט׳ אורי ליפמ

ונאם יודא בן הר״ר שמעון זל — ונא׳ יצחק המבורג

נאם מרדכי בן לאא משה מרגליות ד״ל — ונא׳ משה צבי מברודי.

יחיאל בן מוהר״ר משה ירמי׳ גרשון כ״ץ ז״ל איש פורט רפא

ונאם יוסף בן לא״א החסיד מהו״רר זכרי׳ סגל זל

El velük, már azért is, mert pénzt mernek ajánlani, igy beszéltek az ellenségek, a kiknél a császár füle volt. Maga a császár pedig azóta semmikép sem volt engesztelékenyebb hangulatban, sőt a hirek, a mik a magyar összeesküvők [1]) folytonos kihallgatásaiból hozzája hatoltak, inkább arra szolgáltak, hogy a felség csalhatatlanságát, szavának és határozatának sérthetetlenségét és változhatatlanságát annál merevebben tüntessék neki elő. Nem sokára világosak voltak a jelek, a melyek arra mutattak, hogy véleményének a zsidók érdekében való megváltoztatására gondolni sem lehet; a legmerészebb szószólók idejekorán hátrálni kezdtek, a császár hangulatának megváltoztatására czélzó kisérletekkel fölhagytak. Az udvarnál csakhamar ismét egy vélemény uralkodott és mind erényhősök voltak kivétel nélkül: a kik semmit sem kaptak, legalább a megvesztegethetlenség dicsőségében akartak sütkérezni. A zsidóknak kárszenvedés és gúny jutott; ez egyszer művészetük nem fogott; a titkos tanácsosok hozzáférhetetlenségének fényes pajzsáról visszapattantak az arany nyilak. Hochertól kezdve, a kinek Pufendorf [2]) azt a kétes bizonyítványt állítja ki, hogy: »Er hat das Glück, dass man Ihn allerdings desinteressieret hält«, a bizottság legutólsó emberéig mindnyájukról mint hősökről tud Abele [3]) énekelni, a kikről a megszégyenült zsidóknak be kellett vallaniok, hogy:

Wir sagten: Ihr Excellentz!
wir wollen schon spendiren
Er aber: Pocks Pestilentz!
wolt ihr mich noch tentiren?
  Grav Trautsan hilfft wacker
    darzu /
  daß wir hätten kein Rast noch
    Ruh /
Koch thäte secretiren (h)
  (h) Geheimer Hof=Secretarius.

Grundemann Unter=Marschalck
gut Wort zwar thäte geben /
war aber ein rechter Schalck /
uns spinnenfeind darneben. (i)

---

[1]) *Wolf Ádám* i. h. 288. és köv.

[2]) I. h. 71.

[3]) I. h. 3, 320, 18—21. versszak.

O Adonai! du Wunder-Gott
Komm uns zu Hülff! ach große
Noth!
Erhalt nur unser Leben!
(i) Alle dieß waren die Hochansehliche
Käys. Herrn Herrn Commissarii.

Viermal hunderttausend Guld
thäten wir offeriren
zu Erlangung vorig Huld!
sonderlich wolten schmiren
die Commissarios mit Geld /
(das beste Kleynod der Welt)
für uns zu obligiren.

Sie nahmens aber nicht an /
das Geld sie nur verlachten /
Jüdel nichts mehr richten kan /
wir müssen jetzt verschmachten /
Vorzeiten hätte grosse Krafft
zu Wien allhier Schmirali-
Safft /
das Geld sie nun verachten.

A bécsiek mint valami győzelmesen visszavert ostrom fölött ujongtak. Csak ezen megszabadulási mámorból magyarázhatók a különben nevetségesnek látszó szavak, a miket a zsidóváros átadásáért nem sokára a császárhoz intézett folyamodványukban használnak [1]: »Gleich wie nun wir unß umb dise Ihre Kayl. Matt. so großmechtig Ja gleichsamb Göttliche Resolution mit Unaußsprechlichen Freuden allrunderthenig gehorsambist bedanckhen, und dieselbe wegen unß bewuster denen von Got Vermaledeyten Juden beschehener hoch und großer assistenz fast für Unmenschlich halten; auch dahero daß der allgütige Gott, welcher nichts unbelohnter lasset, die vorgehabte grausambe traditiones et rebelliones eben darumben in tempore revelirt, Und Ihre Kayl. Mayt. sambt dero Erbländern und Königreichen conseruirt hat, weillen dieselbe die Erbfeindt des Göttlichen Sohns Zu vertreiben beschlossen haben stb.« Sőt a császárhoz intézett későbbi folyamodványban ezen művet egyenesen ugy jelölik mint »göttlich Miraculosisch«. Meg

[1]) Keltezés nélkül a cs. és kir. belügyminiszteri levéltárban.

voltak győződve, hogy ezzel a császár érzelmei szerint beszélnek, a mint hogy tényleg, nemcsak minden óhajuk teljesült, hanem még dicséretet is arattak nála.

Ha a fölkeltett kilátás és aggodalomnak ezen ingatag játékánál a kiutasítás véghezvitelét nem kellett elhalasztani, az az adósság-bizottságnak az érdeme volt, a ki elejétől kezdve pontosan végezte teendőjét. Feje persze Kollonitsch volt, az egész kiüzési apparatusnak a rugója. A becsüsök elvégezték föladatukat, a zsidóvárosban 132 épület lett a becslésbe fölvéve [1]), beleértve a zsinagógát és a község házait. A zsidók az épületeikre fordított költségek megállapításainál nem tulozhattak oly szörnyen, mert a nagyon alacsonyra szabott becsár még mindig 216,219 frt és 26 krajczárra rugott. Ebbe azután p. o. a 30,000 frt költséggel fölépített [2]) u. n. uj zsinagóga 7142 frt 30 kr. értékben lett fölvéve. Ha már a zsidó birtokot a becslés is képzelt értékének a felére szállította, de a város ajánlata által egész a negyed részére szállt le. A város leereszkedően jelentette ki, hogy az egész zsidóvárosért czók-mókostul a zsidók adósságát 100,000 frt erejéig kifizeti, csak ha ez az összeg nem födözné teljesen az adósságot, még hajlandó további 10,000 frtot adni. A községi adósságok oly módon lettek az egyes házakra felosztva, hogy mindegyik a saját részével, az u. n. contingenssel kezeskedett értük. Ha tehát magánhitelezők, a kiknek valamely házon telekkönyvi követelésük volt, nem akarták a várost mint adóst elfogadni, hanem inkább a házhoz akarták magukat tartani, a bizottság azt megengedte, de csak ugy, ha ők a városnak mint a tulajdonosnak, a ki a községi adósságokat megfizette vagy megfizetni elvállalta, a contingenst, és ha a becsár a követelést meghaladta, a maradékot visszafizetik. Tényleg azonban a várossal mint adóssal senki sem akart érintkezésbe lépni. Több mint 800,000 frtnyi adóssággal volt megterhelve [3]), csak ügygyel-bajjal tudta a kamatokat

---

[1]) A svéd residens jul. 24-iki jelentésében »200-on fölül«-re becsüli őket. A becsülési lajstromot Bécs város levéltára őrzi s. s. $^{42}/_{1670}$.

[2]) Gebsattelnek jul. 17-iki jelentése szerint.

[3]) Gebsattelnek márc. 13-iki és jul. 10-iki jelentése szerint. Ez utóbbiban az áll: »Ess wollen aber die Creditores ermelten Stattrath alss einen üblen Bezahler durch auss nit annehmen, Sondern noch lieber vmb einen leidentlichen Preiss die heuser sich lassen Einschäzen vndt in Solution annehmen, als diesen Stattrath in die handt schauen«.

és az állami járulékokat előteremteni. A hitelezők egy nagy része, a kiknek kisebb összegekben 28,459 frtnyi követelésük volt, csakugyan ezen adósságtételekkel megterhelt 15 zsidó-ház kiadását kérték a bizottságtól, és az utánuk járó contingenseket és maradékokat azután a városnak adták át. Igy a zsidók elvesztették házaikat, még mielőtt ott kellett azokat hagyniok. A mint azokból egyetlen egy tégla sem maradt az övüké, ugy nem kapott egyikük sem egy mákszemet sem vissza a bele épített összegekből. A községet szétrombolták és az egyesektől azt követelték, hogy bucsuvételül áldozzák föl magukat e községért és szegényedjenek el. De még nem volt elegendő, hogy mindegyiknek a háza mint levegő a kéz között folyjon szét, még födözet nélküli magán-követelések is kielégítendők voltak. A sürün használt adósok börtöne [1]) nevetséges eszköz volt a szegényekkel szemben, a kikre a kiutasítás még azonfölül a kertek alatt várakozott.

Azonban a zsidók kiüzése által rajtuk kivül senki ne károsuljon. A mint közösen kielégítették a község adósságait, ugy akarták még rájuk rakni a kezességet minden egyes emberért. Ezen inségnek az imént elhalt Fränkl Koppelnak a fiai: Izsák, Israel és Enoch vetettek véget [2]) az által, hogy a nagy vagyonukra emelt összes igények kielégítése után még 20,000 frtot és egy nagyon értékes zálogot szolgáltattak a bizottság kezéhez az összes fönmaradt zsidó-adósságok födözésére. Ugyanis Zeika György herczegtől, Moldvaország elüzött vajdájától, a ki 1665. márc. 12. jött Bécsbe, hogy a császárt a portánál való közbejárásra hivja föl [3]), kerültek valószinüleg Fränkel Koppel birtokába a moldva korona-ékszerek és drágaságok zálogképen. Ezeket adták most át Fränkel fiai a vajda adóslevelével együtt a bizottságnak.

Bár az adósság-ügyek valódi rendezéséhez majdnem minden hiányzott még, de elvben legalább mégis minden el volt intézve, a hitelezők persze semmiféleképp sem voltak kielégítve, de a bizottságnak ugy látszott, hogy az adósságok eléggé födözve vannak, szóval a császár szemkörében nem volt már keresztény érdek, mely a zsidók kivonulása által veszélyeztetve látszott volna. Igy hát nem for-

[1]) A porosz residensnek jul. 23./aug. 2. jelentése szerint.

[2]) Fränkl fiai számára a császár és a bizottság-kiállította jul. 31-iki, a cs. és kir. belügym. levéltárban levő nyilatkozat szerint. L. *Wolf G.* 53. és köv.

[3]) *Vehse* 11, 36.

gott fön ok, a miért tovább kellett volna őket türni vagy a miért kiutasítási határidejüket ujból meg kellett volna hosszabbítani.

Julius kezdetén [1]) tudták a ghettoban, hogy a remény ideje lejárt, hogy már többé nem kell a testvérközségektől remélt feleletekre és igéretekre várni. A végzet elérkezett, az elfordítási kisérleteknek végük volt. Mint álomból fölébredve látták magukat ama szörnyü szükség elé helyezve, a mely a lélekzetet elszorítva, most annál közelebbnek látszott, minél inkább végig álmodták és remélték a java időt. A házaikért való gondtól megszabadultak, most már csak a többi akadékos birtoktól kellett megszabadulniok. Háziberendezéseket, árukat, melyeket nem hurczolhattak magukkal, el kellett kótya-vetyélniök minden áron; ez minden vagyonuknak látható elsorvadása, maguknak napról napra nagyobb elszegényedése volt. De a jelennek a nyomorát még megélesítették a jövő képei. Rossz esztendő volt. Az égen csudák és jelek történtek, a természet folyása mintegy megváltozott. Üstökös jelent meg vészt jósolva és ijedelmet okozva. A patakok kiléptek medreikből és zabolátlanul mint kedvetlenül hordott igát vetették le magukról a hidakat [2]). A vihar-okozta károkról szóló hirek a szerencsétleneknek a szivükbe nyilaltak. Már a szabad mezőn gyermekeikkel és betegeikkel együtt látták magukat, átadva a vándorlás szenvedéseinek, az elemek haragjának. Megtanulták érteni azt, a mi irva vagyon, hogy életünket a távolban láthatjuk lebegni. És most ki kell minden gyökeret egymás után huzniok a megszokott talajból, sajátkezüleg kell önmagukat kiragadni a szeretett földből, ezen környezettel évek óta föntartott viszonyt maguknak kell átmetszeniök.

Mert a ghettobelieknek még most is voltak barátjaik a keresztény lakósság közt. Mindegyiknek volt oly keresztěnye, a ki nem örömest látta az ő eltávozását. Bécsben élénkebben volt kifejlődve, mint bárhol másutt, a zsidók és keresztények közti közlekedés. A ghettobeli zsidók a szegényeknek rendes és fáradhatlan jótevői voltak. A kézmüveseket és a kereskedőket az élet- és üzleti szükséglet fonta össze a zsidókkal. De a társadalom legmagasabb köreihez is elértek az ő összeköttetéseik, különösen az udvari zsidók által. Nem volt

[1]) A svéd miniszterresidens jul. 10-iki jelentése szerint.

[2]) Ib. צמח דוד 1670-nek a folytatása; Gebsattel 1670 febr. 27-iki jelentése.

valami hallatlan dolog, ha tiszteket és magas rangu hivatalnokokat nagyobb számmal láttak zsidó házakkal közlekedni. Midőn Brown Edward, II. Jakab orvosa és a londoni orvosi társulat kiküldöttje, a ki barátja Lambecius által a császárnál is igen kitüntető fogadtatásban részesült, Bécsben egy zsidónál volt hivatalos, az asztalnál egy tiszttel is találkozott [1]). Nem voltak hijjával oly férfiaknak és nőknek, a kik az ország nyelvén tisztán és tetszetősen tudták magukat kifejezni. A mi müveltségben elérhető volt, azt örömmel nyujtották a zsidók gyermekeiknek. Mivel a szülőföldnek mélyebb müveltségi forrásai el voltak zárva a zsidók előtt, Winkler Leo az ő fiait a paduai főiskolára küldötte, a hol ő maga nyerte orvosi kiképezését, és a hol 1629 márc. 22. doctorrá lett fölavatva. A szerencsétlenség évében, 1669-ben, a mikor otthon földönfutóknak nyilvánították őket, lett Winkler Jakab febr. 27. és Winkler Izsák dec. 13. a bölcsészeti és orvosi tudományok doctorává a paduai egyetemen fölavatva [2]).

A zsidók és keresztények közti társadalmi összeköttetés még a kiutasítási resolutio által sem lett föloldva. A legutólsó pillanatig is meglátogatták a házaikat keresztény barátaik, a kik közt persze hamisak, élősködők is voltak. Ilyennek bélyegezte meg magát Abele Mátyás is, Abele Kristóf udvari titkárnak a testvére, a ki az ő »művészi rendetlenségét« (Künstliche Unordnung) nagyon is rendetlen művészettel foldozta össze, és mégis a császár és Hocher kanczellár tetszését is kiérdemelte. Ő röviddel a ghettonak föloszlása előtt erős világitás mellett enged bepillantani bennünket a zsidók és keresztények eme közlekedési viszonyába [3]): »Kurtz vor dem Abzug hat mich ein Vornehmer Jud zum Mittagmahl eingeladen / er hatte unlängster Zeit eine schöne junge Wittib geheurath / darbey sich seine zween mannbahre Söhn mit ihren jungen Weibern / welche von Prag gebürtig / gleichfals eingefunden.

[1]) I. h. 268: »da ich unter andern Reden den Juden fragte nach den zehn Stämmen / und wo dieselben wären? Welcher mir zur Antwort gab: Sie hielten sich auf sehr weit in Asien / jenseit eines grossen Meeres / auf welchem Nichts / als Sturm und Ungewitter wäre / und welches mit genauer Noth befahren werden könte an ihrem Sabbath-Tage / an welchem aber sie Juden nicht gerne etwas vornehmen«.

[2]) A paduai egyetemnek 1665—72-iki protokollumai szerint, a melyeket *Lolli Eude* tanár és főrabbi ur vizsgálta át számomra. Winkler Jakab promotiójára irt héber költeményt látott *Soave M.* l. Vessillo Israelitico 1874 p. 189.

[3]) I. h. 3, 324.

Ich sagte: Heunt müssen wir uns letzen / oder von einander das Urlaub nemmen / wer weiß wann wir widerumb zusammenkommen. Darauf anfiengen bemelte drey Weiber bitterlich und dermassen zu weinen / daß mir auch / zwar wider meinen Willen / aus natürlichem Mitleiden / die Augenthränen herab lieffen. Ich tröstete sie / so viel ich konte: Wollet ihr allhie bey uns (sagte ich weiter) und bey den euerigen zu verbleiben / so begebt euch in die heilsambe Schoß der Christenheit / und lasset euch tauffen / da könnet ihr ruhig schlaffen. Ihr Antwort war aber: Sie wolten sich ehender lieber lebendig verbrennen lassen / als ein Nadelspitz von ihren Glauben weichen.

Ich bedachte bey mir / diese verdambte Teufels Martyrer verharren in ihrer Boßheit und Hartneckigkeit biß über die Ohren / ich wolte ehender einen Mohren weiß machen und baden / alß dergleichen Jüdisches Geschmeiß von ihrem Irrthum saubern und reinigen«.

De a hitbe vetett bizalom és a lelki szilárdság, a mi máskor minden csapást elviselhetőbbé tesz, most még mélyebbé tette a válás fájdalmát, mert a zsidó községi élet szentélyeitől, a sirkerttől és az imaházaktól, kellett megválniok. Velenczébe küldött levelükben mutattak rá,hogy azért tökélték elBécsben való további tartózkodásukat bármely áldozat árán megvásárolni, hogy halottaik siri csendje és nyugalma fölött továbbra is őrködhessenek, hogy a templomokat és iskolákat ezután is föntarthassák. Most a sirkert majd elpusztul, szétdüledezik, az ellenségek gonoszságának lesz átadva [1]). Elfeledkeztek önmagukról és a rájuk váró szenvedésekről, ha még a halottak is elárvulhattak és megfosztathattak őrizőiktől. Sok szivrendítő jelenetet látott már a csöndes hely, de soha meghatóbbat, mint mikor a kiüzöttek elbucsuztak az ő porától és az ő köveitől. Hogy többé nem szabad a helyre lépniök, a hol az övéik nyugosznak, hogy itt szószólóik sirjain többé soha ki ne önthessék szivüket fájdalom és öröm közepette, az volt az ő gyökerestül való kiirtásuk a szülőföldből, a hazából való számkiüzésüknek legmegfoghatóbb jele. Azt hitték,

[1]) A veszélyt, a mely akkor a zsidó temetőket fenyegette, jellemzi a wormsiak felelete, a melyet polgármestereik azon kérdésére adtak, hogy miért döntötték föl 1615 ápr. 7. a zsidó sirköveket: »die gantze Ehrliebende Burgerschafft hab solches zuthun befohlen, sintemahl es kein Christlicher Kirchhoff, sondern ein Blutacker, so sind die Menschen, die darunter liegen nicht werth, dass sie solche stattliche und ewige Gedächtnuss haben solten, und solte also aller Judenthum aus der Statt ausgerentet werden« l. *Khevenhiller* Annalium Ferdinandeorum VIII, 758.

hogy majd itt gyüjtetnek egybe egykoron atyáikhoz, e föld alatt vélték látni a gyülekező-helyét azon községnek, a mely most el fog szóródni a szélrózsa minden irányába. Hogy mit jelent hontalannak lenni, itt érezték azt csak teljes szörnyüségében, a mikor azt kellett mondaniok maguknak, hogy arra vannak itélve, hogy ezentul övéiknek sirjai nélkül fognak idegen helyeken tartózkodni. Mindnyájukat nyomta a gond, hogy mi módon biztosíthatják ezentul messze földről a sirkert megvédését, de senkit se sulyosabban Fränkl Koppel fiainál. Ebbe a földbe kellett atyjuk ágyát vetniök, a mely idegen lett számukra, most elvonulandók voltak a nélkül, hogy emlékkövét fölállíthassák. Még az elválásnál is jótevői voltak ők a szétrombolt községnek. A nyilvános szükségben tele marékkal ajándékoztak volt és most a legboldogítóbb jutalomban akarják elvonuló testvéreiket részesíteni, a temetőnek biztosításában. Idő ugyan nem volt már az ügy lebonyolítására, hanem az alkudozások már megkezdődtek a várossal, a föltételek már meg voltak állapítva, a melyeknek egyike az, hogy a bécsiek a zsidó sirkertet oltalmukba veszik. A Fränkl testvérek örömmel igérték meg és hagyták hátra a városatyák-követelte 4000 frtot [1]. A bécsi községet csak egy alkalmazottja fogja Bécsben tulélni, egy keresztény, Osterhammer Boldizsár temetőfelügyelő. Már szülei lakták azt a kis házikót a zsidó temetőnél a Rossauban és a szabad helyet vászon-fehéritőül használhatták. Ugyanaz a jog rámarad a fiura és az örökösökre [2], a kik ennek fejében átveszik a temetőre, a kerítésre és a házikóra való felügyeletet, hogy semmit el ne pusztítsanak rajta vagy el ne vigyenek belőle.

Az imaházakról nem lehetett hasonlókép gondoskodni. Összesen a ghettoval együtt mentek át a város tulajdonába; a bizottság már a városnak szánta őket, a császári beleegyezés nem maradhatott el. Mint a gonosz örökösök a kimuló birtokosnak szemei előtt teszik rá kezüket mohó kapzsisággal a vagyonra, ugy nyult a város és a bécsi püspök az uj zsinagógához még a zsidók jelenlétében. A

---

[1]) A 4000 frtról szóló reversálist csak még 1671 jul. 12. állítja ki a város l. *Wolf G.*, Geschichte 266 Nr. XXXI. A szerződés a várossal 1671 jul. 21. létesült.

[2]) Az Osterhammer Boldizsárral való szerződés, a melyet Fränkl mindhárom gyermeke ir alá és lát el pecsétjével, 1672 dec. 18-ról szól és Fürthben (Nürnberg mellett) van kiállítva. (Bécs város levélt. $^{17}/_{1673}$).

kedvezmények közt, a miket a magistratus kért a császártól a zsidóváros átvételénél, az is meg volt, hogy eme imaházból egyházat csinálhassanak, a mely, minthogy a külvárost már 2 kolostor terhelte, a város pátronátusa mellett világi papokkal látandó el [1]). Hasonló kegyet kért Walterdorf Wilderich, Bécsnek püspöke 1669. sept. 29-ike óta. A zsidók tudták, hogy kivonulásuk utáni első nap jul. 25. fog a templomszentelés végbemenni. Még azt sem engedték nekik, hogy utóljáig végezhessék el ott áhitatukat. A formális bucsúnak izgalmaitól megkimélték őket a spanyol követség fogdmegjei, a kik türelmetlen vadságukban az istentisztelet alatt törtek rá a zsinagógára és a zsidóknak sulyos kellemetlenségeket okoztak [2]). Szivük megsebesítve, kétségbe ejtve, hogy a legszentebbet ki kell szolgáltatniok, a drága barátot mintegy elalélva ott kell hagyniok és kiszolgáltatniok, eltökélték, hogy minden mozdíthatót és elvihetőt legalább kiraknak, hogy a mozdítható szentséget nem hagyják idegen kézre származni. A gyermekeknek látniok kellett, hogy a jámbor ajándékokat, a melyeket szüleik saját lelki üdvükért alapítottak, és a mi által emléküket vélték a községben föntartani, elpusztították, szétrombolták, a legjobb esetben elárverezték. Elaludt a fény, a melylyel a gazdagok áldozatkészsége, a község büszkesége a legszebb imaházat törekedett földiszíteni, a legszentebbre rájött a pusztulás; sajátkezüleg ezt elősegítni még jóravaló mű számába mehetett. A tóratekercsek és diszítményeik, a frigy-szekrény függönyei, a drága aranyhimzések, a melyekben jámbor vetélkedés törekedett önmagát fölülmulni, a függő-lámpák és gyertyatartók ki lettek kiáltva és a tehetősebbektől mint az elpusztított dicsőség drága emlékei lettek megvásárolva. Könyes szemekkel osztották ki, a mit bevettek értük, a szegények közt, a kik legalább messze földre való uti költséget mentenek meg abból, a mi egyszer mindnyájuké volt. Minden, a mi megmaradt, a lángokba vándorolt a fából készült házi eszközökkel, templomi székekkel, állványokkal együtt [3]).

Az uj nagy zsinagógán kivül még két imaház által gondoskodott a község a nyilvános áhitatról. Ezeket is ki kellett üríteniök,

---

1) Épugy mint a püspök folyamodványa kelet nélkül, de 1670 julius havából való; a cs. és kir. belügyminiszteri levéltárban.

2) Gebsattelnek 1670 jul. 17-iki és 24-iki jelentése szerint, a melyen a következő leirás is alapszik.

3) A צמח דוד -nak az 1670-hez való folytatása szerint.

mielőtt még eddig ismeretlen rendeltetésüknek át lesznek adva. A héber föliratok, bibliai versek és ajánlások, a mint a kor szokása szerint a falakon és boltozatokon végignyultak, be lettek meszelve és ily módon kioltva. A szekrény fölötti tizparancsolat, a sok szék, minden disz el lett távolítva; csak a csupasz falak meredtek egymásra kérdőleg, hogy mi történik ő velük.

A bécsi zsidó község megszünt lenni, könyvei, actái, a nehezen kivívott, drágán megfizetett privilegiumok szét lettek szórva, ha csak nem elégetve. A községi élet a szokásaival, zsinagógai modorával, a bécsi ritus örökre ki lett oltva [1]). Az őket összefüző kapocs szétszakadt, nem voltak többé közös emlékek, nem létezett nyilvános emlékezet, harczaik és szenvedéseik története megszünt, örökre meghalt, a község pecsétjének a symbolikus Dávid pajzsával a középen nem volt ura többé [2]).

Csöndesen és megadással vonultak ki a városból, elkisérve minden egyszerü kedélynek fájdalmas részvételétől, de a legkomolyabb versenyzőiktől megszabadult tehetetlenség és káröröm vihogásától is. Csak néhány rab az adósok börtönében és 16 legelőkelőbb családfő lett visszatartva, állitólag a hitelezőkkel megejtendő végleges kiegyezésig, valójában azonban túszul, mert féltek az elvonulók boszujától és gaztetteitől [3]). Ezeken kivül jul. 26., Jeruzsálem elpusztulásának napján [4]), egyetlen egy zsidó sem volt Bécsben található. Nem volt szükség gyászolókra a templomokban, azok maguktól is gyászoltak, puszták, csak a rombolás szelleme szüremkedik rajtuk át meg át.

A bécsi zsidók nyilvános emlékezete 1000 évre pillantott

---

[1]) A község folytonosságát joggal tagadva mondja Reischer Jákob חק יעקב 468² Bécsről az elüzés után: כיון שנתבטל הקהל נתבטל המנהג

[2]) Ezen pecsét, mely a Bécs városi levéltár 5/1655 okmányán függve maradt fönn, két körvonal közt a lenyomatban elferdült feliratot mutatja: קהלא קדישא פה ווינא, a melynek egyes szavai csillag által vannak elválasztva. A Dávid pajzsát képező egyenlőoldalu háromszög csucsai a belső körvonalt érintik.

[3]) Gebsattel a jul. 24-iki jelentésében azt mondja: »wie wohlen einige forcht mit vnter lauffet ob dieses gesyntlein in vergifftung der Bronnen oder in andere Weeg nit ein Schadhafftes Valete nach sich lassen mögte«. Neumann porosz residensnek jul. 16/26-iki jelentése szerint: »bleiben bey 18 der vornembsten.«

[4]) Cantarini פחד יצחק f. 13c joggal mondja tehát: ובחדש אב (כאשר שמענו) היה גרוש ויאנ"ה.

vissza, 45 esztendeig tartózkodtak uj hazájukban, az alsó Wörthben, minden arasznyi földet ismételt drága áldozatok árán szereztek meg, mindig megfenyegetve és mindig megoltalmazva, veszélyeztetve és mindig ujonnan megmentve, a földet, mely hordozta, táplálta őket, mind jobban megszerették, szorosan összenőttek vele hagyomány és élet, történet és tapasztalat által, kiüzve és idegen földre kergetve, legalább a belső hozzátartozáshoz kapaszkodtak, a szellemi illetőségi joghoz, a felejthetetlen város nevének hangzásán üdülve, a melynek látása meg lett tiltva nekik. Az ellenséges város nevét a magukéval társítva, ugy nevezték magukat az exulansok, hogy kiüzve Bécsből, aláirásaikban, életben, halálban, a piaczon és az irodalomban. Az áldozatoknak sirkövén is föntartotta a név mögött ezen adat: »Bécs elüzöttjeiből« a kitörülhetetlen esemény emlékét.

De a bécsi község sem élt hiába; R. Heller Liepmann, R. Horowitz Sábbátái, R. Áskenázi Gerson nem hiába müködtek benne, a jámbor mű, a melyért szegények és gazdagok vetekedtek, az átöröklődő tudomány művelése, a törvény tanulmányozása, a hűség és hitszilárdság oly nyilvános szellemét érlelték meg, mely a szükség órájában nem ismert habozást és nem egyhamar talált magához hasonlót. A történelem elkésett itéletet lát, a megbántottnak magának soha sem szerezte vissza jogát, de még a szerencsétlenek hamvát is hadd magasztalja föl, mikor az igazság a svéd miniszter residens szájával ezt a bizonyítványt állitja ki[1]: »Dieses ist allein höchstes zuuerwundern, daß vnter 3 in 4000 Seelen welche innerhalb eines halben Jahrs Emigrirt vnd meinstes in Böheimb, Mähren vndt Schlesien sich setzen werden, nit Eine gefunden worden, welche nur sich eingestellet in dieser ihrer höchsten Trangsaahl, daß sie Ihren Glauben gedächten zu ändern, vnd die Reiche Nahrung zu continuiren. welches doch Einess auß denen Motiuis, welcheß Seine Mayštt. zu dieser Resolution absonderlich Bewegen«. A méregkeverők, bünösök, gonosztevők ezen bandájában, a mint Kollonitsch, süketeket átkozva, elvonulásuk után merészli őket nevezni, egy sem feledkezett meg annyira becsületéről, hogy a

[1]) 1670 jul. 24-iki jelentésében.

megpróbáltatás órájában elhagyja szerencsétlen testvéreinek zászlaját. Az imaházak falait, a melyek nem tudtak magukon segítni, zár alá tehették, de azok közül, a kik e falak közt Israel Istenéhez fohászkodtak, egy sem akadt, a ki mint kikeresztelkedő, a templombeszentelés ünnepélyességét segítette volna emelni [1]). Zugolódás nélkül, Isten akaratában megnyugodva, vonultak el. Hogy végkép megsemmisüljenek, oly hirek keringtek, hogy a császár legközelebb az örökös tartományokból, Cseh-, Morvaországból, Sziléziából üzi el a zsidókat, az első három ezernek Prágából kell először is kivonulnia [2]). Ők pedig a rémhireket izgatottság nélkül fogadták és kinyilatkoztatták, hogy ha onnan is elkergetnék őket, akkor addig vándorolnak, mig olyan urra akadnak, »der Sie Mehr' alss der vorige liebete«. »Egyéb türelmetlenséget nem lehetett tőlük hallani« [3]).

Mily nevetséges volt a vadásznak szelid vadjától való félelme! Meggyőződtek róla, hogy egy keresztény nek sem görbült meg a haja szála, hogy a kutakban a viz nem változott meg. Hallgatagon vonultak el a zsidók a Vörös Tengerről való régi utasítás szerint (II. M. 14., 14). A tuszok fölöslegesek voltak. A Fränkl örökösök tehát, a három testvér Izsák, Israel, és Enoch, már jul. 31. kikapták ugy a császártól, valamint a bizottságtól jóviseletük bizonyítványát a legmelegebb ajánlás kiséretében az összes itélőszékekhez és hatóságokhoz [5]).

Az adósságok miatt bebörtönzött szegények ki lettek bocsátva, hogy a visszatartott 18 előkelő emberrel vonuljanak együtt el [6]). Kivételt senkivel sem tettek; augustus eleje után egy zsidót sem lehetett Bécsben találni.

---

[1]) A Diarium Europaeum Cont. IX, 44. beszéli el egy zsidónak 1663 jan. $^{15}/_{25}$. St. Stefan-nál történt kikeresztelkedését.

[2]) Az 1670. jul. 24-iki és aug. 21-iki svéd jelentések szerint.

[3]) Ib. aug. 21.

[4]) Mindkettő a cs. és kir. belügyminiszteri levéltárban; *Wolf G.* 53 és k.

[5]) Neumann Andrásnak 1670. jul. 23-iki és aug 2-iki jelentése szerint.

[6]) Azon adat (Inschriften p. XX. *Grätz* X, 264 és köv.), hogy Schlesinger Márkusnak Bécsben szabadott maradnia, tarthatatlan, l. *Wolf G.* 63 n*, *Wiener* a Ben Chananjában 8, 104. Teljesen téves *Biedermann's H. J.* azon állítása (Archiv für Kunde öst. Geschichtsquellen 20, 419), hogy Schlesinger Wolfot és Sinzheim Löwöt továbbra is türték Bécsben, mivel amaz VI. Károly alatt élt, ez pedig a kiüzés után 3 évtizeddel jött Wormsból Bécsbe.

A bécsieknek boldog napjaik voltak; a spanyolok és jezsuiták [1]) diadalmaskodtak. Az udvarnál semmi egyébről nem gondolkodtak és nem beszéltek, mint az imént keresztülvitt dicsőséges rendszabályról, mintha csak a birodalom ezentul biztosítva, a halálos ellenség a határokon kivül visszavetve volna. A még tegnap a zsidóknál élősködő Abele a császár és a kanczellár tetszésével chronostichonokat farag a nagy évre [2]) és a bécsi lebujok számára énekli a »Hebräische Gravamina oder der Juden Trauer- und Abzugs-Ballet« [3]) valamint a Wehemütiges Klagelied« [4]) czimü költeményeit eme nemes versszakkal [5]);

Kaum erschien deß Jäckels Tag (a)
mit seinen Unglück-Stralen /
merck! was dieser Tag vermag /
wir müssen jetzt fortwallen /
Haus und Hof leider! nun verlaß /
du bist nicht mehr ein Land-Untersaß /
vorher die Schulden zahlen. (b)

(a) An solchem Tag / nemlich den 25. Juli haben sie elendiglich fort- und abziehen müssen.
(b) Ist deßwegen zu Pflegung vollständiger Richtigkeit ein schleunige Käyserl. Commission allergnädigst angeordnet worden.

Egy nappal előbb jul. 24. már megkapja a magistratus azon jelentést [6]) hogy a továbbra is udvarszabadította zsidóvárost a császár a városnak átadja, és még »Allerhöchsterwehnt Ihrer Kayserlichen Majestät Ihr von Wienn eyfer, fleiß und befürderliche mit würckhung zu erraichung dero wegen außschaffung der Juden geschöpfften heylsamben resolution zu sonderbahren gnedigsten Wohlgefallen geraichet«.

[1]) Az egyetemen kiosztott »gradus«-könyvecskéről, a melyben a jezsuiták hosszu latin költeménynyel ünneplik az eseményt l. *Wertheimer József* Juden in Österreich I, 127.

[2]) Künstliche Unordnung 3, 306.

[3]) Ib. 307—11 tizenkét versszakában. 311 után már csak kivonata a »Wunderseltsamkeiten«-nek.

[4]) Ib. 312—23. huszonnégy versszakban.

[5]) Ib. 314.

[6]) A cs. és kir. belügym. levélt.

Ennek fejében azután már jul. 25. buzgólkodott a város, hogy a Springer polgármester, Fugenschuh, Holzner és Puchenegger seniorok, valamint Stapfer városi főkamarás-aláirta okmányban [1]) ők és utódjaik elvállalják a császárnak fizetendő 10,000 frtnyi zsidó türelmi adó és további 4000 frtnak a kötelezettségét a zsidók elvonulása után. Eme napot egyházilag nem ünnepelhették meg. Az uj zsinagógát ugyan még a zsidók szeme láttára kezdték átalakítani, azonban Jakab apostol, spanyol pátronus napjára tervezett beszentelést abba kellett hagyni az egyházi fők kicsinyes féltékenykedése miatt. Kollonitsch püspök ugyanis nemcsak győztes, hanem triumphator is akart lenni; az uj templom beszentelésében látta ő isten jutalmát. Azonban Wilderich püspöknek nem volt szándékában a neki járó tisztségről oly könnyü szivvel lemondani, és a Kollonitsch-követelte beleegyezést ugy kerülte ki, hogy Bécset elhagyta és Badenbe vonult a honnan még csak jul. 25. éjjel tért vissza [2]).

Azonban Kollonitsch számára a várva várt kitüntetés nem fog teljesen abba maradni. A beszentelést először 15-ére [3]), azután pedig aug. 18-ára halasztották. A bécsi püspöknek ezen ünnepélyre való joga el lett ismerve, de a bécsujhelyi püspökre esett a prédikáczió tartása, a melylyel a kiüzés szellemileg lesz dicsőitendő a carmelitáknál [4]). Üdv a szemeknek, a melyek látták, a mit ti láttok, üdv a füleknek, a melyek hallották, a mit ti hallotok, mert azt mondom nektek: Sok király és próféta akarta látni, a mit ti láttok. és hallani, a mit ti hallotok, és nem tudták, ez volt ujongásának, beszédének a szövege, elitéltek vádolása, megkövezettek kővel dobálása, a tartalma. Mind az az előitélet és rágalom, a mi a bizottságban már egyszer megtette szolgálatát, most ujra lesustorgott az ájtatos gyülekezetre a templomban. Semmi prédikáczió, semmi rend-

---

1) Ib. Bécs város levéltárának egyik $^{27}/_{1650}$ számlájában 6. tételül ez szerepel: »so hat auch das Khays. gehaltene Banquet (?) in allen gekostet auf die 12,000 fl«. Talán a város ujongása közepette a császárnak banquet-et adott.

2) A porosz miniszteri residensnek 1670. jul. $^{16}/_{26}$ jelentése szerint.

3) Ib. 1670. jul. 23. és aug. 2.

4) *Gebsattel* szemtanunak 1670. aug. 21 jelentését követem; *Weschel* 98; *Böheim C. S.*, Chronik von Wiener Neustadt 2,86; *Wolf G.* 46; *Stern G. S. Keller* בכורים-jában I, 106; *Grätz* X, 263 és még *Maurer* is (42) Kollonitsch prédikácziójáról, annak befolyásáról, az idő ismerete nélkül, hamis leirást nyujtanak. Kollonitsch prédikácziójáról v. ö. *Maurer* 461 és köv.

szabály nem fogott a zsidók ellen, mig nem »Ihr Kaÿl. Maÿ.t alss ein anderer Abraham gl. resolviert auf instendiges anhalten ihrer allerliebsten Sara zu resolviern, die Agar una cum filio, daß ist die Synagog mit ihren Khindern außzujagen«.

Igy kellett a szent irásnak saját gyermekei gyalázásához segítséget nyujtania. De Kollonitsch buzgalmában még tovább ment, elfeledte, hogy templomban prédikál, és nem vezet tárgyalást a nyilvánosság kizárásával. Mind ama bünök és szemérmetlenségek, a miket gyülölet-ittas üldözők saját szennyükből vetettek a zsidóknak szemére [1]), kényelmesen lettek itt megnevezve és leirva, ugy hogy »Sr. Ehrwürd das gegenwärtige Frauen-Zimmer um Verzeihung gebeten / dass er genöthiget würde mit derlei verdriessliche Sachen ihre Keusche Ohren zu ärgern« [2]). A keresztények elleni állítólagos káromlások, a mik a vizsgálóbizottság előtt a zsidóknak terhül rovattak föl, itt most még egyszer tüzvészként lettek a kiüzöttek után szórva. A zsidó tudomány, a mit a szónok mint inquisitor szerzett, csekély volt, a hős levente a talmudról mint uj könyvről beszélt, azonban a mi bebizonyítandó volt, azt bebizonyította; Ábrahám és Sára igazolva voltak.

Aug. 18. hétfői napon volt a beszentelés, a mi által az uj zsinagóga Lipóttemplommá változott. A város mint pátronus meghivta a császárt [3]) az alapkő letételére, és hogy a dedicatiónál jelen legyen, az ünnepély napját határozza meg és hogy az oltárnak és vele együtt a templomnak és az uj városnak nevet adjon. Oly pompával, a milyent a megnéptelenített ghetto még soha sem látott, jelent meg a császár egész udvari kiséretével, az idegen országok követeitől környezve [4]). A bécsi püspök vezette az ünnepélyt. A császár önkezüleg eresztette le a 68 korona nehézségü arany emlék-érmet az alapkőbe, a melyet a császári kamarai ötvös-mester Bachmeyer

[1]) A rágalmaknak esztelen mértéktelenségét már csak ezen adat is jellemzi, »dass viel hundert (christliche) Kinder in wenig Jahre bey ihnen verborgen / beschnitten / und auf Jüdische Art erzogen worden«. l. *Schudt* I, 349. Hogy a zsidók ezen gazság imputálása ellen folyton tiltakoztak, azt később az udvari kamara bizonyítja l. *Wolf G.* 98.

[2]) *Schudt* I, 349.

[3]) A cs. és kir. belügy. levélt.

[4]) Gebsattelnek 1670. aug. 21-iki és a velenczei követ aug. 23-iki jelentése szerint (i. h. p. 479.)

Péter készített ezen czélra [1]). Két latin beszentelési-föliratban hirdette a nap eseményét, a melyen az első követ Ausztria őrgrófjának, Lipótnak templomához tették le; a próféta igéjével (Jes. 7., 11) éltek vissza, hogy vele a régi imaházat rablóbarlangnak nevezzék. A templom főbejáratánál vörös márványlapot helyeztek el, a mely latin föliratu arany betükkel [2]) örökítette meg a császári pár, Wilderich püspök és Springer polgármester nevét, a kiknek uralma alatt sikerült a nagy mű. A hozzá épített két kápolna és a torony a harangok számára gyökerestül megváltoztatják az épületnek még az alakját is [3]). A zsinagóga körüli öt ház le lett rombolva, hogy az uj templomudvarnak helyet nyerjenek; Jüdl Dávid lakását paplaknak bővítették ki [4]). Arnezhofer Ignácz János, a ki Kollonitsch mellett 4 évig volt káplán és a zsidó-bizottságnál is alkalmazva volt, mint Szt. Lipót első plébánosa lett 1671 sept. 13. kinevezve [5]).

Az u. n. régi zsinagógához csak később közeledett a megváltoztatás. Csak 1675. márc. 18. utasitotta a magistratus Schlezer és Ennsspaum Ehrenreich György császári tanácsosokat oda [6]), hogy tegyenek jelentést, hogy mitevők legyenek ezen épülettel »zu auslöschung der Juden gedechtnuss vnndt hingegen Einpflanzung des mehreren Nuzens bey der Christlichen Gemain«. A most lerontott Margit-templomocska a »Weissgärber«-eknél, a mely Margit császárnőnek, a kiüzés lelkének, volt mint fővédőnő emlékének szentelve, ezen régi zsinagóga helyén és annak romjaiból emelkedett föl [7]).

A rettegés, a mi a zsidóság fővárosából elterjedő rémhirek hallatára az egész Ennsen aluli országot elfogta, nagyon is meg volt okolva. Mi lesz ő belőlük, a kik privilegiumaik megerősítését

---

1) *Weschel* 296 és köv. *Realis*-nál 44 és köv. hamis. Gebsattel 100 arany nehézségü éremről beszél, V. ö. *Stern G. S.* i. h. 105.

2) Weschel 298 és köv.; *Maurer* 429 13. j.

3) Gebsattelnek jul. 24-iki jelentése szerint.

4) Weschel 295.

5) Ib. 299.

6) Bécs város levéltára 18/1675.

7) *Weiss K.* i. h. II, 204; *Maurer* 42; *Wagenseil*, Tela ignea Satanae 72 azt jelenti, hogy Halevi Zachariás magános házikóját (l. fön) is templommá alakitották át, de semmikép sem azt, hogy ez volt a Margit-templom, a mint Grätz X, 265 állitja. Wagenseil adatát ugyan *Schudt M.* után Amelandar Man ismétli שארית ישראל c. 32 (ed.[2] Amsterdam f. 124b). L. *Wolf G.* 42

még mindig nem tudták elérni, ha bécsi testvéreik, a kik a császári védelem-igéret büszke birtokában oly biztonságban érezték magukat, kiméletlenül lettek elkergetve. Mit segíthetett rajtuk, hogy a rendeknek nélkülözhetetlenekké tették magukat, hogy a lakóssággal oly bensőleg összenőttek? A kicsinyes rendszabálytól az egyetlen nagyságot, a következetesség makacsságát, nem szabadott elvenni; a császári resolutio a vidéken is keresztül volt viendő. Igy tehát sept. 18. azon utasítás ment a császártól az alsó-ausztriai kormányhoz, hogy a fejedelmi városoknak és helységeknek, továbbá az 59 kisebb falunak, a melynek zsidai a türelmi-adajukat a vicedom hivatalába szolgáltatják, kurtán jelentse ki, hogy 1670 nov. 15-éig az Ennsen aluli Ausztriában egy zsidó se maradjon semmi szin alatt [1]). Sept. 19. már Bécs-Ujhelyben a zsidó üldözések régi kisérleti állomásán, lett a császári elhatározás kihirdetve [2]). Az Ober- és Unter-Mannhardtsberg, Ober- és Unter-Wienerwald negyedek faluinak, ugyszintén a kiutasításra elitélt zsidóknak lajstroma volt a parancshoz csatolva. A türelmi adók addig befizetendők, az adósságok kiegyenlítendők. A követelés teljesíthetetlen volt; az időtartam nagyon is rövid. Ekkor a császár oct. 15. legalább annyira hagyta magát a zsidók kérelmétől megindíttatni, hogy a zord téli időben még meg akarta őket türni az országban és kivonulásuk határidejét 1671 husvétjáig akarta megnyujtani. De ismét lehetetlent hagytak általa követelni a zsidóktól: october végéig átszolgáltatandók a husvétkor esedékes türelmi adók, pedig a róla való értesítés addig alig hatolhat el az ország legtávolabb zugáig. Igy hát az alsó-ausztriai kormányt nov. 29. ismét utasítani kell [3]), hogy az országnak zsidó-lakta helységei, ugyszintén a vicedom értesítendők a császári resolutioról és a türelmi adóknak dec. utóljáig történendő átszolgáltatása szorgalmazandó, mert különben az adó élesebb executioval lesz behajtva és a késedelmezőket még idő előtt fogják elszállítani. Hiába volt a rendeknek minden ellenkező rábeszélése, a károsításukat átlátó lakósoknak minden panasza; a császár bűvkörében, fővárosában és tartományaiban nyolcz nappal az 1671-iki husvét után zsidónak nem szabad léteznie [4]). A zsidók kiüzése Kis-

[1]) A cs. és kir. belügyminiszteri levélt.
[2]) Bőheim II, 87.
[3]) A cs. és kir. belügym. levélt.
[4]) A főállamok bécsi residensének, Breuynires Hamel Jakabnak 1671 márc. 12-iki, a hágai birodalmi levéltárban levő jelentése szerint.

Martonra is kiterjedt és a határos magyar községekre, a melyek azon a téren voltak, a melynek birtoka oly soká vitás kérdés volt Ausztria és Magyarország közt [1]).

Most a visszatartott boldogságnak városban, falun a földből kell buzognia, égből szakadnia; ha Bécsből nem lesz Eldorado, Alsó-Ausztriából nem Árkádia, ugy hazudtak a zsidó-gyülölet prófétái, ugy végre az üldözöttek még sem voltak a boldogság-háborítók, a vészt hozók, a kiknek őket festették. A császár most örömest öntötte volna kegyelmének egész bőség-szaruját az alsó Wörthre. Már 1670 oct. 15. a Lipótvárosnak, a mint a ghettot már nevezni kezdték, minden országos-, heti-, zsib-, és lóvásárra való jogot megadta [2]), hogy csak emelje ezen kerűletnek gyarapodását és virágzását. Nem sokára erődítvények is emelték az előbbi nyilt városnak biztonságát [3]). 1673 jan. 9. megkapta a város a császári adás-vevési levelet, a melyért kérvényezett; az egész zsidóváros a Schmied-féle telekkel együtt átszállott ez által a birtokába; a Lipótváros név itt kapta először a császári jóváhagyást. De a privilegiumok nem csaltak oda vevőket; a jogok nem kamatoztak, az adósság-teher napról napra növekedett. A részegségnek legundokabbikát, a gyülölségét, keserves kijózanodás követte. Kötelezték magukat, hogy a zsidó terheket átszolgáltatják azon hivataloknak, a melyekhez azok tartoztak. Az élelmezési hivatal [4]) az itt következő nyomoruságnak helyes előérzetében még a zsidók kivonulása előtt, jul. 16. könyörgött, hogy a zsidó község a 20-án esedékes 2500 frtnyi quartalt fizesse ki, de a bizottságnak volt annyi belátása, hogy a kikergetésért nem lehet még illetéket is szedni, és a kérelmező alezredest, Raschalit, a városhoz utasította. Most a panasznak soha sem volt vége. A városi guardia és a magyar határőrség, a mely a zsidók

---

[1]) Ezen határingadozásról v. ö. *Nagy*, Századok.

[2]) A cs. és kir. belügym. levélt., a hol a város kérvénye és a császári adás-vevési levél 1673. jan. 9-éről másolatban őriztetik.

[3]) Már 1670. aug. 17. jelenti a pápai nuntius Rómába (Vatic. Archiv Nunziatura di Germania tamo 187), hogy az a szándékuk, hogy a zsidó-lakta szigetvárost megerősítik. A császári adás-vevési okmányért intézett folyamodványában is a »befestigendten unterem Wörth«-ről beszél.

[4]) Az alezredesnek átiratát az udvari kamarához a cs. és kir. udvari kamara levéltára őrzi.

által az élelmezési hivatalnak a legpontosabban átszolgáltatott pénzekből lett fizetve, zugolódva fizetés nélkül állott, a hivatalnak csak üres pénztárai voltak, az udvari kamarát panaszokkal ostromolták, a részleteket fenyegetésekkel és végrehajtási parancsokkal kellett a várostól kicsikarniok. A vicedom-hivatal a vidéki zsidók kivonulása óta egy fillért sem látott. Mivel a 18 együttszenvedő vidéki város, a melyet a bécsi magistratus a többi közé akart bevonni, semmit sem áldozott, tehát a 4000 frtnyi türelmi adó fizetetlen maradt [1]. De a bécsi zsidóság 10,000 frtját meg kellett fizetni; itt nem használt semmi vonakodás és ellenszegülés; együttérezték a zsidókkal, a kik nem voltak itt, hogy mi az a végkimerülésig elvérezni. A városnak nem volt semmiféle forrása, a honnan ezt a kiadást meríthette volna, kivetették ugyan a volt zsidóváros uj háztulajdonosaira [2], de a zsidóváros épen üresen állt. A vásárlási kedv csak nem akart jelentkezni; ezen adóknak alig ötöd része volt innen födözhető. A templom, temető, paplak elnyelt néhány házat, 12 legszebbet a zsidóknak hitelezői maguk váltottak meg, Winkler Györgynek egy Fränkel-féle házzal kedveskedett a bizottság [3], három, a pusztaság felé fekvő ház fegyházzá lett átváltoztatva, a melyet a császár 1671 jan. 12. jóváhagyott és jul. 13. azután privilegiummal látott el [4], a legnagyobb része a házaknak üresen állott, a kevés, a mely el lett

---

[1]) Az udvari kamara véleményadása szerint *Wolf G*-nél 100. 1672. máj. 11. és 1672. sept. 30. (Városi levélt. $^{23}/_{1672}$), 1673 aug. 11. (ib. $^{11}/_{1673}$), 1674. jul. 30. (ib. $^{14}/_{1674}$) megy a császár fenyegetése a városhoz a fizetetlenül maradó 4000 frtnak évről évre fölszaporodó adóssága ügyében. Még a zsidók kivonulása előtt fejezte ki a város a bizottság előtti ajánlatában azon kérelmet, hogy a vidéki zsidóság 4000 frtjához »die 18 Mitleidente Stätt und Märkht aine ergiebige Beytrag thuen« (A cs. és kir. belügym. levélt).

[2]) 1672 ápr. 22. lett Stapfer, Schlözer és Ennsspaumb utasítva, hogy a Lipótváros házait »in ein ordentliche Einlag zu nehmen«. Bécs város levéltára $^{29}/_{1672}$.

[3]) Stapfenbergi Stapffer a Lipótvárosról való elszámolás szerint a városi levéltárban s. s. $^{27}/_{1680}$.

[4]) *Weschel* 309 és köv. és Urkunden Nr. XXIV. A kormány már régebben tárgyalta Dr. Becherrel a fegyház fölállítását és azon kérdést terjesztette eléje, hogy lehet e nem katholikusokat is fölvenni, mire ő azt felelte: »Und wird in allen Ergastulis dieses observirt, dass so wohl Juden als Christen und wess Glaubens sie seyn / dahinein gezogen werden«. l. Becher i. h. 844. 1671. máj. 3. Dr. Becherrel Kollonitsch szerződést köt egy bécsujhelyi dologház építése ügyében ib. 649 és köv. a mi *Maurer*-rel ellentétben áll.

adva, a várost csak adósokkal terhelte. Azonban a polgárokat elkezdte aggasztani a lekönyörgött áldás, átkozták a magistratust, mely Bécset meggondolatlanul és fonákul szükségtelen uj adósságokba keverte, a préda helyett, a melyen hitték, hogy majd osztozkodhatnak, kedvetlenség és lehangoltság maradt hátra és a mint ez történni szokott, ha ketten szövetkeznek valami nem jóravaló ügyben, a magistratus és az udvari párt kölcsönösen egymást okozták a zavar miatt; a tanácsteremben kemény szavak ejtettek a fölött, hogy az udvar nem váltotta be minden igéretét és a várost az elhamarkodásba belelovalta [1]). 1680. máj. 10. a város tudomásul vette későbbi polgármesterének Schuster István Simon, akkori főkamarásnak vigasztaló közlését, hogy t. i. a város a vállalatát eddig is már 52,858 frt 20 kr. veszteséggel zárja le [2]). »Es befindet sich aber eine solche Armuthey vndt Elent«, igy ir Schuster a bécsi polgármesterhez és a tanácshoz, »allda in der Leopold Stadt, dass nicht allein ein grausen, sondern nicht genugsamb kan beschrieben werden«.

Ezen városrész megnéptelenítését, a mit a zsidók kiüzése magával hozott, még a nagy halálozás is fokozta, a melynek 1679-ben csupán Bécsben 12,000 ember esett áldozatul [3]), az alsó Wörthben most az üresen álló házak mellett még kihaltak is voltak. Uj és még rémségesebb ijedelmeket hozott a török ostrom; az 1683-ik év majdnem végkép elpusztította e külvárost. Midőn Wagenseil 1690-ben meglátogatta e helyet, a hol a bécsi zsidókkal oly tanuságos és meghitt viszonyt tartott fönn, nem ismert reá; annyira el lett pusztítva és változtatva [4]).

A veszteség, a mi az országot érte, még érzékenyebb volt [5]). Minthogy a zsidók-otthagyta házakhoz földbirtok nem tartozott, kereskedők pedig, a kik beléje mehettek volna, nem találkoztak, üresen álltak,

---

[1]) Az udvari kamara véleményadása szerint *Wolf G*-nél 100.

[2]) Bécs város levéltára s. s. 26/1680.

[3]) *Tschischka*, Geschichte der Stadt Wien 332 és köv.

[4]) *Wagenseil J. Ch.* de hydraspide sua (Alforf 1690) le van fordítva *Kaltenbaeck P. J.* Oesterreichische Zeitschrift für Geschichts- und Staatskunde-jében 1835. p. 57.; *Schudt* I, 351.

[5]) Leirásom az udvari kamara véleményadásán alapul, a mit *Wolf G.* 97—109 nyilván Ms. 213 után az alsó-ausztriai rendeknél közölt l. Juden in Österreich I. 131 n.

értéktelenül és összedüledezve. A rendek nem fáradtak belé, hogy az elüzöttek visszahivását követeljék. 20,000 frtra becsülték évi bevételeik csökkenését. Az élelmi szerek ára sülyedt, a gabona nem talált vevőre, a paraszt elvesztette minden kedvét szántóföldjének megmunkálásától. Az ország terményeinek nem volt értéke, az áruk forgalma meglassudott; a kereskedés, az ország vérkeringése, megrekedt.

A kiknek elégtételül szolgálhatott volna, hogy ország, város kiabált utánuk, azoknak e közben idegen földben kellett gyökeret verniök. A kiüzött áldozatokon a későn érkezett megbánás alig segíthetett, azonban az a történelemnek mégis engesztelő műve volt, hogy az igazság a távollevőkért harczolt és lenyomta a hazug szellemet, a mi a szerencsétleneket a pusztulásba sodorta. A kalmárlelkek, a kik a zsidókra kigyót, békát kiáltottak, az árakat magasra csigázták, és a piacz egyeduralkodóiként viselkedtek; a nyilvános erkölcsök nem javultak; csak ugy loptak mint előbb [1]). A hatóságoknak elócsacsogták, hogy mennyire megcsalják a zsidók a vámokat; most kiderült, hogy a vámbevétel évi 15,000 frttal apadt. A város, ha az általa fizetendő 14,000 frt türelmi adót számításba hozták, világos 20,000 frtnyi bevételi csökkenést panaszolhatott föl, minthogy a zsidók révén adók, városi vámokban és hidpénzek, bor és sör-illetékekben körülbelül 6000 frt. erejéig jött be. A polgárságnak, a kereskedőknek és kézműveseknek, a kiknek az aranykor beköszönését hirdették volt, kézzel fogható veszteségük volt. Körülbelül 25,000 frtra, a. a. fél millió tőkére számította ki az udvari kamara a kárt, a mit a polgárság az üresen álló boltok, az élelmi szerek megcsökkent forgalma, a kereskedők és czéhek keresményének apadása által szenvedett. E mellett nem volt értékül betudva az, a mi a zsidók üzleti forgalma által lett megkeresve. A közvetitők hiánya miatt minden üzleti élénkség megszünt; czikkek, a melyek előbb piaczczal birtak, most nem akadtak vevőre, a használt tárgyak értékesítése megszünt. Mint *Montesquieu* vad embere, ugy vágták le önhatalmilag a fát, hogy gyümölcsét leszedjék; hirtelenjében nem lehetett mással pótolni.

---

[1]) *Wolf G.* 99. Hogy a lopás nincs valláshoz kötve, azt különben Bonhomius Tullius, Eleonora császárné udvari káplánja, bizonyította be, a ki 1650. jan. 21. Fröschel zsidótól ezüst kanalakat, kést, villát, egy olaj és sótartót lopott l. *Wiedemann Th.* Geschichte der Ref. V. 66.

Azonban az állam még sokkal kevésbé tudta a neki okozott kárt elszenvedni, mint a város és az ország. Az udvari kamara maga 40,000 frtra, a. a. 800,000 frt tőkére [1]) becsülte a hiányt, a mi zsidók által évenként beszolgáltatott adók, járulékok, pótlékok és vámokból származott. De még sulyosabban volt az államhitel pangása érezhető, a mely elvesztette az ő alchymistáit, az ő aranycsinálóit. Előbbi időkben 24 óra alatt csekély dij fejében zsidók százezreket szereztek meg, most a tized részét nagy igéretekkel heteken át nem birták előteremteni. És Ausztriának pénzre volt szüksége, többre mint valaha; a hitel annyira ki volt merítve, hogy a császári háztartásnak kiutalványozott bevételeket egy évre kellett elzálogosítani.

Nem sokára az alsó-ausztriai vásárokat megnyitották egyes zsidók számára [2]); a hatóságok nem voltak alkalom hijján, hogy az elüzött zsidókkal érintkezésben ne maradjanak. A vétkes anyagot, a betegség okozóját, a melyre kigyót, békát kiáltottak, nem tiltották ki végkép, csak egyik helyről a másikra vitték; könnyü volt a bécsi zsidókkal megértetni, hogy a császárnál ismét szerencsét lehetne próbálni. Sőt Breuner gróf 1673. sept. 26. morva Wischauba [3]) ment, hogy alkudozzék velük. Nem sokára meghivták, persze titokban, fölhatalmazottjaikat magába Bécsbe. Az isméti fölvételért fizetendő 300,000 frt követelése mellett minden esetre még megmaradtak és nyiltan bevallották, hogy az olaszországi, frankfurti és más bel- vagy külföldi községek támogatására számítanak, minthogy a viszszahivottak a legkevesebbel tudnának hozzájárulni [4]). Az udvarnál bizonyára észrevették, hogy a szükség lehangolta a császárt. Legalább most, mikor a kérdést theologiai, politikai és pénzügyi szempontból

[1]) *Wolf G.* 101. 80,000,000 frtjából magyarázható *Weiss R.* II, 229-nek decimált tévedése, mely szerint az ország »a zsidók kiüzése által 8 millió frttal lett szegényebb«.

[2]) Már 1673. jun. 28. meg lett nekik engedve, hogy Krems, Laa, Retz és Mistelbach vásárait meglátogathatják. L. *Barthenheimi Barth.* i. h. 14.

[3]) *Wolf G.* 57.

[4]) Ib. 61. A zsidók ajánlatairól, a kiknek a Bécsbe való visszatérésre csillapíthatatlan vágyat tulajdonítottak, a legnevetségesebb föltevések is hitelt találtak. A mirigy alkalmával állítólag 3000 beteg ápolót akartak Bécsbe küldeni, ha az azok közüli élve maradottak továbbra is Bécsben lakhatnak. L. *Schudt* I, 351. A török háboru alatt állítólag néhány tonna ezüstöt akartak előlegezni ib. l. *J. Chr. G. Bodenschatz,* kirchliche Verfassung der heutigen Juden I, 187.

tétette vizsgálat tárgyává, egészen máskép hangoztak a vélemények, mint a milyeneket a vizsgáló bizottság adott. A theologiai facultas nem látott okot, mely a zsidók beeresztése ellen szólna, az államférfiak nem is egyeztek bele, hogy ezen beeresztés csak egy pillanatig is kérdéses lehetne, az udvari kamara pedig »a zsidók-előterjesztette ajánlatot különös szerencsének tartotta, és azon véleményen volt, hogy azt semmikép sem szabad a kézből kiereszteni« [1]).

A zsidógyülöletet most csak olyan emberekre vezetik vissza, a kik a zsidókat nem ismerik vagy a kik adósságaikat nem akarják megfizetni. A kiket vampyrok gyanánt állítottak oda, azok mostan olyanoknak jelennek meg »so christliche Unterthanen gar offt bei Hauss und Hof erhalten haben, davon sie sonst hatten entlaufen, und das Ihrige ödt stehen lassen muessen«? Állítólagos árulásaikról — ugy mondják — soha nem hallottak semmit is. Sőt a császárnak az ő legfelsőbb pénzügyi hatóságának [2]) véleményadásában, a melyben a zsidóüldözés kára le van irva, ezt a mondatot kellett olvasnia, mely szerint „nit zu zweifeln, Wann Ihre Khayf. May. diese information Zeitlicher gehabt hätten, sie in eine solche general Abschaffung so leichtlich nicht wuerden verwilligt haben".

A községnek isméti fölvétele, ugy a mint 1673 márc. 13. Nicolsburgban lett kilátásba helyezve [3]), nem fog ugyan bekövetkezni, azonban Bécsbe való visszatérésüknek misem állta utját és Lipót császár még az ő császári kegyének napját udvaránál a zsidókra is hagyta sütni az ő szolgálatában. A császár és Kollonitsch bibornok még elég soká éltek, hogy a zsidók szolgálatát, hűségét, odaadását saját tapasztalatukból erősíthessék meg. A kegyelmi bizonyítékok, a melyekben Oppenheimer Sámuel és Wertheimer Sámson, az osztrák államhitel két oszlopa, részesült ugyanazon Lipót császár részéről, a ki a zsidókat Bécsből kiüzette, a legszebb diadal volt és a legjótékonyabb kiengesztelés, a melyet ama vészes elhatározás áldozatai számára a sors csak föntarthatott.

---

[1]) *Wolf G.* 58—60

[2]) Ib. 105.

[3]) Ib. 62 és köv.

Az elüzöttek az uj honban.

Már a vizsgáló bizottság véleményadása [1]) is Morva- és Csehországot jelölte meg az Alsó-Ausztriával határos azon országok közt, a melyekbe a zsidó számkiüzöttek hullámai tova hömpölyöghetnek. Ezen szomszédos tartományok községeiből népesült be leginkább a bécsi ghetto, csak visszaáramlás volt ez, ha az elüzöttek szülőföldjüket keresték föl első sorban, a honnan családjuk származott volt. Morvaországnak kellett a kivándorlók első áramát fölvennie. Az őrgrófság minden községében észre lehetett még venni a lengyel menekültek-okozta áradásnak hatását, midőn az Alsó-Ausztriából kiüzöttek uj hulláma hömpölygött a nyiltan fekvő koronaországra és az uraségi községeket, melyeknek zsidótartásuk volt, mint keskeny edényeket hozta tultelítésbe. Már 1650-ben lett kiadva a zsidók ezen terjeszkedése ellen a császár-ratificálta országgyülési határozat [2]), mely szerint senkinek sem szabad oly helyen letelepednie, a hol 1618. jan. 1-eje előtt nem volt zsidó. Elég nehezen szerezték és őrizték meg a morva zsidók legalább azt a jogot, hogy ezen elzárt helyeken a vásárokra járhassanak. II. Ferdinánd 1629. oct. 15-iki különösen kegyelmes privilegiumában engedte ezt meg nekik, ama igazságos belátással, hogy a kiknek 12,000 frtnyi évi contributiót kell a kamarának átszolgáltatniok, azoknak alkalom is adassék ezen összeg megkeresésére. Ezen kegyelmi levélnek 1657. márc. 17-iki megerősítése képezte III. Ferdinánd egyik utólsó államtényét. Lipót császár is védelmezte őket 1659. jan 17. eme megszerzett jogaik érdekében, még pedig a királyi városoknak 1662. márc. 4-iki nyilt neheztelése daczára, ugy szintén meg kellett védelmeznie őket a rendek ama kisérlete ellen, hogy őket is bevonják az országgyülési terhekbe [3]). Lecsillapíthatatlan nyugtalanságnak kellett a rendeket elfogni, a kik amugy is már irigy szemmel

---

[1]) *Wolf. G.* 92.

[2]) Ezen határozat szövegét valamint a vásári privilegiumokét is a cs. és kir. morva helytartóság levéltárából szokott odaadásával sógorom Dr. *Oppenheim H. J.* Brünnből közölte velem.

[3]) A cseh udvari kanczelláriához intézett 1669. dec. 10-iki átirat szerint, a mely az udvari kamarai levéltárban található.

nézték a megtürt zsidókat, a midőn a bécsi zsidóság mint fölhuzott zsilipen keresztül Morvaországba özönlött. 1670. jul. 11. Horváth Károly Ferencz gróf, ország-kapitány már kifejezést is ad a zsidók elszaporodása miatti aggodalmainak [1]). Utalva az 1650-iki országgyülési határozatra, a cseh udvari kanczellária utján azt a kérdést terjeszti a császár elé, hogy a kerületi elöljárókat ne utasítsa-e ezen bevándorlás meggátlására, mivel tartani kell az amugy is pangásnak induló keresztény ipar gyöngitésétől. Azonban a császárnak már jul. 19. visszaérkező felelete, a mely oda irányul, hogy a dolog velejét jobban ki kell puhatolni és eme fonák viszonyok megszüntetéséről kimerítő javaslatot kell ő eléje terjeszteni, azt bizonyítja, hogy beleegyezett a morva bevándorlásokba. De még a zsidó lakósság maga is vegyes érzelmekkel nézte eme körükbe érkező menekülők letelepedését. Az együttérzés első hevében mindenütt szeretettel fogadták ugyan őket, de persze ez olyan vendégszeretet volt, a mit az nyujthat, a ki a veszélyek hullámai közepette maga is csak gyönge lélekvesztőn evezget. Még legirigylendőbb volt azoknak a sorsa, a kiknek még Bécsben volt idejük és alkalmuk, hogy valamely uraság védelme alá álljanak. Dietrichstein herczeg már 1670. jun. 7. vette föl legközelebbi pártfogoltjait, az ő uradalmi bevásárlóit: Wasserpauer Ádám Zsigmondot és annak nejét Katalint özv. Purmeisternét, ugy szintén Dietrichstein Erzsébet Mária herczegné apródját: Reingruber Jakabot, Nicolsburg lakósai közé [2]).

1670. márc. 13. már azt jelentheti a svéd residens a kormánynak, hogy »der Fürst von Dietrichstein hatt 80 pahr Juden, vndt zwarn die reichsten vff Niclaussburg in Mähren vffgenommen darunter etliche seind so zu $^{m}/_{200}$ vnd mehr taussent gulden vermögen«. Tényleg az elöljáróság és a rabbiság egy részét, ugy szintén a legjobb és legtekintélyesebb bécsi zsidó családok képviselőit a nicolsburgi ghetto oltalmazott zsidói közt találjuk. De nemcsak a fővárosból, hanem az Ennsen aluli egész országból csakhamar Alsó-Ausztria küszöbén fekvő ezen legtekíntélyesebb morva községbe özönlöttek a menekülők. A herczegi számvevőség az 1—40 tallérnyi

---

[1]) A császári felelettel együtt a cs. és kir. belügym. levéltárban.

[2]) A következő nicolsburgi Dietrichstein herczegi levéltár adatait, a melynek használhatását *Mensdorf-Dietrichstein Alexandrine* herczegné Ő Fensége engedte meg, a fejedelmi várkapitány és levéltáros *Klemm Vilmos* ur páratlan szolgálatkészségének köszönhetem.

összegekben beszedett letelepedési vagy elvonulási pénzre, és az 1-től 4 tallérig terjedő évi védelmipénzekre, az egyes oltalmazott zsidók megnevezése mellett consignatiot vezetett [1]).

Nicolsburg, már mint az országos rabbiság székhelye, előörse volt a morva zsidóságnak. 1674-ben a zsidóházak számát már 152-re számítják [2]). Egyik legfontosabb országuton fekve, Bécs és Brünn közelében, a város és a község virágzó kereskedésnek örvendett. A szállítási üzlet [3]), a morva posztók elárusítása [4]) nagyrészt zsidó kezekben volt. A jólét kiterjedésével karöltve járt a vallásos és szellemi élet meggazdagodása és mélyebbé tétele. A községnek a zsidó tudományosság és jótékonyságról való hire messze földre hatolt el, dicséretét hirdették itéletre nagyon is illetékes férfiak bizonyítványai, férfiak, a kik Nicolsburgban vagy állandóan vagy csak futólagosan tartózkodtak [5]).

Ha a bécsiek nem engedték magukat örömest és előzékenyen át eme községi élet összeolvasztási erejének, ugy nem az ujnak elutasítása, hanem a régivel való összenövés, a Bécsbe való visszatérés

---

[1]) Igy vannak az 1675-iki consignatioban ötvenen a bécsi és alsó-ausztriai exulansok közül járulékaikkal megnevezve.

[2]) Az uraságnak minden ház egy aranyat = 2 frt 20 x. és egy putschandelt a. a. egy morva fillért = $^{2}/_{3}$ x., minden lakós pedig $^{1}/_{2}$ morva frtot 35 x. fizetett évenként.

[3]) צמח צדק jogi resp. 35.

[4]) Még a Procop-Haugwitz-féle Lengyel és Magyarország kereskedelméről szóló relatio (ed. *Fournier* l. Archiv für Kunde öst. Geschitsquellen $^{69}/_{1887}$), 389 mutatja, hogy a budai nagy zsidó kereskedő házak 1756. Nicolsburggal összeköttetésben voltak.

[5]) A sok helyett hadd leljen itt csak néhány nyilatkozat helyet: *Heller L.* מגלת איבה f. 2b földicséri: והאנשי׳ היושבים בתוכה כולם הם אנשים חכמים ונבונים ואנשי חיל, Askenázi Gerson jogi resp. 27: בהיות איתן מושבי בגן עדן מקדם בעיר ואם בישראל בק״ק נ״ש, Ábrahám b. Levi Conque az אבק סופרים előszavában: לקהלה מפוארה ראשונה לכל דבר שבקדושה בעלי תריסין וחכמי ישיבה ע״ב ק״ק ניקלשפורג, Kaidanower Sámuel ברכת הזבח előszavában: מדינת מעררין וגולה על ראשה ק״ק ניקלשפורג כאיל הערוג לעשות רצון קונה בנפש חפצה, Mose b. Menachem a ויקהל משה-ben 6b: שישו בני מעי כי ראו עיני כבוד התורה ואל מקום תורה ברחתי ויישר כחם וחילם, Ábrahám b. Helen Mose Jákob a מדרש רבה O. Frankfurt 1705 előszavában: למקום תורה וגדולה עיר מלאה סופרים ות״ח עיר ואם בישראל ה״ה הקהילה המפוארה ק״ק נ״ש, Fischhof Wolf Zoref Israel מאזני צדק-hez irt approbatiójában: בעיר גדולה של חכמים וסופרים, Fischhof Salman a מקור חכמה előszavában: עיר ואם בישראל ניקלשפורג מלאה חכמי׳ וסופרי׳ וחסידי׳ והדודי׳

csöndes reménye volt az, a mi összetartotta őket. R. Coma Hirz volt az ő csöndesen elismert fejük, szóvivőjük és tolmácsuk a fejedelem és a fejedelmi tanács és minden birtokai főkapitánya előtt, Palmbergi és Kreuzbergi Smilkomsky Frigyes előtt. Ezen várakozást elfoglaló magatartásuk által oly fonák helyzetbe jutottak, a mely őket komolyan veszélyeztette. Senkihez nem tartozva, senkinek alá nem rendelve, a herczeg előtt mint »freye Leuth, welche Niemanden pariren wollen« jelöltettek meg, ugy hogy beleegyezett 1674 telére szóló kiüzésükbe. Azonban Coma Hirz nov. 30-ika előtt halasztást eszközölt ki, mig a herczeg az ő ingatag nézeteiben ujra elhatározza magát. 1674. dec. 7. a fejedelemhez küldött memoriaIében a bécsi zsidók nevében az innsbrucki főherczegnő főudvarmesterénél a herczegi közbenjárást merészli fölhívni, mint olyannál, »a ki zsidók irányában nem táplál ellenérzelmet«, és a ki a császárnál szószólója lenne az ő Ausztriába való fölvételüknek. Ezért a fejedelem számára több ezer frtot fizetnének és alattvalóitól évenként 20 ezer frt értekü posztót vásárolnának. Azonban a főkapitány tanácsára legtöbben inkább a herczegnek az alattvalói esküt tették le és letelepedtek. Ezen minőségükben kérték 1675. sept. 4. azon kegyelmet, hogy mint a nicolsburgi zsidóságnak, ugy nekik is legyen megengedve az ausztriai vásárok meglátogathatása. A fejedelem örömest megigérte, hogy esetről esetre megszerzi ezen engedélyt az előkelőbbeknek, a mely azonban mindenestül aligha lesz keresztülvihető. Lassanként azon pusztitó törekvések is, hogy Bécsben kieszközöljék a bebocsátást, lejárták magukat. Meyer Hirschel, a ki Nicolsburgból, a hová letelepedett, fáradhatatlanul dolgozott e müvön és maga számára 1673. márc. 20. császári pátenst eszközölt ki, meghalt [1]). A Bécsbe való fölvételre szóló egyezkedés, a melyet Schlesinger Marx, Coma Hirz, Salamon Wolf, Austerlitz Hirschl, Auspitz Salman és Hirschel Simon a bécsi zsidóság nevében 1675. márc. 13. irtak alá [2]), nem vezetett czélhoz, az elöljárók maguk is mint herczegi alattvalók tovább maradtak a községben; a ki eddig vonakodott, sietett a jobbágyságot megszerezni. Jólét és tudomány által lassanként tekíntélyre, állásra és hivatalra tettek

[1]) Az 1675-ből való nicolsburgi consignatioban az a megjegyzés található, hogy Meyer Hirschel özvegye Kremsierbe ment férjhez. Pátensének tartalma nincs közelebbről megjelölve.

[2]) *Wolf G.* 62 és köv.

szert a községben, a melylyel sógorság által még szorosabban nőttek össze. Midőn Belgrád bevétele után 1688-ban menekülniök kellett a zsidóknak és Nicolsburg községének ismét be kellett bizonyítania vendégszeretetét és nagylelküségét [1]), már a bécsi menekültek majdnem teljesen egybeolvadtak a község magvával, bár a védelmi pénz fizetése csak még 1700 után szünt meg.

Különösen az Austerlitz, Fischhof-Auerbach, Goldschmied, Pulitz, Spitz családok voltak, a kik az uj honban is a tudomány, jámborság, jótékonyság minden művénél képviselve voltak.

Tudósok iránti bőkezüsége által itt leginkább kivált Mózes, Austerlitz József fia, a ki a zsidó irodalom lapjain mint maecenas emelt magának emléket. Vendégszerető házába szállásolta be az 1689-iki prágai tüzvész után Mózes kábbálistát, Graf Menachem fiát, a kinek nagyobbik müvét saját költségén adatta ki [2]), ugyszintén Juda b. Niszan nagy talmudi munkáját is, a melynek nyomtatása több mint 1800 tallért nyelt el, gazdagon támogatta [3]), és unokatestvérének Zoref Izsáknak is jóakarója volt. Ezen családból költözködtek el Kis-Martonba 1679 Szt. György napján a Bécsbe való beboesájtatásért fáradozó Hirschel, Baruch [4]) özvegye, Ábra-

---

[1]) *Schudt* I. 118; l. Móse b. Cohen Michael עם סופר-jét (Fürth 1794), a kinek fia Jákob családostul lett egy évig Nicolsburgban eltartva (ib. 5. iv f. p.). A Cohen Móse-vel — בן מא״ה שנה אנכי היום-nak nevezi magát (= 46; v. ö. *Hock S.* a Gal-Edben 46 n. 129) — egykoru belgrádi rabbi, Almosnino József, a kinek merész allegoresiséről R. Cohen Ephraim nyilatkozatot tenni volt kénytelen שער אפרים jogi resp. 64—5 és 108 végén, 1689-ben mint menekülő 46 éves korában Nicolsburgban lett eltemetve l. Asulai ed. *Benjacob* I לט[a].

[2]) ויקהל משה f. 5[a]: המפורסם שמו נודע בשערים האלוף הראש והנדיב שבנדיבים כבוד שמו הר״ר משה בן הישיש כמר יוסף איסטרליין זצ״ל ממגידשי וויינא. Graf egy régi mondással visszaélve ממשה עד משה לא קם כמשה Austerlitzet második Mózesnek nevezi.

[3]) A בית יהודה előszavában Ábrahám. a szerző fia igy nevezi őt: מורינא דיוסף ה״ה כהר״ר משה בן יוסף איסטרליין יז״א.

[4]) Ezen Baruch unokája és nevének viselője R. Baruch volt a kismartoni Austerlitz Zálmán fia. Tausk Sámuel vagy Taussig primatornak veje, kolini rabbi, később prágai prédikátor. V. ö. a מדרש רבות-hoz irt (O. Frankfurt 1705). approbatioját, ערוך הקצר Prága 1707 és Perez Judának a פרח לבנון-hoz irt utószavát, a kinek be is bizonyította az ő pártfogását. A מאוני צדק approbatiojában Zoref Izsákot családjaik sógorsága által ש״ב-nek nevezi. A nicolsburgi Baruch leánya, a prágai Austerlitz Zálmán neje 1691-ben halt meg (*Hock* S.). Kalman b. A. Jakob magasztalja Perls Meïr מגלת ספר 11[a]. Áron

hám és Izsák, mig Austerlitz József még 1682. Nicolsburgból Lipcsébe üzött kereskedést.

József által, a kinek Goldschmidt Bär nővére volt a neje [1], az Austerlitz és Goldschmied család sógorságban állott egymással. Goldschmidt Berl, a kié a bécsi ghetto fürdő-utczájában levő 37. számu ház volt [2], a legtiszteltebb képviselője volt eme sok taggal biró bécsi családnak [3]. Egy nyilvános, bécsi lakásában általa fönntartott iskola [4]) tanuskodott jámbor, tudományos szelleméről. Emlékét a vele együtt számkiüzésbe ment fia, Izsák őrizte meg, szerzője népszerü iratoknak [5], a melyek közül ügyes és olvasható Zsoltár és Példabeszédek commentárja válik ki.

De az uj honban ez Auerbach család képviselőinek, vagy, a mint itt néhányan magukat nevezték, a Fischhof családnak jutott a legnagyobb tisztelet. Zálmán Mesullám, egyike a legtiszteltebbeknek a bécsi ghettoban, a hol a 68. számu házat birta a kémény-seprő-utczában [6], aggastyán volt már, a mikor tudományuk és gazdagságuk által kiváló fiaival együtt számkivetéssel lett sujtva. Mendel Menáchem és Chájjim Krakkóban telepedtek le, a hol 1650. Cohn Löb, Mendl ipjának [7]) özvegyétől a kőből épült belső és

---

b. (המנוח המפורסם מוהר"ר) Meïr 1715. a Berlini rabbiság (Wormsi *Mannheimer Mózes* ur birtokában levő adóslevél szerint) és elébb R. David Oppenheim titkára volt, kinek responsumait נשאל דוד (a Berlini orthodox rabbiszeminarium kézirata) ő másolta; itt nevezi magát: ממגורשי ווינא.

¹) Zoref Izsák a מאזני צדק előszavában Austerlitz Mózest igy nevezi: אחד המיוחד שבעדר ש"ב בן דודתי אשרי העם שלו ככה הראש והקצין התורני כהרר משה איסטרליין יצו בן כהרר יוסף איסטרליין.

²) *Realis* 81.

³) *Stern G. L.* a bécsi sirföliratok másolatában megjegyzi: משפחה גדולה ורבת המספר (רק המצבות נשחתו). V. ö. Inschriften s. v. Zoref.

⁴) אבי בעל שהחזיק בית המדרש בביתו בווינא jegyzi meg Izsák a מאזני צדק előszavában. Ugyanitt az approbatioban Fischhof Wolf מילדי נכבדי ווינא-nak nevezi őt.

⁵) מאזני צדק Dyhernfurth 1706, אבני צדק Wilhermsdorf 1714, a melynek czimlapján Izsák maga magát מגולי ווין-nek nevezi. V. ö. *Steinschneider M.*, Cat. Bodl. Nr. 5440.

⁶) *Realis* 82. Dr. *Auerbach H. B.* az általa alkotott családfájukban, a melynek közlését fiának, Dr. *Auerbach Sg.* rabbi urnak köszönhetem, jogtalanul nevezi Zálmán Mesullámot a bécsi és prágai rabbi Auerbach Wolf Simeon fiának (Gal-Ed Nr. 149).

⁷) Löb b. ר'משה ר' יעקב כ"ץ 1645 halt meg Krakkóban. Erre *Dembitzer N. Ch.* krakkói rabbisági elnök ur tanított, a ki mint *Auerbach, H. B.* Gesch. der isr. Gem. Halberstadt 28 n. 1. A. Mendel Menachemet szintén Bécs

külső házat együtt megvásárolták és banküzlettel foglalkoztak, de, ugy látszik, mindketten visszatértek Bécsbe, a hol R. Chájjim mint rabbi-helyettes müködött és 1666. halt meg [1]). A fiuknak legfiatalabbika valószinüleg Fischhof Zeeb Binjamin vagy Wolf volt. Ez most Nicolsburgban telepedett le, mig testvére R. Mendel a rausnitzi rabbiságot fogadta el Morvaországban. A tudós és vagyonos Auerbach Fischhof Wolfnak tekintélye arra a fokra emelkedett a községben, hogy őt, az idegent, elöljárónak és R. Oppenheim Dávid hivatalos müködése alatt a rabbicollegium elnökének nevezték ki, a kinek approbatioit a legkiválóbb rabbikéihoz hasonlóan kérték ki [2]). Fiai Zalman Mesullam [3]), nicolsburgi prédikátor, Fischhof Simon és Chajjim mindnyájan tudomány és tekintély által váltak ki, leányai a bécsi exulansokhoz mentek férjhez, Munk Feitelhez, austerlitzi később hotzenplotzi [4]) rabbihoz, és a gazdag és jótékony, származásánál fogva tisztelt Pisk Abrahámhoz. Munk Ábrahámnak, Feitel Nátán atyjának a kis »Pfarrgasse«-ben [5]) 72. sz. alatt volt a bécsi ghettoban tekintélyes háza. Dr. Lucerna Áron, Munk Veit

---

exulansaihoz számítja. A családfa szerint R. József Móse, krakkói rabbisági elnök is Zálmán Mes. fia és Bécsből való lenne.

[1]) Inschriften Nr. 313, a hol כגל helyett ש״ן olvasandó (*Zunz L.*, zur Geschichte 313). A datum יום ד׳ כ״ה תשרי תכ״ו átváltoztatandó כ״ח-re. Az oxfordi codexben 1128 a halálozási napnak szerda 5426 tisri 28-ika van adva; tehát igy R. Chájjim szerdán este tisri 28. hallhatott meg. Ezt a datumot fiai Zeeb Binjámin és Izsák jegyezték föl.

[2]) 1695 Graf Mózesnek ויקהל משה-ját approbálja, a ki őt igy czimezi: הרב המופלא והמופלג החריף והבקי הראש והקצין פרנס ומנהיג ה״ה כמוהר״ר וואלף פישהוף נר״ו ראש ב״ד דק״ק ניקלשפורג יצ״ו. Az elöljáróság élén jelenik meg a neve Graf זרע קודש-a mögött. 1705 Zoref Izsák מאזני צדק-jének approbatiója fölött mint aggastyánról beszél róla: הישיש הגאון מוהרר וואלף פישהוף ראש ב״ד דק״ק נ״ש. Exulans volt akkor a rabbiság megbizottja is יעקב בהר״ר עזר מווין l. נשאל דוד III, 13 (1691).

[3]) Zálmán Mes. testvéreit és sógorait R. Wolf végrendeletében a מקור חכמה végén (Berlin 1711) nevezi meg.

[4]) Falk Josuának a בנין יהושע-hoz irt előszava szerint (Dyhernfurth 1788) Munk 27 évig Austerlitzben és 11 évig Hotzenplotzban volt rabbi és névrokonával megegyezik, a bécsi rabbival, egy, a mint *Dembitzer N. Ch.*-val fölteszem, nyomtatlanul maradt חק נתן czimü, 3 kötetes munkának a szerzésében. Minthogy hotzenplotzi sirfelirata szerint, a melyet Dr. *Brann M.* közölt velem, 1724 elul 9. halt meg, ugy aligha azonos R. Munck Veitellel, a ki 1697 telepedett le Boroszlóban l. *Brann* a Grätz-Jubelschrift 231.

[5]) *Realis* 82. 1162 frt. 20 kr. becsülték.

veje által és Fischhof Zálmán Mesullám által, a ki Dr. Lucerna Leo lányát vette el, már a Fischhof és Munk család rokonsági viszonyban állott egymással [1]). A Pisk család is előkelő képviselők által volt a bécsi községben ismeretes [2]). R. Wolfnak meg lett adva, hogy a legkésőbb vénségig tölthesse be hivatalait. Végrendeletében gazdag életbölcsességének és alázatos jámborságának állított emléket. »Elüzve Bécsből« szokta mindvégig neve mögé odatenni [3]).

R. Wolf mellett a rabbiságban mint helyettes Fischhof Zálmán Mesullám müködött, valószinüleg unoka-öcscsének Zeeb Binjáminnak [4]) a fia, a bécsi R. Chajjim unokája.

Egy másik Zálmán Mesullám, Fischhof Lázár fia, nicolsburgi prédikátor volt. Lázár felesége Frumet volt, a briski rabbinak, Lomazy Mózesnek a lánya [5]). Veje Krakkóban R. Zoref Heschel volt, a ki mint kábbálista rendkivüli hirre vergődött, és Jeruzsálemben a korán elhunyt R. Jákob [6]). R. Zálmán egy 1711-iki prágai himlő-járványkor Lengyelországból való csudás megmenekülésének és Nicolsburgban valami veszélyből való kimentetésének em-

---

[1]) L. f. 25 és köv.

[2]) Pisk Jakab, a kiből *Frankl L. A.*, Inschriften Nr. 123 Bruk Jakabot csinált, gyermekének sirfeliratán igy neveztetik : הגאון והסיד מהר״ר יעקב פיסק, R. Krochmal Mendelnél a figyelemre méltó 24. responsumban : איש אחד מיוחד היה בעיר מופלא בתורה הוא מוהר״ר יאקב פיסק מוחזק היה עשיר לרבבות. Pusk Model, a kinek a Taborstrasse 18. számu háza volt sajátja (l. *Realis* 80), Nicolsburgban telepedett le. Ezen családnak krakkói tagjairól l. *Dembitzer J.* מפלת עיר הצדק 12 n. 4.

[3]) A budai foglyok kiváltására 1686-ban elküldött nemes, érdemes Prágában 1702 niszán havában elhalt Sender b. Taussig József kisérő-levelét Wolf R. irja alá 1690. מגולי וויגא l. *Brann* a *Frankel-Grätz* Mtschr. 1881, 550. Ugyanigy irja alá végrendeletét : מגורשי וויגא.

[4]) נשאל דוד III, 13 és Graf זרע קודש végén igy irja alá magát: משולם זלמן בן א״א הר״ר זאב וצ״ל אויערבך.

[5]) A סליחה משובחה commentárjában f. 10b a תפילות נוראות mögött (Frankurt 1712). *Auerbach H. B.* törzsfája azt a föltevést tartalmazza, hogy Fischhof Eleázár Jakab azonos a Sámuel b. Auerbach Teble Dávid által gyászdalában a lublini vértanuk közt dicsőített Auerbach El. Jak.-bal, azonban Fischhof Lázár neve sehol sem említtetik a vértanuknak járó áldási formulával. Ipjáról l. *Feinstein L. A.* עיר תהלה 119 Nr. 25 und 202.

[6]) Kaidenower H. Zebi קב הישר p. 210a. V. ö. *Carmoly* העיברים ובני יונה 31, *Zunz M. J.* עיר הצדק n. 82, *Dembitzer J.* מפלת 27, *Landshuth L.* Onomasticon 307. Zorefről Ágost lengyel király koronázásánál v. ö. *Rahmer* Jüd. Literaturblatt 6, 32.

lékére ősének: Auerbach Simmonnak vezeklődalát karolta föl commentárjában [1]). Az Ennsen aluli, Ausztria egyik vidéki községéből menekült volt fiatal éveiben Puliz Loeb Juda Nicolsburgba, a hol a község elöljárójává és az összes morva zsidóság képviselőjévé emelkedett föl [2]). Fia Mózes, R. Askenázi Gerson veje, apja örömére az ő szeme láttára helyettes-rabbi lett [3]). De még unokájának, a későbbi országos morva rabbinak, R. Gersonnak a dicsőségét is megérte, minthogy rendelve volt neki, hogy az emberi élet majdnem legvégső határáig eljusson. Meghalt 1740 febr. 3.

Alsó-Ausztria számüzöttjei közül még egy, Spitz Mózes [4]), a ki Nikolsburgban letelepedett meg, látta fiát, Náftálit ezen község rabbiságában. Ez, későbbi wormsi rabbi, miután Dresnitz és Rausnitz rabbi székét töltötte be, mint helyettes jött Nicolsburgba, a hol 1696-ban egy szellemkiüzés megtévedtségében vett részt [5]).

Csak 1689-ben vehetni észre a bécsi családok jelentékeny csökkenését. Zavargás, vagy járvány okozhatta azt a kiköltözködést. Mert mikor Bécs ismét megnyilt a zsidók számára, az előkelőbbek, a kik összeköttetéseiket és kereskedésüket a fővárosba tették át, megtartották lakásaikat Nicolsburgban. Minden ünnep visszahivta őket az uj honba, mivel a régiben még nem szabadott nyilvánosan

[1]) תפילות נוראות. נשאל דוד III, 23. szerint Mes. Zálmán 1708-ban dessaui rabbihelyettes volt. Egy negyedik Fischhof S. M. meghalt 1764-ben; a nicolsburgi sirfelirat igy hangzik: פ״נ מהו׳ משולם זלמן בן מה׳ יודא ליב פישהוף זצ״ל נקבר בו ביום עש״ק ד׳ כסליו תקכ״ה לפק תנצבה.

[2]) A Dr. *Eisler M.* ur közölte nikolsburgi sirfelirata igy hangzik: י״נ יום ד׳ ה׳ שבט תק לפק פ״נ הולך תמים זקן ושבע ימים אוהב את החכמים והוי׳ לי׳ בנין רבנן וכסאם אתרמי בי גדולים ורמים הישיש המנהיג הקהלה והמדינה כהרר ליב פאליין זל ממגורשי איסטרייך תנצבה Hadd álljon itt még egy másik bécsi exulans sirfelirata:

י״נ יום ה׳ ונקבר יום ט׳ שבט תמה לפק פ״נ הנעלה ה׳ יעקב בן ה׳ יוד ל״ב ז״ל ממגרשי וויען מהונו פרנס והשיא יתומים ביתו הי׳ בית ועד לחכמים זכותו יגן לעולמים.

[3]) Ily minőségben van aláirva az זרע קודש végén. הרב והקצין hivják fiának R. Gersonnak sirfeliratán קבוצת חכמים ed. *Warnheim W.* 118. V. ö. *Kohn L. M.* a Neuzeit 4, 501.

[4]) Spitz Moyses és veje 1675. Nikolsburgban $1^1/_2$ tallért fizettek védelmi- és 10-et elvonulási pénz fejében. Nagyhirü érdemes fia, Ábrahám, Bécsben halt meg 85 éves korában l. Inschriften Nr. 376. *Fünn.* קריה נאמנה 104 szerint a wilnai vértanu R. Spitz Ráfáel is az ő fia volna.

[5]) מעשה ה׳ כי נורא Graf זרע קודש-a mögött. A מלא רצון előszava szerint Spitz H. N. ezen élményéről könyvet irt.

zsidó istentiszteletet tartani. Ezen szent nap előtti utazási kényszer a bécsi bevándorlók egyik legderekabbjának életébe került. Az évszázadokon át hires Margolies-Jáfe [1]) családból származó Schlesinger Marcust, midőn az 1683-iki ujév ünnepére Nicolsburgba akart utazni, Klosterneuburgban meggyilkolták. A Duna hullámai ragadhatták el holttestét. Csak utódai fejthették ismét ki Bécsben a családnak régi fényét és átöröklődő nagylelküségét [2]).

Azonban a morva határon a kisebb zsidó telepítvényeknek is föl kellett menekülőket venniök. Különösen Alsó-Ausztria vidéki zsidósága kereste föl elüzése után ezen szomszédos helyeket és bevándorlása által régi községek növekedését és ujjaknak képződését alapította meg. Különösen Jamnitz szaporodhatott meg erősen ilyen bevándorlók által.

Sundel Menáchem, a mint Wagenseilnak irja [3]), már 1670. ápr. 27. szándékozott ide vagy Nicolsburgba menni. Hasonlókép erősbödhetett meg az elüzöttek által *Pullitz, Piesling* községe és az azóta föloszlott *Althart* községe is. Weitterfeld zsidait, a kik otthon már egy kis községet képeztek, Starhemberg herczeg vette föl *Schaffa* helységébe [4]), a hol továbbra is zárt egységet képeztek és

---

[1]) Csak néhány képviselője leljen itt helyet. A wormsi rabbiról, Margolies Jakabról és a hasonló nevüekről l. *Wiener M. Frankel* Mtschr. 17, 345 és köv. Mint prágai főrabbi 1525 elhalt fiáról Izsákról l. *Hock S.* a Gal-Edben 40 és köv. M. Sámuel 1527-ben Nagy-Lengyelország és Masovia főrabbija volt l. *Bloch Ph.* a Grätz-Jubelschrift 205 és köv. *Perles* 40 n. 38, fia Mardochai krakkói rabbi volt l. עיר הצדק 42 és köv. Eliezer b. Jáfe Móse 1531 mantuai rabbinak irja magát l. *Rabinowitz R. N.* עיר הצדק-hoz 10. Samuel b. J. Izsák a יין המשומר-ban jelenik meg (Venedig 1660). Margolies Eizig, heidelbergi rabbi, a kinek leányát פאזי-t Bácharách Jaïr említi l. בית המדרש ed. *Weiss H. J.* 92, valószinüleg a שארית יוסף jogi resp. említettel azonos, l. *Brüll N.* Jahrbücher 7, 33. Mendl Men. przemysli rabbi R. Krochmal Mendel rokona l. צמח צדק Nr. 42 végén.; l. הנשר IV, 115. Schlesinger Márcus családjának egy része Nicolsburghoz és Morvaországhoz hű maradt. Az 1745 Bécsben elhalt Löb Juda b. Jáfe Wolf Morvaországban »Landesältester« volt. L. Inschriften Nr. 392. V. ö. ib. Nr. 183, 264, 365.

[2]) *Carmoly* a Ben Chananjában 7, 1027 és köv.

[3]) Epistolar Nr. 17c.

[4]) Frain uradalom egy okmánya szerint, a melyről való tudomást mint a Schaffaról való közléseket *Kohn L. M.* pieslingi rabbi urnak köszönhetem. Schaffaban egy tora-ezüstlemeznek dátum nélküli fölirata נשים צדקניות שבקק וייטרס פעלד emlékeztet a község eredetére.

anyaországuk német kiejtését is megőrízték. Morvaországban mind maiglan emlékeztet az alsó-ausztriai tájszólás eme kis szigete az 1671-iki kiüzésre és áldozatainak hűségére.

De a keleti határ irányában huzódva befelé az országban is, mindenütt találkozunk alsó-ausztriai és bécsi számüzöttekkel. Igy találjuk *Gödingben* a bécsi számüzöttet Dávid b. Isszerlt, későbbi trebitschi rabbit, a ki Nicolsburgban Dietrichstein herczeg oltalma alá állott volt, nehány éven át a rabbiság élén [1]). Itt élte át még Móse b. Jesája is, a berlini Liebmann Jost házi rabbija, szüleinek Bécsből való kiüzése után gyermekéveinek egy részét [2]). A gazdag és jótékony Oberländer József, a ki a bécsi ghettonak 11. számu nagy házát lakta a zsibvásárutczában, *Bisenzre* költözködött [3]). Veje Sálom József az uj honban haláláig, 1696-ig működött mint rabbi [4]). *Ungarisch-Brod*, a bécsi ghettoban kitünő férfiak által képviselt Brod családnak [5]) a hazája, szintén nagy számu bécsi

---

[1]) Dávid, a ki 1672 szept. 1. mint gödingi rabbi 3 frtnyi évi védelmi pénz fizetése mellett a nicolsburgi herczeg védelme alatt állónak jelenti ki magát, 1676-ban valószinüleg Trebitschbe lett rabbinak fölvéve, a hol 41 évig működött, l. *Kaufmann*, Samson Wertheimer 51 n. 2. 1718 niszán havában az ő fia Mendl Menáchem, nagyapjának R. Krochmal M. M. nevének viselője, előbbi rausnitzi rabbi, mint nicolsburgi helyettes rabbi apjának kijelölt utódja volt Trebitschben l. az ő approbatióját a מאזני צדק- és דמשק אליעזר (Wilhermsdorf 1718); 1706. levelezésben volt R. Oppenheim Daviddal l. נשאל דוד III, 22.

[2]) ברית מטה משה (Berlin 1701) 1a: לא זכיתי לקריאת שמע בני מוסר אביך מחמת שהיה כשכור ולא מיין דנם אני הייתי תוך הגולה ונלתה יהודה מעוני מוויאן שהיה על תלה בנוי ובשנה ההיא היה ת״ל ושממה״ צעיר לימי׳ הייתי אחר גרש מוויאן היה תוקע אהלו בק״ק נידונג ואח״כ מחמת קול רעש גדול והבהלה והמהומה שהי׳ה שם נדדנו משם נדוד ונסענו לק״ק ווילנא יצ״ו למשפחותנו. Nagyapját igy nevezi f. 104b: אמ״ו זקני הגאון המפורסם מוהר״ר אורי שרגא ווייבש שהיה נשיא בא״י L. föntebb p. 56 n. 3. Liebmann Jostról l. *Landshuth L.* תולדות אנשי השם 2 f., 6 f.

[3]) *Realis* 80. A háznak becsára 2612 frt 43 1/8 kr.-ra rugott.

[4]) A יד אבי שלום (Offenbach 1720) előszava szerint atyját igy hivták: הקצין הנדיב הר״ר יוזפא אובר לענדיר ז״ל ממגורשי ווינא. R. Sálom József commentárjai a szt. iráshoz - elégtek fiának Meïrnak könyvtárával együtt 1719 aug. 10. Nicolsburgban, l. *Kaufmann* i. h. 102, n. 2. Oberländer valószinüleg csak később költözködött Durlachba; v. ö. Cat. Bodl. Nr. 8606.

[5]) Hirsch Zebi. Brod Izsák fia 1653 halt meg Bécsben l. Inschriften Nr. 289, neje Sprinza 1652-ben Nr. 189, fia Jakab 1665. — *Frankl A. L.*-nél 307 a fölirat Móse, Gerson fia födi el Dávid sirját, Gerstl Jeremiás Mózesnek

számüzötteket fogadott be. Ezen községben zsidóházaknak 1726. megejtett leirása [1]) azon kérdésre, hogy bécsi zsidók letelepedtek-e ide 1670., ezt a feleletet tartalmazza: »der aussage nach eines alten Juedens David Moÿsses sollen 6 Persohnen auss der Wiennerischen Migrirung anhero khom̃en seÿn, auss welchen nur einer Nahmens Jakob Abraham Sesshafft gemacht, die andere aber alss Moÿsses östreicher, Lazar Scholem, Wolff wienner,(C)[T]oderos Veidt, Moÿsses Doktor Seÿnd allhier alss Inleuthe biess zum Ihren todt geblieben«.

Ábrahám Jákob unokája Jákob Márcus volt, a ki mint kereskedő 1726. a község 76 házai közül a 15. számut birta; atyja Jákob és nagyatyja Ábrahám 1670. vándoroltak be Bécsből. De még más bécsi családok is telepedtek le Ungarisch-Brod ghettojában. Schikh Jákob [2]) és fia Mózes, a kiknek családja Bécsben és különösen Prágában volt nagyon kiterjedve és tekintélyesnek elismerve, fordultak ide; Jákob unokájáé, Mózes Jákobé volt az 5. számu ház egy negyede; Kollman a. a. Moysses Kálmán atyja a 45. szám alatt »általános vallomás szerint« osztrák volt. A 49. számu ház birtokosának, Jákob Joachimnak elődei a bécsi kivándorlásból jöttek oda. Moÿsse Benjamin, a kié az 58. számu ház negyed része volt, Ausztriából bevándorolt atyja Jákob után Österreichernek lett elnevezve. Itt élték meg a bevándorlottak az 1681-iki járványt [3]) és az 1683-iki vérfürdőt [4]). Azon időben a rabbi Götz El-

---

vagy Gersonnak 1646 elhalt fiáét. — Brod Áron elöljáró atyját Lewi Jakab Józsefnek hivták l. föntebb 59 l. j.

[1]) Ezen socialstatistikai szempontból különösen fontos leirását a házaknak és ghetto-lakósoknak *Hoffmann M. D.* ungarisch-bródi rabbi ur szivességének köszönhetem.

[2]) L. Inschriften s. v. Schik. A családnak Prágában való kiterjeszkedéséről *Hock S.* lajstromai tanuskodnak.

[3]) A 26. sz. alatt lakó Löbl Moÿses atyja ezen járványban halt meg.

[4]) Ezen mészárlásnál (l. *Zunz*, Syn. Poesie 347) elesett Hirschel Benedek atyja; Hirschel (17. sz.), Kepisch Jákob Izsáké; Ábrahám (18. sz.) Ábrahám Moÿssesé (25. sz.), Abrahám Izsák ősei elestek (42. sz.), Wolff Jákob atyja, Mordechai meg nem nevezett atyja, József Jákob atyja: József, Joáchim Moysses nagyatyja (45. sz.) és Schachtitzer Jákob, Salamon atyja (70. sz.) mindnyájan »von denen Rebellern in Nr. 1683 umbkhomen.« Ezen lázongásnál a város előtt, a város fala mellett fekvő zsinagóga Fischer akkori országos mérnök javalására és »a kegyelmes telek-fönhatóság« rendeletére »ad lucrandum

jákim b. Lewi Salomo Zálmán volt, a Kalischi Michel Jechiel nagybátyja, barátja R. Cohen Ephráimnak, a ki később Keidan község meghivásának engedett [1]). Utódja valószinüleg Mózes lett, mélytudományu, hatalmas szellemü fia Áskenázi Gerson bécsi rabbinak, a ki csakhamar Nicolsburgba ment mint rabbihelyettes, a hol 1691. élte virágában a halál utolérte. [2]). Helyébe a bécsi számüzött R. Israel, Fränkel Koppel fia, a bécsi Reis Juda veje, lépett, a ki Fürthből Ausztriába vágyakozott vissza.

De ungarisch-bródi müködése nem soká tartott, mivel a pinski és később a würzburgi község 1699. rabbijává választotta meg [3]). a hol

publicum Bonum, feindesgefahr halber biess in grundt demolirt worden«. Helyette a ghetto 19—20 száma alatt uj zsinagóga épült.

¹) 1675 előtt approbálja unokaöccsének שערי שמים-ját (Prag 1675), a hol 12ᶜ alatt említi őt, 88ᵈ alatt barátját Gumbinner Ábrahámot, 57ᵈ alatt tanitóját Spira Israelt és 8ᶜ alatt nagybátyját R. Edels Sámuelt. V. ö. שער אפרים jogi resp. 73 és 105-öt 1665-ből. A טורי זהב על ח״מ (Hamburg 1692) a zárszóban jelenti, hogy 13 évvel előbb, tehát 167⁸/₉ ungarisch-brodi rokonához, R. Götz Eljakimhez egy kérdést intézett. A שם שמואל-t 1699 előtt approbálja már Keidanban.

²) Itt approbálja 1686 előtt a חלק שמעון-t. Hozzá van intézve atyjának 17. jogi responsuma Metzből, a hova egy levél Ung.-Brodba 16 napig ment. L. קבוצת הכמים 117. A נשאל דוד III, 13 szerint 1691 sebát 24. Nicolsburgban tanuskodási jegyzőkönyvet ir alá.

³) 1691. már levelezésben áll Ung. Bródból R. Oppenheim Dáviddal l. נשאל דוד III, 10, 11, 15, IV. 5. Graf Mózes ויקהל משה-ját 1696, approbálja Ung. Brodban: ישראל בא״א המנוח הנדיב המפורסם כהר״ר קאפל סג״ל ז״ל מווינא. Fölötte áll: ונתגדל כבודו הרמה ונתקבל לאב״ד דמדינת ווירצבורג יצ״ו. V. ö. Cházán Simon fia, Mózes פנים מסבירות-ának előszavát. A fürthi régi zsinagóga memorkönyveiben igy hangzik lelki emlékezete: זכור א׳ א״נ הרב הגדול החסיד והעניו מוהר״ר ישראל בהר״ר יעקב קאפל סג״ל אשר הפליא עצה הגדיל תושיה בהיותו יושב בתוך עמנו על כסא הוראה ולבסוף על גפי מרומים לאב״ד ור״מ דק״ק ברודא ומשם לק״ק פינסק ושב לאיתנו ראשון לארץ אשכנז לרב מדינות ווירצבורג ושם נתבקש בישיבה של מעלה אחרי שזכה וזכה את הרבים ויען שבניו נתנו צדקה עבורו נוסף על צדקה שפיזר בישראל תנצב״ה וכו׳ נ׳ בק״ק האצפעלד יום ו׳ י״ב מנחם ת״ם (?) לפ״ק ונקבר בו ביום בכבוד גדול באַלרשע תנצבה. Megemlékszem Fürth memorkönyveiről *Merzbacher Ábrahám* készítette másolatairól Münchenben. R. Perls Meïr a R. Liwa b. Bezalel törzsfájában a bécsi Reis Juda vejének nevezi Israelt. Perls Simsont [olv. Simeon], herzfeldi rabbit és Kitzingen Bärmant R. Israel fiainak nevezi. Simeon lett az ő würzburgi utódja, a hol p. o. 1708. a ראשית בכורים-ot, 1722. a הגדה עם פי׳ עבודת הנפן-t approbálja (Offenbach 1722). A kiadót, a mainzi helyettes rabbit, Maltern Mózes mainzi elöljáró vejét, Zálmán Mesullámot מהותני-nak nevezi.

azonban már 1700 (?) heidingsfeldi székhelyében meghalt. Az utána következő József b. Salomot [1]) valószinüleg egy más bécsi exulans váltotta föl, Phöbus Uri Chálfán Eleázár fia, miután előbb még mint Bunzlau kijelölt rabbija a prágai helyettes rabbik élén működött [2]).

De még az ország belsejében fekvő községekbe is behatolt a bécsi menekülők áradata. *Rausnitz* községnek a rabbija, a bécsi Auerbach család kitünő sarja, R. Mendl Menáchem által, Zálmán Mesullám fia által, viszonya volt Bécscsel [3]). Vele telepedett itt le

[1]) 1699 előtt approbálja a שם שמואל-t.

[2]) Benne sejtem a מהור״ר ווייבש חלפון-t, a ki tudós fiát, Eleázárt röviddel elüzésük előtt takarította el a bécsi földbe l. Inschriften 318/9. R. Phöbus Schrágá Uri apját is Eleázárnak hivták, a mint az a prágai ח״ק 1692-iki alapszabályain látható aláirásából *(Hock S.)* és פנים מסבירות, שם שמואל, משנת רבי אליעזר approbatiójából kitünik. 1687. approbálja חלק שמעון-t, 1688 előtt דברי נב״א-t, 1688 végén a שער אפרים-ot, 1692. a תורת חיים-ot (Sulzbach 1688), (Prága 1692), 1698. Bunzlauban שם שמואל-t, 1693. a יפה ענף-t, már 1705 előtt אינגריש ברוד-ban a מדרש רבות-t (O. Frankfurt 1705 és 1732). Már 1709 előtt (l. חכם צבי j. r. 76) lehetett az ő utódja R. Mardochai Jákob, poseni R. Cohen Náftáli fia, a kit még Náftáli Márcusnak is neveznek. Az 50. sz. házban lakott feleségével, Etellel, opatowi Salamon leányával, és 3 gyermekével, 2 fiával Löbl és Herschellel és leányával Schöndellel. Azon jegyzet, »wird pensionirt« később ki lett vakarva. 1732. Posen községének meghivását követte és atyja rabbi székét foglalta el l. *Perles* 125 n. 20.

[3]) A קטרת הסמים, kelet nélküli approbátiója, a melyet Auerbach M. M. rabbi a morva rabbik között megjelentet, nem bizonyitja be, hogy ő már a kiüzés előtt volt Rausnitzban, mivel ugyanitt már R. Áskenázi is Metzből keltez. A שפתי ישנים és שערי שמים approbátioját, a mely Boroszlóban lett megirva, A. 1673. tavaszán ill. 1674. Krotoschinban mutatja. E szerint a rausnitzi zsinagóga pergamen-zsoltárán levő dátum javitásra szorul. Ott ugyanis Brüll Jákob rabbi ur másolata szerint ezen felirat áll: זאת נדב האלוף הראש והקצין כמהו׳ משולם זלמן יצו׳ פישהויף מק״ק וינא בשביל נכדו הילד משולם זלמן שי׳ בן בנו של הרב הגדול כמהו׳ מנחם מענדל נ״י אב״ד ור״מ לע״ע פה ק״ק רויסטיין יע״א ממשפחת אויערבאך ובעבור נכדו בן בתו של הרב הג״ל יעקב שי׳ בן היקר׳ המכונה זלמן חתן הרב הג״ל נ״י כמהר״ם בן הקצין כמהו׳ משולם זלמן נ״י. המלאך הגואל אותי מכל רע יברך את הנערים ויהי׳ יקרים מכל אבני " צדיקים וישרים לדור דורים אמן ואמן שנת שילומים. Minthogy 1676. Auerbach már Krotoschinban volt, tehát a chronostichonnak 1666-ot vagy 1670-et kell adnia (שילומים vagy שילומים) 1675 előtt mint rausnitzi rabbi a lembergi Michel Jechiel b. Cohen Ábrahám a שערי שמים-ot approbálja, a kit később Prossnitzba hívtak, a hol 1693. mint aggastyán approbálja az עלה דיונה-t és szerdán niszán, 2. a. a. 1699 ápr. 1. szállt sírba. Fia Jehuda, R. Salamon Izsák veje prossnitzi templomatya volt, a mint azt a prossnitzi templom ülő helyeinek egy töredékes jegyzékéből ki tudom venni.

sógora és veje Zálmán, a krakkói Cohen Löb fia, a ki ipja oldalán maradt, mikor az Krotoschin község meghivását mint rabbi követte[1]).

A két leányával bevándorolt Wiener Jakabra, a ki Brüll Jakabot és Pisko Jakabot választotta ki Rausnitzban vejeiül, vezeti itt a Brüll és Pisko család az eredetét vissza[2]). A szomszédos *Austerlitz* is, a mely után a bécsi és prágai ghettok tekíntélyes családjai nevezték magukat, alighanem több bécsi exulanst fogadott akkor be.

Nagyobb számban különösen Kremsierben és Prossnitzben telepedtek le a bécsi exulansok. Már 1670 aug. 2. nyolcz bécsi családfőnek adományozza a 4 évre szóló és Kremsierben szabad tartózkodást és kereskedést biztosító védelmi levelet[3]) II. Károly, Lichtenstein grófja, Olmütz herczegpüspöke. A 8 családfő: Már Jeremiás, a. a. Mayr, a ki a bécsi ghetto zsibvásár-utczájának 15. számu házikóját birta[4]), Már József, Polák Hessl Lobess, Riss Lemel, a ki a bécsi fürdő-utczai 34. számu házíkót lakta[5]), Moyses Zachariás, Már Dávid, Már Veitl és Moyses Gerstl. De ez még nem mind, a ki Bécsből Kremsierbe vándorolt. Sokan jöhettek velük, a kik együtt élvezték védelmüket, mások pedig követték őket. Eleinte a zsidó-utczának térszüke miatt a keresztények közt laktak[6]), de csakhamar a ghettoban házakat kezdtek épiteni, a melyek nagyságuk és építési modoruknál fogva kiváltak a többiek közül, és igy a morva zsidó-városba átplántáltak egy darab Bécset. E házak a tetőzetet elrejtő párkányaikkal, csatorna- üreikkel, emeleteikkel és bolthajtásos tornáczaikkal még mai nap is a XVII. század végéből származó fővárosi ghettonak nyujtják a képét.

Az ide forduló legelőkelőbbekhez tartozott a bécsi magán talmudiskola megalapítójának a fia, József b. Zachariás[7]). A mint

---

[1]) A Dr. *Baneth* rabbi ur átvizsgálta krotoschini sirlajstrom szerint Cohen Zálmán balra R. Auerbach Mendel mellett van eltemetve, a kitől csupán annak a leányának מאנא-nak sirja választja őt el.

[2]) A kojeteini rabbi urnak Brüll Jakabnak, Wiener Jakab egyik dédunokájának közleménye szerint.

[3]) A kremsieri herczeg-érseki levéltár okmánya szerint, melynek közlését a bécsi *Baumgarten Emanuel* urnak köszönhetem.

[4]) *Realis* 80., 747., 45-re volt becsülve.

[5]) Ib. 81., 254., 6-ra volt becsülve.

[6]) A herczeg-püspök határozottan megengedte.

[7]) Unokája Oettinger József azt mondja róla az עדות ביהוסף (Sulzbach

nemes atyjától látta, ugy emelt ő is az uj honban egy iskolát. Itt férjhez adta leányát R. Oettingen Eliezerhez, a nagyérdemü prágai primator Lichtenstein Ábrahám [1]) fiához, a ki a szomszédos Holleschauban volt rabbi, a hol valószinüleg R. Zunz Löbnek, az ő hires nagybátyja, R. Teomin Áron sógorának lett utódja [2]). József b.

1741) előszavában: ואבי אמי הרבנית תי׳ היה שמו אשר שמי בקרבו ה״ה החסיד מוהר״ר יוסף בהמנוח המפורסם מוהר״ר זכריהו ז״ל מווינא אשר בנה בית עולמים בלבו התמים׳ ועדיין בית מדרשו קבוע בקרעמזיר. József b. Zechárjá a kremsieri halottas lajstrom szerint 1706 ádár 13. halt meg. Testvére Bär veje volt Fränkl Koppelnek l. Inschriften Nr. 243.

1) Ábrahám, Oettingen Hirz Náftáli orvosnak a fia, 1702. halt meg Prágában, neje Diná, Salamon leánya, megelőzte őt 1697 (Hock S.) Leánya Ráchel R. Lichtenstein Phőbus, kolini és bunzlaui rabbihoz, Grünhut Dávid rokonához (מגדול דוד 46^b) ment férjhez és 1690. halt meg (ib.) R. Teomim Áron az ő veje volt l. קבין על יד III., 20, a kit Oettingen József azért nagybátyjának nevez 1., 10^b,. 20^c., 36^d., 43^a. Az 1682. mint pintschowi rabbi meghalt R. Zunz Löb (l. צמח דוד I. végén) R. Áron nővérét birta nőül l. עיר הצדק 133; József azért בעל דודתי-nak nevezi 2^d., 6^c., 21^a., 26^d., 41^d., 47^c.

2) 1692. irja R. Eliezer az אבן השהם jogi resp. 52. számát R. Götz Eljákimhoz. 1698. approbálja Holleschauban עלה דיונה-t. Ő nem az a Holleschaui Eleázár, a ki 1702 chesván 19. R. Oppenheim Dávidnak a cod. Oxfordot ajándékozta. A fölirat, a mint *Neubauer Ad.* közli velem, igy hangzik: זה הספר אמרי שפר אני נותן במתנה להגאון הגדול רב של כל בני הגולה אב״ד ורש״מ על ניקלשפורג והמדינה ונתקבל על פראג ונשיא בירושלי׳ ליתן לבית גנזיו אוצר הספרים שלו כדי שיעלה זכרוני הטוב לפניו תמיד ממני מחות(ם)[נו]. הק׳ אלעזר איש העלישויא אשר הולך וסובב לירושלי׳ עה״ק תוב״ב והותם פה עיר גדולה מצרים שנת תביא הגאולה י״ט השון לפ״ק והוא פי׳ על הרמבן. Négy nappal előbb halt meg, mintsem hogy Krakkóba rabbinak hivták meg (l. *Brüll N.* הכרמל-ben 8o., III, 516) 1709 tisri 26. hétfőn. Sirfölirata, a melyet *Pollák M.* holleschaui rabbi ur közölt velem, igy hangzik: נתבקש בישיבה של מעלה ביום ב׳ כ״ו תשרי שנת ת״ע לפק.

פ״נ
שם האחד אליעזר עבד אברם למד ולימד
דלה והשקה מבארו באר מים חיים כמשה בן
עמרם, ידיו גלילי זהב בשני ספרי תורות (Synhedr. 68^a)
הנגללים ובשני לוחות כתובים מזה וזה

. . . .

וכד דמי הוי ממשפחת רם זרם
מים כבירים נוזלים מלבנון ומן הכרם
דישראל עמו מדברנא דאומתא כיששכר
חמור גרם ה״ה אמ״ו הגאון מו״ה אליעזר
בן אברם הלוי ז״ל שהי׳ אב״ד ור״מ פה
העלישוי תנצבה

R. Cohen Sábbátai mellé temették (עדות ביוסף 2^a).

Zechárjával együtt még az ő két unokatestvére Zechárjá és Jesájá, Feitel Nátán b. Iszáchár rabbinak a fiai, vándoroltak ide Bécsből [1]). Származás tudomány és jólét által nemsokára a bécsiek uj községük legelőkelőbb tagjai közé számítódtak. A bécsi ghettoból még itt találjuk Reis Judát, R. Frenkel Israel b. Koppel ipját [2]), Iszáchár b. Móset [3]), József b. Salamont [4]), Pusk Model vejét, és feleséget Channát, Oettingen Lämmel b. Mósét [5]), Teweles Móset [6]), Niszelt, Flesch Ábrahám [7]) bécsi rabbi leányát, Feitel Nátánt, Zelig Izsák fiát [8]), Jüdels Dávidot [9]), Sámuel Jakabot, Azrielt, Móset [10]), a kik sírkövükön vagy lelki emlékezetükben határozottan bécsi számüzötteknek vannak megjelölve. Ide költözködött még Meyer Hirschelnek férjhez ment özvegye és Coma Hirz Náftáli [11]) bécsi helyettes rabbi leánya. Bécsre lesz még itt visszavezetendő a Bruck, Munk [12]) Pisk, Lemel és Teomim család [13]). Simeon, Lämmel Áser fia, való-

---

[1]) Zechárjá 1719, Jesájá 1733 elul havában halt meg.

[2]) Megh. 1695 sebat 13. Ő volt az 1644. Prágában elhalt Jesája b. Liberlez Izsák veje (Hock S.)

[3]) A halálának napja ismeretlen.

[4]) Megh. 1712 elul 4. és 1713. ádár 10. (Channa) a *Pollák L.* budapesti rabbi ur által a helyszinén elolvasott sirfeliratok szerint. Az övé volt a 514.30-ra becsült 92. sz. ház a kéményseprő utczában Bécsben.

[5]) 179 chesván 17. hétfőn azon sirfelirat szerint, a melynek másolatát többel együtt a feloszlott kremsieri temetőből *Dr. Fränkel Grün Ad.* urnak köszönhetem.

[6]) 1718. tebeth 12. halt meg neje מחלה. A család Kremsierben ki volt terjeszkedve; l. Zunz, Syn. Poesie 442.

[7]) A sirkő szerint 1685 tebeth 10., de a lajstrom szerint 1683 sebát. 25.

[8]) 1676. tebeth 1.

[9]) פופבלי בת הר"ר דוד ידליש מגורשי ווינא megh. a hetek ünnepén 1703. Ő birta a bécsi ghetto »kleine Pfarrgasse« 73. számu házát (*Realis* 82.), a mely 1733. 45-re volt becsülve.

[10]) נחמה במו"ה שמואל מגורשי ווינא megh. 1747 ádár 9., Freidel ב"ה יעקב מווינא 1704 ijár 28., de a sirkő szerint שרה אשת מו"ה משה, א' ר"ח אייר ת"ס שי"ל אשת ר' ליב מגורשי ווינא, talán Iszáchár b. Móse anyja 1738 tammusz 6., איטונג בת כ"ה עוריאל מווינא 1748.

[11]) מ' שרל בת מו"ה נפתלי הירץ נאמן דיין מווינא megh. 1707. II ádár 5.

[12]) Munk Ábrahámé volt az 1161. 20-ra becsült »kleine Pfarrgasse« 72. számu háza. Fia Simon, a ki mint »Landesältester« 1713. ijár 25. irja alá Kanitzban az országos gyülés statutumait, 1747 tisri 8. halt meg.

[13]) Teomim Feiwel Sámuel b. Israel מנוע ר' פנחס הירץ ז"ל megh. 1649. niszán 24.

szinüleg az Oettingen családból, elöljárója volt a községnek, a melyet ő mint morva »Landesältester« az országgyülésen 1701. Ung. Bródban képviselt [1]), a mi szintén bizonyítja, hogy a bevándorlottak mily bensőleg forrtak össze uj honukkal.

Prossnitz sem volt hijjával a Bécscsel való viszonynak, a mi most nem egy exulanst hozhatott arra a gondolatra, hogy Liechtenstein herczeg oltalma alatt ebbe a morva községbe telepedjék le. Itt működött mint rabbi az 1667-ben Bécsben elhalt cs. hadseregszállítónak, boskowitzi [2]) Donat Jakabnak tudós és vagyonos fia, Feiwel Káleb, R. Áskenázi Gerson barátja [3]). Ide fordult a nagy kábbálista Eliezer is, valószinüleg fia annak a bécsi R. Ábigdornak, a ki 1678 márc. 22. mint glogaui rabbi halt meg, anyja révén unokája a metzi R. Teomim Jona Chájjimnak [4]). Különösen az akkor oly sok előkelő sarja által kiváló Teomim család tagjai kerestek itt menedéket, a kik az uj környezetben csakhamar vissza is tudták nyerni a régi tekíntélyt. Rabbinikus tudománya által Gerson b. Teomim Simeon tünt ki [5]). Különösen azonban fiának Simeon b. Gersonnak nyujtott az uj hon méltóságot és hivatalokat; mint morva »Landesältester« és községi elöljáró irja alá a kamara-agenshez Cohen Liepmannhoz a veszélyezett kremsieri község érdekében Hannoverbe küldött folyamodványt [6]). Teomim Móse is méltó képviselője volt e

[1]) Igy irja alá nevét: נא׳ שמעון בהר״ר אשר לעמיל ז״ל מגורשי ווינא. a שי״א תקנות fordítása szerint ed. *Wolf G.* 122: Wiener Áser Simon. R. Cohen Sábbátái unokája, Izsák Móse, a bécsi Móse b. Lämmel Oettingennek a veje volt, ugy hivták, hogy הרב המובהק במוהר״ר משה סג״ל ז״ל בן הקצין במוהר״ר לעמל אטינגר מווינא. Jochebed, R. Sábbátái leánya megh. 1711 tammusz 5. Kremsierben. Wiener Simon megh. itt 1719 chesván 17. Leányát Jitelt 1742 niszán 9. ütötték agyon és a zsinagóga udvarán — most a mellett van — temették el.

[2]) Inschriften Nr. 316; *Wolf G.* 27. A prossnitzi Donát Izsák Móseről 1678. *Neubauer* a cod. Oxfordhoz 510 p. 1152.

[3]) Ő hozzá van R. Gersonnak 29. jogi resp-a intézve. A mint a prossnitzi sirföliratokból látom, 1678 ijár 20., a. a. máj. 12. halt meg. Fia Mardochai irja alá mint morva »Landesältester« a Cohen Liepmannhoz Hannoverbe intézett levelet. L. *Wiener M.* המגיד 18, 141; leánya Eszterl, R. Schneittach Móse felesége, férje után halt Prossnitzban; a sirföliraton nincs datum.

[4]) *Wolf G.* Bibl. Hebr. III. 1215; v. ö. *Dembitzer J.* i. h. 13.

[5]) Megh. 1721 elul. 2.

[6]) המגיד 18., 141. Megh. 1721 ijár 16. keddi nap, felesége Hendel 1725 ádár 27. csütörtökön. Cohen Liepmannról l. *Kaufmann* i. h. 86. j. 1.

bevándorlott családnak[1]). Bécsből valók még Teltsch Izsák b. Áser[2]) és Jákob b. Móse[3]). Valószinüleg exulansok és Alsó-Ausztria zsidóságából származnak a templom atyák, Österrreich Nachum Marchek Juda Löb b. Mánuel, Náftáli Mose b. Meïr vagy is Österreich Hirsch és Österreicher Móse b. Samuel[4]).

Leipnik is bécsi bevándorlókról tanuskodik. Igy a már 1675. elhalt Móse Ábrahám b. Jákob Bécsből ment oda[5]).

De Morvaországnak a bécsi és alsó-ausztriai zsidók általi elárasztásáról ezen egyes adatoknál sokkal jobban tanuskodik azon határozat, a melyet a morva »Landesältesten« hoztak Ung.-Brodban[6]) 1677-ben. Azt határozták el, hogy exulánsok csak 3 évvel azután választhatók elöljárókká és községi tanácsosokká, miután az uraságtól megkapták az odatartozhatási jogot. De ez csak oly községeknek szól, a hol 15-nél több fizető van.

---

[1]) Megh. 1688 ijár 17. szerdai napon. Azonos lehet ez Wiener Mósevel, a kinek leánya Reize Prossnitzban 1687 tammusz 22. csütörtöki napon halt meg. A hires R. Teomim Áron atyja is több morva községben volt rabbi. A prágai Teomim Mánesz b. Jesájá, Kostel rabbija, a melyről R. Krochmal M. M. azt mondja, hogy ק"ק נאסטיל שנמשכין אחר ק"ס נ"ש l. jogi. resp. 29. Prágában halt meg 1684 ijár havában (*Hock S.*). 1753. a mint a község könyve mutatja, prossnitzi Teomim Móse Kojeteinban volt rabbi.

[2]) Tehát Morvaországból származott; megh. 1698 sebát 17. kedden.

[3]) Megh. 1679. sebát 5. e jelzője van מגורשי וין.

[4]) Mind a prossnitzi töredékes zsinagóga-könyvből valók, a melyben datum csak kétszer van és pedig: 1649. De lehet, hogy ezek már korábbi bevándorlók. Az 1698-iki tüzvésznél, a mely a prossnitzi zsidó-várost is elhamvasztotta, pusztulhattak el a község régi könyvei és actái. Csak a krakkói Chotsch Hirsch Zebi b. Jeráchmiel iratai maradtak akkor érintetlenek, a mint a חמדת צבי előszavában mondja (Amsterdam 1706): והיה שריפת איש בק"ק פרוסטיץ ונשרף כל הבירה · ותיבה זו עם החבורים שלי נצבו כמו נד בתוך שלהובא דנורא · ולא שליט בהו לא הבל ולא נירא · והפלאה זו ראו וכן תמהו כל אנשי העיר מרבא ועד זעירא. 1669. approbálja Schneittachon való átutazásánál Bär Ákiba עבודת הבורא-ját ed. II. 1703. Metzben volt.

[5]) *Münz József* ur közlése szerint a leipniki sirirat ez: פ"נ איש ישר כהדר משה אברהם בדמ [ב"ר מ' [l. יעקב ק"ק מוין י"ג ימי בחד [= בחדש] אדר ת"ל תנצבה לפק.

[6]) תקנות המדינה שנת תלז לפ"ק: שי"א תקנות 9. sz. *Wolf G.*-nél 95.

Csehország.

Csehországban mindenek előtt a régi, tiszteletre méltó *Prága* községe volt az, a mely felé a bécsi számüzöttek tekíntete oltalmat keresőleg irányult. Mindenféle összeköttetések által Ausztriában a zsidóság e két előörse közt már rég képződött oly viszony, a mely sorsukat összefonta és az eleven összetartozás egy nemét hozta létre köztük. Az együttérzés ezen kapcsához most még az a kötelezettség járult hozzá, a melyet azok irányában kellett érezni, a kik mind helyett föl lettek áldozva és a kiket a mindnyájukat fenyegető császári kegyvesztettség csapása mint legközeleb állókat ért el, a mi által az a többiekről el lett hárítva. Prágában nem kevésbé remegtek mint Bécsben; itt minden elüzött a legörvendetesebb fogadtatásról volt biztosítva, mert benne azon sors áldozatát látták, a melytől ők is az imént csak nagy bajjal menekültek meg. Azon idők irodalma megőrizte számunkra azt a köszönetet, a melynek kimondására a Bécsből szétvert tudósok a prágai község vendégszeretetével szemben indíttatva érezték magukat. Igy Simeon b. Jehuda Ephráim meleg szavakkal emlékszik meg az éveken keresztül itt élvezett ellátásról és oltalamról [1]).

A két község tekíntélyesebb családjának egész sora állott egymással házasság általi sógorságban; most a szorultság órájában itt kiki elhivta Bécsből a hozzátartozóját, ott nem egy hivatlanul is megemlékezett prágai rokonairól. A talaj egyengetve volt, itt a bevándorlottak könnyen verhettek gyökeret, hamar vehettek részt a községi életben és igy a régi tekintélyt, méltóságot, hivatalt az uj honban nem sokára visszanyerhették.

Ide fordult az 1695. késő vénségben elhalt Bär b. Móse [2]) a

---

[1]) A חלק שמעון előszavában (Prága 1637): הקרני אלהים לק"ק פראג יא"ע [l. יע"א] וחסדם הטוב גמלו אתי כמה שנים והייתי מתאבק בעפר רגלי החכמים לשתות בצמא את דבריהם ובעל הגמולות ישלם גמולם וירומם קרנם למעלה למעלה בלי פחד ובהלה עד יום הגאולה.

[2]) Talán a jeruzsálemi נפתלי בן מהורר משה מווין זצ"ל. a ki 1696. Beck Beer a. a. Beer b. Falk Salamon vendégeként Nicolsburgban tartózkodott l. זרע קודש végét, volt Bär b. Móse testvére. Falk Salamon egy másik fia Juszpel 1645. halt meg Bécsben l. Inschriften Nr. 154. Bär b. Móse leánya Chájjá 1739. halt meg ab 19. A bécsieknek Prágában való bevándorlásáról példaként fölsorolt adatokat *Hock S.* családlajstromának köszönhetem.

Schak családból fiával Mósevel együtt (megh. 1728), a kit különösen nagy tudománya miatt magasztaltak holta után, Sámuel az 1697. elhalt feleségével Breindellel, a kinek az atyja Chájjim a »szentnek« vértanuczimét viseli, Simon, a bécsi helyettes rabbinak, Phöbusnak a fia, a ki már 1676. meghalt és a ki a bécsi községnek R. Mán vejével vitt pöréből ismeretes [1]). Mánesz helyettes rabbi, Trepperlsz Izsáknak a veje [2]), Löb, Duschenesz Nátán ipja, Israel helyettes rabbi, fia a gáonnak nevezett R. Bärnek, R. Pinchász, községi tanácsos, a kinek leánya Rebbeka, az országos morva rabbinak, Fanta Mendel Eliezernek egyik unokájához, Mendelhez ment férjhez, Lipschütz József b. Móse, és az aggkorban (1716.) elhalt Simeon b. Hirsch leányaival, Leával (megh. 1680), Szorellel (1690) és Ráchellel (1738), valószinüleg ez a kéményseprő-utcza 90. számából származó Hirschel Simon [3]) és a kiadó Jechiel Michael b. Baruch. [2])

Itt halt meg késő vénségben 1710. Auspitz Menáchem, Jesájá fia. Az 1697. elhalt Auspitz Lemel leánya, Áserl Meirnek, valószinüleg a bécsi községi jegyző fiának, volt a felesége.

Lewi Zálmán fiai Austerlitznek nevezték magukat: Dávid (megh. 1688) és az aggkorban elhalt (1720) Jakab. Ellenben a Hurvitz családhoz számította magát Auszterlitz Lázel fiaival, Mósevel (megh. 1727) és Árónnal (megh. 1735). A Brod családból Kálmánt találjuk itt, a kinek a Muri b. Todroszhoz adott leánya Lea 1709. halt meg. A leggazdagabb és az elöljáróságban is képviselt bécsi családhoz [5]) tartozott Mesullám, Hecht Lemel b. Jákobnak nevezve, a ki 1685. halt meg. A tehetős elöljáró Fröschelsz Móse valószinüleg itt telepedett le [6]); itt halt meg 1678-ban leánya Kelá és 1714-ben fia Salamon 80 éves korában. Nagy tekíntélynek örvendett a községben az 1691-ben elhalt Michael, a Spira családból származó bécsi helyettes rabbinak, Dávidnak a fia, a ki 1676-

[1]) L. f. p. 39, 1. jegyzet.

[2]) Manesz felesége, Lea megh. 1680., fia Simon 1676. egy másik Éliá késő vénségben 1718.

[3]) *Realis* 83; 720 frtra volt becsülve.

[4]) Cat. Bodl. 8396. sz.

[5]) Hecht Ábrahám 13. számu háza a zsibvásár-utczában a bécsi ghettonak legmagasabbra becsült (7308.15) háza volt; az övé volt az uri-utcza 26. sz. háza (4385.45-re becsülve). Hecht Sámuelé a zsibvásár-utcza 16. számu háza volt (1822 frtra becsülve) l. Realis 80.

[6]) L. f. p. 146 j. 1.

ban feleségével, Pesszellel, együtt a »régi-uj-zsinagógának« egy himzett frigyláda-függönyt ajándékozott[1]). Tudós, ünnepelt fia Áser Ansel 1714-ben halt meg mint előljárója és rabbisági elnöke az u. n. czigány-zsinagógának. Különös tekintélyre emelkedett még Juda Löb b. Ázriel, Feivel gáon veje, a. a. az ismert R. Duschenesz Feivelé, a Móse b. Simeon autor sógora[2]), a ki itt mint helyettes rabbi 1705-ben halt meg. Neves volt még az 1713 tisri havában elhalt Cházán József b. Chájjim, a ki a népies irodalmi működése által hiressé lett Hurwitz Bella asszonyt vette el[3]). Itt talált még hosszu bolyongás után egy más tudós házas-pár menedéket és utólsó nyugalmat, az 1710 sept. 9. elhunyt Bella, Perlheffter Jakab leánya és a prágai rabbi-helyettességig fölemelkedő férje Bär, Eibenschütz Löb fia[4]). Az 1670-iki zsidó kiüzés emléke lett itt is, mint másutt, a Wiener név. Előbb is voltak ugyan családok, a kik a főváros után voltak elnevezve, de tulnyomóan a bécsi számüzöttekre megy vissza az ezen nevet viselő családok eredete.

Magyarország.

A mint Brown Edward határozottan ránk hagyta, nem volt az elüzötteknek megengedve, hogy »a szomszédos magyarországi császári vidékekén még kevésbé Steyerországban vagy Karintiában« telepedjenek le. Azért tehát Liepmann b. Ázriel, a bécsi kiüzöttek egyike, a kivel 1695-ben mint pozsonyi rabbival találkozunk, valószinüleg nem Bécsből ment oda, hanem talán később Prágából, a hol testvére Juda Löb b. Ázriel települt

---

[1]) Wiener Michel. Spira Simeon (Gal-Ed. Nr. 31) országos rabbi unokaöccse, Dávid b. Chájjim fia, feleségül vette Perls családfája szerint (הנשר 4, 115) Liwa b. Bezalel déd unokahugát. A tudós bécsi Lemel b. Meir, a ki 1707. ab 8. Prágában halt meg, Dávid b. Chájjim veje volt, a. a. az Opatowi R. Chájjim, bécsi rabbi unokája l. f. p.9, 2. jegyzet.

[2]) A פנים מסבירות előszavának végén áll: כיסי התורני כ״ש כמוהר״ר ליב ר״ עזריאליש מווינא · אשר מקום ישיבתו בעת במדינת פיהם.

[3]) *Steinschneider M.* Cal. Bodl. Nr. 4534; *Kayserling*, die jüdischen Frauen 153 és köv.

[4]) *Zunz* additamenta in Catol. Bibl. senator. Civit. Lipsiensis p. 32, és köv. Bella 5470 elul 14. halt meg (*Hock S.*).

volt meg [1]). Hogy zsidó számüzöttek tömegesen vándoroltak volna Pozsonyba, az a föltevés teljesen ki van zárva a magistratus bizonyítványa által. Igy Pozsony szab. kir. város »biráinak, polgármesterének és esküdteinek« neheztelésére azon zsidóknak, »die von Kurtzer Zeit alhier continuirlich zukomen, vnd in- vnd vor der Stadt zu hausiren sich vnderstehen« meghagyja a kormány, hogy a nyilvános országos vásárokat kivéve vagy ha szabad utlevéllel nincsenek ellátva »bey würklicher vnd ernstlicher vnaussbleiblicher Straff nit finden noch betretten lassen«. Ezen rendszabály követelésénél a város Ulászló 1443-iki', Mária özvegy királyné 1526-iki és 1553-iki és II. Miksa császár 1572 / 73-iki zsidó-kiüzési edictumára hivatkozik. Ugyanezen privilegiumok alapján követeli 1676 ápr. 15. a Pálffy János gróf által saját telkére fölvett zsidó családok kiüzését [2]). De Pozsony szomszédos helyiségeiben, ezen régi zsidó községek fészkeiben, bizonyára mégis kerestek és találtak menedéket egyes exulansok [3]), a mint még Budán is találkozunk a tudós bécsi R. Gersonnal. [4])

Bajorország.

A mostani bajor területből a zsidóknak Bécsből és Alsó-Ausztriából való kiüzése alkalmával mint letelepedési hely csak Ansbach herczegség forgott szóban. Itt különösen a régi és virágzó Fürth községe volt az, a hol a zsidóknak még választásuk is volt a közt, hogy Bamberg egyházi prépostságnak vagy Hohenzollern-Onolzbach őrgrófnak oltalma alá álljanak-e. Csakugyan ide fordult a bécsi számüzöttek egy kis csapatja. még pedig a bécsi

---

[1]) Graf Menáchem ויקהל משה cz. munkája approbátioját igy irja alá: היום יום א׳ ך״ב סיון תנ״ה לפ״ק: נאם י״ט הנקרא ליפמן במהר״ר עזריאל ז״ל ממגורשי ווינא ומתגורר בפרעשפורג.

[2]) A pozsonyi levéltár 20. lád. 101. sz. és 56. lád. 1. fasc. 4. sz. alatti okmányainak közlését *Batka* városi levéltáros urnak köszönhetem.

[3]) *Frankl A. L*-nál Inschriften XVIII és Grätz X 266, 1. jegyzetében a magyar határon zsidó-községek keletkezéséről való állítása alaptalan l. *Kaufmann*. Samson Wertheimer 69, 2. jegyzet.

[4]) József fia, budai számüzött, mint Eskapa József responsumainak ראש יוסף (Frankfurt 1719) kiadója ismeretes.

ghetto legelőkelőbbjei, a kiket a fürthi zsidó-utczában viszontlátunk.

Talán itt élő sógoruk által rábeszélve [1]) telepedtek ide le Fränkel Koppel fiai, kiknek vagyonuknál és császári ajánló levelüknél fogva nyitva állt a birodalom. Az otthonból elhozott legdrágább emléket, a bécsi zsinagóga csillárját átadták itt a régi zsinagógának [2]), mintegy jeléül annak, hogy itt vélték föltalálni uj otthonukat. Valóságos emelése volt a községnek és a község tekintélyének, hogy a 3 Fränkel testvér, Seckel Dávid Izsák, Isráel és Henoch, derék sógorukkal Chánoch Chággáijal, akit Lewi Henochnak nevezték Ritschel nővérük férjével telepedett itt le. Ezen családnál a jámborság és tudomány a tehetőség és tekintélyes társalkodás-előmozdította jó erkölcsökkel ritka egyesülésben volt föltalálható. A gyermekeknek nyujtott tudományos nevelés, a zsidó irodalom szeretete és művelői iránti áldozatkészségük és maecenáskodásuk tudósokat és irókat vonzott körükbe.

Tehetős földieinek hire által vonzatva, ide fordult a bécsi Altschul Móse b. Simon, előimádkozók valóságos dynastiájának sarja [3]), a hol Fränkel Israel és Seckel 3 évig látták őt el és fejedelmi jótéteményekkel halmozták el. Nagyra becsülték ezen férfiu tudományát, a melyről R. Áskenázi Gersonnal való közlekedése tanuskodott. Pártfogóinak jótéteményeiről még későbben hálásan emlékszik meg [4]).

---

[1]) Edel Koppel Jákob סג"ל leánya, a ki a fürthi Lämmel b. Joel felesége volt, 1698. halt meg; siriratát l. *Wolf*-nál Bibl. hebr. IV, 1194; *Würfelnél*, Historische Nachricht von Fürth I, 51 van leforditva. V. ö. Haenle, Geschichte der Juden im ehemaligen Fürstenthum Ansbach 183.

[2]) *Würfel* I, 27; Haende civitate Noribergensi 125 és 180. Fürth zsinagógáiról 1679. v. ö. *Wagenseil Schudt*-nál I, 301.

[3]) A פנים מסבירות czimlapján a szerző igy nevezi magát: התורני כמוהר"ר משה במהר"ר שמעון חזן מווינא נכד של המשורר הגדול כמוהר"ר בער חזן אליט של וצ"ל נקרא רבי משה רבי מיינשטרש Simon Cházán a. a. Cantor 1645. halt meg Bécsben l. Inschriften Nr. 149, tudós apja 1625. Prágában l. Gal-Ed. Nr. 140. Móse dédapja Simeon is cantor volt.

[4]) Előszavában igy nyilatkozik: והנה הביאני ה' אל בית מאהבי אנשי חסידי כורתי בריתי וטובי: המה האחים הקצינים התורניים האחד איננו כי לקח אותו אלוקים אשר היה לי לאב ופטרוני: החסיד כהר"ר זעקל סג"ל וצ"ל מווינא נותן פשתי וצמרי: והשני לו אב"ד ור"מ כמהר"ר ישראל סג"ל אשר הוא מרביץ תורה כעת בק"ק ברודא אשר הייתי ג' שנים אוכל שלחנו ומלבשני עדני: אשר מברכתם ברכוני ומטובתם הטיבוני: מושב יהידי ישבתי שם בחדר מיוחד: ושם מטה כסא ומנורה

Itt fejezte még be életét egy sokat hányt-vetett ember, a kinek a Fränkelek mint a bécsi ghetto egyik legtudósabb egyinéségének bizonyára örömest fogták pártját. Előbb Ebenfurth és Lakompak rabbija, Bochner Chájjim b. Binjámin Zeeb a kiüzés előtti utólsó évek alatt Bécsben tartózkodott, a hol tanítójának R. Temerlsz Jákob, R. Áskenázi Gerson és a helyettes rabbik társalkodásának örvendett [1]. Bochner Krakkóból származott, a hol atyja, származás és gazdagság által tekíntélyes kereskedő, egy kő-házzal és 2 bolttal birt egymás mellett a Kasimir-utczában, a hol zsidó akkoriban nem lakhatott

Az apai örökség fölosztásánál a kereskedői osztályhoz tartozó testvérei által [2]) bizonyos összegü heti pénzzel hagyta magát kielégíteni, hogy végkép tudományának élhessen. R. Heller Liepmann társaságának örvendve [3]), mint az egyik iskola elöljárója, Krakkóban már a legkiválóbb tudósok közé számítódott. Talmud és kábbálá, héber nyelv és grammatika [4]) táplálták szellemét, elé-

---

והרהבתי את לבבי אחד לאחד׳ ישלם ה׳ להם ולבניהם כפעלם הטוב וישמור את בתיהם מפחד ׳ אבי״ר. Altschulról ezt dicséri R. Áskenázi Gerson az approbátioban: וכאשר היה איתן מושבי בק״ק הנ״ל [וינא] הייתי משתעשע בו בתורתו והזיתי בפלפולו בשכלו המופלא שכל צח שכל המוציא תולדות כיוצא בו.

[1]) אור חדש-ának approbátiója szerint (Amsterdam 1675); l. *Benjacob* אוצר הספרים s. v. R. Áskenázi Gerson közléseit f. 28b., 41b., 43a., 44.c. alatt említi. A bécsi rabbi R. Phöbusnak egyik emlékezetes prédikáczióját és pedig az 1648-iki messiás-évről tartotta fön B. f. 52 (l. f. p. 56, 3. jegyz.). Dr. Winklerről f. 42b. alatt emlékszik meg: ושמעתי מהחכם השלם הרופא מומחה מהרר ליב נר״ו מק״ק ווינא!

[2]) R. Chájjimnak 3 testvére volt, Hircz, a kit הרה״נ מו״ה הירצקי-nek neveznek, Jákob és Meir és egy nővére Mirl, a ki a gazdag Ábrahámnak volt a felesége. A hagyaték 1643. a. a. kiszlev 20. szerdai napon nov. 28. lett elosztva. A krakkói községi könyvből való eme közleményt *Dembitzer N. Ch.* rabbisági elnöknek köszönhetem.

[3]) Krakkóról אור חדש 27a., 40a alatt emlékszik meg. Itt prédikált 1644-ben f. 22d., R. Sámson b. Chájjesz Mánesz társaságának örvendett f. 40. l. *Brüll N.* הכרמל 8⁰ III, 519 j., Heller Liepmann f. 40c, és még R. Meizelz Móse rokonáénak is f. 50c., továbbá Lewi Móse helyettes rabbiénak f. 42c., Szerkesz Joel rokonságban állott ő vele f. 18c., 28a., 41c.

[4]) A müncheni Merzbacheriana 155. Cod.-e tartalmazza Bochner grammatikai iratkájának, a תוצאות חיים-nak (Hamburg 1710) héber részét, továbbá a דין קריאת עשרת הדברות-t, a tizparancsolat szövegének kettős hangjelzéséről, tartalmaz még zsinagoga fölavatásra egy éneket, a melyben abc szerint az akrostichon אני יהודה ליב בן לאא הר״ר משה שליט שליח צבור חזק ואמץ

gitették ki hajlamát. Tudományossága nyilt fővel egyesült; utazásai és különböző országokban való tartózkodása alatt sokféle tapasztalatot gyüjtött [1]). Az általa kinyomatott diätetikát Wagenseil a latinra való fordításra érdemesítette [2]). Meghalt Fürthben 1684. febr. 2. [3]).

Ilyen környezetben gyermekéveitől fogva a rabbi-pályára szánva, oly jelentőségre emelkedett föl egyik fia Fränkel Seckelnek, a ki a közben a fürthi község körül szerzett érdemeiért a legtekintélyesebb elöljáró lett, hogy az — Bärmann Iszáchár Eli Sámuel a neve, — Schnaittach és Ausbach herczegség, később meg Fürth főrabbijának lett kinevezve [4]). Még mint ifju töltötte be az 1691 oct. 15. vasárnapon elhalt atyjának életében [6]) a fürthi helyettes rabbi hivatalt [5]). Itt látogatta meg 1689-ben, a mikor R. Buczaczer Wolf volt collegája, R. Áskenázi Zebi [7]), a kivel való rokonságra R. Bärmann

---

אמן סלה נצח a szerzőt adja, meg egy dalt ő tőle, egy tóra-tekercs fölavatására, mely abc szerint ezt adja: אני יהודה ליב בן לאב אדני החבר רבי משה שליט אמן סלה שליח צבור חזק ואמין, a שירי יהודה (Amsterdam 1697) szerzőjétől, hasonló alkalmakra szánt énekek későbbi függelékével האלוף מהור״ר ועליג חזן-tól, aláirva אני חיים ועליג בן הרר נתנאל שליט שליח צבור חזק, az amsterdami írótól Ráfáeltől aláirva רפאל בן יחיאל מיכל מענגבורגא זצל אמן חזק ואמין, egy abc-set és egy יעקב בן מהורר נפתלי זצל חזק ואמין-al aláirottat. Ezzel egészitendő ki az אהל אברהם katalogusa *Rabinowitz N. R.*-től.

[1]) Igy lejegyzi אור חדש f. 41[d], hogy 1674-ben bizonyára Nordenben utázása alkalmával egy kis fán borsot látott nőni.

[2]) Exertationes sex 76 és k. A még csak 1669-ben Bochner-kiadta, később oly sokszor nyomtatott könyvecskét, a לוח החיים-ot Wagenseil Szondel Menáchem utján birta, a ki azt Bécsben szerezte meg neki.

[3]) *Wolf*-nál IV, 1190, *Würfel* I, 48-ban van sírfelirata megőrizve. V. ö. *Zunz* L. Monatstages.

[4]) *Haenle* 169 és köv. Würfel. I, 59, hiányosan értesülve azt mondja: »R. Fränkel Bärmann war ein geborener Fürther, und stand im Auspachischen als Land-Rabbiner«. Jonátán b. Jákob, budai exulans קסת יונתן f. 10[c] alatt igy nevezi őt még a fürthi R. Sámuelt: את שני המאורות הגדולים.

[5]) A fürthi magán zsinagóga memor-könyve szerint.

[6]) A vele rokon Loeb Juda, R. Cohen Ephráim fia 1688 előtt nevezi שער אפרים jogi resp. 128. f. 114[b] alatt R. Bärmant: לשארי אהובי החכם המופלג יע״א אב בחכמה ורך בשנים הרבני כמהר״ר יששכר בערמן הלוי דיין המצויין דק״ק פירדא és f. 114[c]: עכל התשובה של חביבי החכם המופלג ש״ב כמהר״ר יששכר בערמן בן האלוף התורני הראש והקצין כהר״ר יצחק זעקל פ״ז דק״ק פירדא יע״א.

[7]) חכם צבי jogi resp. 111 végén. A pferseei Juda Loeb b. Chanoch kéri az

büszke lehetett. A fiatal rabbi neve csakhamar a legismertebbek egyike lett a birodalomban, approbatiót hajhászó szerzők könyvének kiadásához az ő beleegyezése a legkeresettebb lett [1]). A család fényéhez és saját tudományához mért előkelő összeköttetést létesítve, gyermekeinek kettejét Prágában házasította.

Fia Wolf a származása és jelentősége miatt ünnepelt prágai prédikátornak, Spira Eliának lett a veje, leánya Főgele ugyan oda követte Lowotitz Izsák primator fiát, Ábrahámot [2]). Fiai tudósok és jótékonyak mint atyjuk, évtizedekig álltak a fürthi község hivatalainak élén [3]). Csak e g y, a mitől azonban a többi javak függnek, nem adatott meg R. Bärmannak, a hosszu élet; időnek előtte, mindenünnen meggyászolva halt meg [4]) 1708 sept. 30. vasárnapon. A zsidó tudomány tovaterjesztésére nagy vagyonából a község számára talmudi magán iskolát alapított nevét viselő házi zsinagógával együtt [5]). Testvérei közül Berlinben mint a zsidó irodalom maece-

1691-ben elhalt R. Butschatscher Wolf Binjamin b. Meirt — l. Wolf IV, 1888 = *Würfel* I, 47, a ki I, 59 alatt R. Wolf Bschotischnak nevezi őt — חינוך בית יהודה resp. 91 f. 39a: יודיעני דעתו ודעת שאר מורי הוראות שבקהילתו בפרט הרב המופלא מוהר"ר בערמן סג"ל מק"ק פירדא.

1) Igy approbálta p. o. R. Bärmann 1692-ben יפה תאר, 1693-ban az עלה דיונה és a דרינלא שבתא, 1695-ben Krochmal Ch. מקור החיים-ját, 1696-ban Graf Mose זרע אברהם-ját, 1699 előtt a שם שמואל-t, 1697-ben Tarnopolban Meïrnek, Wagenseil barátjának מאור הקטן-ját l. Szota 1163, 1700-ban az אשל אברהם-ot (Fürth 1701), 1705-ben Chotsch Hirsch Czebi חמדת צבי-ját, 1707-ben מהדורא בתרא של עבודת הבורא, 1708-ban a חינוך בית יהודה-t (teljesen a ראשית בכורים-ben) és az עין יעקב-ot (Berlin 1709).

2) Gal-Ed Nr. 96, 105 és *Hock S.* családi lajstroma. Wolf R. prágai községi tanácsos tulélte az 1740-ben elhalt feleségét Rebekkát. Főgele 1742-ben, férje 1763-ban halt meg.

3) Ábrahám 1738 jun. 8. halt meg szombati napon, Zachariás 1746 jun. 2. csütörtöki napon, Izsák Seckel 1759 aug. 5. csütörtökön, a tudós rabbi Jakab מורינו הרב הכולל המפורסם ján. 22. kedden 1755 márc. 5. szerdán és az öreg tudós Binjámin Jákob 1762.

4) Sirfeliratát l. *Wolf* IV, 1182 és köv.; *Würfel* I, 45. Gugenheim Meïr leánya, az 1698-ban Fürthben elhalt Chánná volt R. Bärmannak első felesége, l. *Wolf*, IV. 1194 = *Würfel* I, 52. A Coschelnek nevezett Gugenheimer Móse Fränkl Elkán és Hirsch testvérekre árulkodott, a kiknek nagybátyjuk R. Bärmann is ellenségük volt, l. *Haenle* 169. Második neje R. Bärmannak Schneor Zálmán elöljáró leánya Bunla lett, nővére az ismeretes könyvnyomtatónak Józsefnek. Bunla tulélte férjét, meghalt 1736-ban l. *Löwenstein* a Zeitschrift für die Gesch. der Juden in Deutschland II. kötetében 93.

5) *Würfel* I, 29; II, 122.

nása Jehuda Löb vált ki, a bécsi exulans Mirelsz Binjáminnak a veje [1]).

De a Fränkl családban és a községben mindenkit fölülmult egyéniségének hatalma, erkölcsi lénye, mély tudománya és alázatos szerénysége által a Fränkelek sógora, Lewi Henoch vagy Henoch Morenu [2]), a mint őt az általános tisztelet jeléül az uj honban nevezték. Mint az éleseszü talmud-mesternek, R. Lewi Dávidnak [3]), a kismartoni rabbinak a fia, már korán kellett, hogy tündököljön szellemi tehetségével, hogy a bécsi ghetto leggazdagabb embere, Fränkel Koppel neki adta feleségül leányát Ritschelt. Fränkel Hőnig név alatt a bécsi fürdő-utcza csinos 38. számu házában [4]) ipjának és derék sógorainak oldalán csöndes, szerény szorgalommal oly hatalmas tudóssá érett meg, hogy az uj honban méltó bámulatot keltett.

Csakhamar a nürnbergi keresztény világ és az altorfi egyetem legkiválóbbjai közlekedtek vendégszerető házával, a mely még főrangu látogatóknak sem volt hijjával [5]). Mint irástudó összehasonlíthatatlan, mint talmudtudós fölülmulhatatlan lévén, csakhamar a zsidó tudomány és élet minden kérdésében Wagenseilnak [6]), Ar-

---

[1]) *Wolf G.* die jüdischen Friedhöfe in Wien 5 szerint Seckel fiai Áron, Joáchim, Benjámin és Zachariás Lewy nagybátyjuknak, az ung.-brodi R. Fränkl Isráelnek engedték át a bécsi temetőben levő osztályrészüket. Seckl fia, Löb Jehuda, az 1709-ben Berlinben megjelent עין יעקב maecenása volt, l. *Steinschneider* a Zeitschr. f. d. G. d. J. i. D. II. kötetében 200, 2. jegyzet ; az O. frankfurti kiadót Henoch b. Bärmann Iszáchárt R. Bärmann approbatiójában rokonának nevezi Jeh. Löbet a czimlapon igy hivják : התן ר׳בנימן זצ״ל מברלין.

[2]) *Wagenseil*, Szota 1180 és 1199.

[3]) Ib. 1212 : pater ipsius R. Dávid, Rabbinorum acutissimus in Hungaria sub Comite Esterhasio Eisenstadii degens. Az általa említett és használt chaliczaczipőt fia R. Henoch őrizte meg ib.

[4]) *Realis* 81. 2821'15-re volt becsülve.

[5]) Egy bárónőt említ *Wagenseil* Szota 1230, a ki R. Henochnak tudós de nem igen szép termetü fiával incselkedett és attól Arnold Kristóf számára egy kis czédulát kapott ezen szavakkal: התורה מפואר בכלי מכוער. Minthogy Elkáná és R. Hirsch is valószinüleg már 1673-ban házasak voltak, a tréfa R. Henoch 2 fiatalabb fiára vonatkozhatik csak, a kik akkor egyedül voltak már a háznál.

[6]) Tanításáról megemlékszik Wagenseil Szota 1158., 1180., 1199., 1204., 1213., 1219., 1223.

nold Kristófnak[1]) és Fronmüller Conrádnak[2]) jóslata lett. Ugy keresztény mint zsidó barátai[3]) tuláradnak az ő dicséretétől. Asketikus jámborságtól eltelve, máshitüek irányában mégis a legtürelmesebb szeretettel viseltetett. Maradjon felejthetetlen a müvelődés történetében az a szava, a melyet ő 100 évvel Lessing Ephraim Gotthold előtt Wagenseilnak irt[4]): »Ich muss leider vernehmen, dass wir so viel behasset, und über die massen befeitet werden, in dem vermeinten, ungrundirten Vorgeben, als wann wir Juden solten die Christen verdammen: Welches nicht allein durch unsere Schriften nicht zu probirn, sondern allein das Widerspil zu probirn ist. Es ist auch wider alle Vernunft, dass eine Nation die ander der Zeit verdammen solte, derweil eine jede Nation vermeint, dass seine Religion die rechte seÿ; und ist darum keiner zu verdencken«. Egy azon kori zsidó számára a német nyelvnek szóban és irásban elegendően ura volt bár, mégis tartózkodott, hogy vallási vitába bocsátkozzék, a melyre őt keresztény tudósok ismételten szólították föl[5]).

De Fürthben való csöndes tevékenységének napjai meg voltak számlálva. Tudományának hire arra birta Bamberg községét, hogy fölajálja neki rabbi-székét. Mielőtt barátai körétől, a megszeretett községtől elbucsuzott, vendégszeretetének köszönetéül a fürthi régi zsinagóga számára átadta a tora-tekercset[6]), a melyet annak megszentelésére előirt szigoru szabályok kinos betartásával irt meg ügyes kezével, és melyre ugy vigyázott, mint szeme fényére. Még meg vannak a bölcs és jámbor intézmények, a melyeket az uj rabbi maradandó megtartás végett sajátkezüleg irt bele azon község emlékkönyvébe, a mely őt fürthi magánéletéből hivta meg az ő vezetésére[7]). De Bambergben sem volt huzamos maradása, mivel Hanau[8])

---

[1]) Ib. 1156. Őt tiszteltetí R. Henoch az 1688-iki levelében is.

[2]) Fronmüller kiadta R. Henochchal való levelezését l. *Wolf* I, 382, III. 264; v. ö. Grätz X. 382; l. נחלת שבעה II. 75 sz.; v. ö. 74. 79. sz.

[3]) *Wagenseil*, a ki értett a tudáshoz, igy dicséri őt Sota 1158: R. Henoch Levi, exul nunc Viennensis, Vir admirandae eruditionis & singularis modestiae (quo Tecum [Arnold], in vico Fürthensi, per literas & πρὸς στόμα, familiariter uti soleo). [4]) Sota 1219.

[5]) *Wagenseil*-hoz irt 1683 ádár 7-iki levelében.

[6]) *Würfel* I, 27; *Wagenseil*, Sota 1156. és köv.

[7]) A Merzbacheriana 115. codexében ismertem meg. [8]) V. ö. חות יאיר 236b.

községe hivta meg rabbijának. Itt érte őt az a fájdalmas hir, hogy barátja, Wagenseil »a sátán tüzlövegeit« a zsidók ellen elsütötte. A levél, a melyben klassikus héberséggel ad kifejezést nemes fölháborodásának az orrozva támadó ellenséggel szemben, az ő művelt és igazi jámbor szellemének emléke [1]). Hanauból egész Németországba terjedt az ő mélységes tudományának és szigoruan megszentelt életmódjának a hire [2]). Annyi meg annyi kérdést intéztek hozzája, hogy rabbinikus véleményadásának gyüjteménye a zsidó jog és élet minden terére kiterjeszkedett. Nem részesült abban a szerencsében, hogy a még Bécsből felejthetetlen barátját R. Áskenázi Gersont láthassa viszont, a mi pedig hanaui tevékenysége alatt [3]) egyszer csaknem megtörtént. Egy évtizednél tovább volt neki megadva, hogy községében a vezető mintaképe legyen, midőn 1691 oct. 6. elragadta a halál [4]). Felesége Ritschl 1680 sept. 11. [5]), jámbor testvére Chájjim pedig 1687 febr. 2. [6]) előzte őt meg.

[1]) *Wagenseil* epistoláriumában (27. sz.) van a stilisztika és irási művészet ezen remekműve megőrizve.

[2]) A צמח דוד folytatója ezt mondja az első kötet végén: ר' הנוך הענ״ך אב״ד ור״מ דק״ק הענווא ואגפיה ישב ארבעים שנה בתענית מידי יום ביומו וחיבר ספר שאלות ותשובות אשר לא נדפסו עדיין ונתקבל לאב״ד ור״מ דק״ק לאדמיד ועלה לשמים בשנת תנא. Ezen responsumokról fia R. Hirsch megemlékeszik a שו״ת עבודות הגרשוני előszavában. Dédunokája Fränkel Model közli egy megjegyzését az אספקלריה המאירה előszava után.

[3]) A levél, a melyben R. Gerson bánkódik, hogy barátjával nem beszélhet, szivélyes viszonyuknak emléke és R. Henochnak a legszebb megtisztelő emlékezete, a melyet fia Hirsch, R. Gerson responsumainak a kiadója, örömest vett föl (120. sz.) a gyüjteménybe. *Kohn L. M.* Ben Chananja 8, 238-ban ezen levelet 1670-re vonatkoztatta és azt hitte, hogy R. Henocht azért kell a bécsi exulánsoktól elválasztanunk.

[4]) A hanaui memorkönyv, a melynek adatait *Dr. Koref M.* ker. rabbi urnak köszönhetem, e szavakkal dicséri emlékezetét:
יזכור א׳ נשמת אדונינו ורבנו הרב מהור״ר חני חנוך בן הרב ר׳ דוד הלוי הגאון הגדול מעוז ומגדול החכם כארזים בתורה ובחסידות לו ה׳ עשר ידות שקד על דלתי בית ה״כ ובה״מ שחרית וערבית כל מעשיו ה׳ זכאין, גבר דחיל חטאין, אבהון בר אבהון העמיד תלמידים כטל וכרביבים, מהוגנים וחביבים, הי׳ נהג רבנות בקהלתנו, הי׳ מחזיק כל בדק, הרב המובהק בכל דרכיו הי׳ תמים בהדיפותו היה יודע לטהר שרץ בק״ן טעמים, ודרש את התורה במ״ט פנים, בעבור זה ובעבור שנתנו יורשיו צדקה לעניים ,היושב על חוג שמים יצרור נשמתו בצרור החיים וכו׳. נפטר ביום ש״ק י״נ תשרי ונקבר ביום א׳ י״ד תשרי תנ״א.

[5]) Ib.: הרבנית הצנועה מ׳ ריטשל בת הנדיב הגדול המפורסם כהר״ר יעקב קאפיל סג״ל מיקירי ווינא אשת הרב הגאון הגדול מהור״ר הני הנוך ובעבור שבעלה הרב הגאון הנ״ל נתן בעד נשמתה לצדקה וגו׳ נפטרה לעולמה יום ד׳ י״ז אלול ת״מ.

[6]) Ib.: יזכור אלהים את נשמת האלוף בתורה ובחסידות, למד בתמידות, בלילה

Midőn R. Henoch behunyta szemét, fiának, Elkánnak ragyogó, de később oly vészes csillagzata csak még felkelő félben volt. Egyedül csak ő állott már kezdettől fogva az őrgróf védelme alá, mig családja a bambergi prépostsági védenczekhez tartozott. Járatos [1]), vállalkozó szellemü és tetterős, már a mint ő volt, még atyja életében emelkedett tisztségre és méltóságra: vagyona és befolyása oly fokra emelkedtek, hogy a zsidók közt széltében-hosszában nem volt hatalmasabb és szerencsésebb ember Fränkel Elkánnál, Frigyes Vilmos őrgróf trónraléptével pedig ugy látszik, hogy házának szerencse-csillaga a delelőpontra hág. Akkor valószinüleg az ő befolyása által történt, hogy testvérét, Hirschet az ő közelébe Schwabachba hívták főrabbinak [2]). R. Henoch 5 fia közül csak Bärmann [3]), valószinüleg a legfiatalabb, mint helyettes maradt meg tevékenységének a székhelyén, Hanauban, Móse Wespháliába, Mindenbe telepedett le, a hol mint elöljáró haláláig 1726-ig ép oly tekintélyes mint áldásos tevékenységet fejtett ki [4]), Wolf M. Frankfurtba telepedett meg, a hol Hirsch is tartózkodott, a ki Elkán után második volt korra nézve. Az apa hivatásához csak Hirsch maradt hű. Mint idsteini rabbi, de Frankfurtban lakva, szabad idejét R. Bacharach Jáir és R. Áskenázi Gerson rabbinikus vélemény-adásai és iratai rendezésére és elkészítésére fordította, a mi mellett azután az apai iratok kiadását persze elmulasztotta [5]). Itt nyerte meg a kábbálisztikus irányzatu R. Cohen Náftáli és Grünhut Dávid később oly végzetessé vált barátságát [6]). Midőn 1709-ben Schwabachba ment min-

---

לראש משמורת, משך בעול של תורה שחרית וערבית בתמימות וישרות, מורנו הרב ר' חיים סג"ל זצ"ל בן הגאון מורנו הרב ר' דוד סגל עם נשמת א"ו שרו"ו בעבור שניתן בעבורו לצדקה בשכר זה תהא חלקו ב"ע עם שאר צדיקים חסידים וחסידות בצרור החיים צרורה א"ס יצא' נשמתו בטהרה ש"ק ונקבר ביום א' י"ט שבט תמ"ז לפ"ק בכבוד גדול. A sirkövek Hanauban nem találhatók már.

[1]) *Wagenseil*, Sota 1157-ben Elkánt, R. Henoch fiát igy nevezi: filium suum haud indoctum, R. Elchananem. Általa vagy a fürthi R. Sneor Zálmán által juttatja W. a leveleit Hanauba R. Henochhoz. [2]) *Haenle* 73, 124.

[3]) Ő irta az eulogiumot a מפתח התלמוד הגדול-hoz (Hanau 1714.) Keresztény tudósokkal az atyja módjara közlekedve, Bashuyzen barátja volt.

[4]) *Kaufmann*, Samson Wertheimer 60. A Merzbacheriana 62. számu memorkönyve a westpháliai Minden községé, nem pedig, a mint Löwenstein mondja i. h. 195 a hannoveri Mündené.

[5]) V. ö. előszavát a שו"ת עבודות הגרשוני és Kaufmann i. h. 59. A bécsi Béth ha-Midrásban Bacharach gyakorta nevezi: ר' הירש הענא.

[6]) *Schudt* II, *196 és köv. 240. Grünhut Dávid wiesbadeni rabbi l.

denható testvérének közelébe, Elkánának már minden meg volt, a mi még hiányozhatott neki, a tanácsosság a községi ügyekben, a rabbinikus oraculum. Mintha csak sejtette volna házának tragikus esetét, R. Dávid, a mint fia R. Henoch Wagenseillal szemben megerősítette [1]), haldokolva szivére kötötte utódainak, hogy a jámborhoz nem méltó kábbálisztikus mesterségtől egész életükben tartsák távol magukat. A felvilágosult atyával ellentétben R. Hirsch Frankfurtban belekeveredett a praktikus kábbálá szálaiba, a melyek most Schwabachban lettek azzá a hálóvá, a hová ő és testvére beleesett [2]). A szava-hihetőségét előbb a keresztség fölvétele által megerősítő zsidónak a boszuja és árulkodása zuhantatta le az irigyelt testvér-párt a hatalom és tekintély fényes magaslatáról a pusztulás mély örvényébe. 1712-ben elforditliatatlanul csapott le a végzet rájuk [3]). Az ansbachi és fürthi zsidóság országos elöljárójának, Frigyes Vilmos udvari zsidójának és elkényeztetett kedvenczének, Fränkel Elkánnak, minden megalázáson keresztül hurczolva, haláláig, a mely 1720-ban váltotta meg, kellett Wülzburg tömlöczében epednie. Testvére Hirsch, a kit közönséges gonosztevőként hurczoltak a Schwabach melletti Mauerburgra csudálatos menekülés által lett azon sorstól megőrizve, hogy életét mint rab fejezze be [4]).

A bajor zsidóság közt ily uralkodó állásra jutott Fränkeleken kivül még a bécsi ghettobeli régi barátnak, az altorfi Wagenseil Kristof Jánosnak a hire is csalt exulánsokat a bajor földre. Igy Szondel Menáchem családját Prágában hagyta és 1673-ban

---

מגדול דוד f. 63b טוב רואי mögött, prágai származásu. Ott halt meg testvére Jákob ib. f. 11a 1726. első ujév napján mint aggastyán, a kinek fia Ábrahám 1701 tebeth 5. halt meg *(Hock S.)*

[1]) Sota 1199 és köv.

[2]) *Schudt* II, *196 és köv.

[3]) *Haenle* 73—86; *Barbeck*, Geschichte der Juden im Nürnberg und Fürth 79 és köv. *Fronmüller*, Chronik von Fürth 116 és köv.

[4]) Model Mordechai b. Fränkel Zelke Juda, schwabachi helyettes-rabbi nagybátyjáról R. Hirschről ezt mondja az אספקלריה המאירה előszavában: מצד אבי אני ממשפחת פרענקיל׳ שאא״ז הי׳ אח להגאון אב״ד ור״מ כמוהר״ר הירש זצ״ל שהוא נתפס על קדוש השם במגדל וה׳ הי׳ עמו והצל אותו בכבוד גדול׳ ואביו של הגאון הנ״ל הי׳ הגאון הגדול המפורסם כמהור״ר חני חנוך המכונה הענוך זצ״ל שהי׳ אב״ד ור״מ בק״ק ובק״ק באמבוריק העגא יעא׳ שבחו נמצא בספר צמח דוד. Ez ugy *Haenle* 84, valamint *Zunz* ADB 7. 268 és *Grätz* X 302, 3. j. figyelmét kikerülte.

Fürthre vándorolt, a hol nagy tanítványának a befolyásától remélte helyzetének megjavítását. Wagenseil tényleg maga járt közbe egy héber levélben fürthi barátjainál, R. Tarnopoler Meïr rabbinál és R. Fränkel Henochnál öreg, mindenkor szükséget szenvedő, tanítójának érdekében, a ki most megint, mint egykor Bécsben, kéziratokat, érmeket és metszett köveket hozott neki [1]).

Azon időben, a mikor Szondel habozott, hogy Altorfban fölkeresse-e Wagenseilt, az akkor mint rabbinikus tanítót egy másik bécsi exulánst tartott magánál, Eibenschütz Bärt, feleségének Perlhefternek a családja után nevezve.

Mig Perlhefter gyönyörü napokat élt Wagenseil házában, addig felesége Izabella a leánykájával Schnaittachban maradt, a honnan az altorfi pártfogóval héberül levelezett. E nő, előkelő prágai család sarjadéka, a tudományt a művészettel egyesítette, a minek azután Altortba való meghivását köszönhette, a hol Wagenseil leányát kellett tánczra és cziterálásra tanítnia [2]). De a tudós házaspár szoros összeköttetése az altorfi tanárral nem tartott soká, minthogy Perlhefter a modenai község meghivását mint rabbi elfogadta. Olaszországgal való összeköttetéseknek nem volt hijjával. Már atyja Löb Jehuda b. Móse volt Mantuában rabbi [3]). De alig 6 évi működés után R. Bär odahagyja Modenát. Valószinüleg még azon körülmény is unszolta őt a távozásra, hogy neje nem tudta a klimát elviselni; de az igazi ok azon viszály lehetett, a melybe községével Eisenstadt Márdochái álmessiás által elegyedett [4]). Az a jámbor gyöngéje volt, hogy ezen kalandort, Sábbátái Zebi levágott fájának egyik álhajtását, Modenába hagyta jönni, a hol mint messiást tisztelték. Midőn R. Bär későn eszmélethez térve, kijózanultan fordult el a csalfa embertől, a hivek a szentélyen elkövetett árulásról kiabáltak. Csak ügygyel-bajjal engedték meg neki a tisztességes

---

[1]) Epistolar. Nr. 31, 42. R. Tarnopoler Meïrt, a kitől Epistolar. Nr. 69 alatt egy Wagenseilhoz intézett levél maradt fönn, ez Sota 1163 alatt emliti: R. Meïr Fuethensis Ἀρχισυνάγωγος, senex viridis animo ac candens & cum corpusculo suo colluctans.

[2]) Epistolar. Nr. 9.

[3]) Ib. Nr. 11. P. Móse Bécs község jegyzője volt; fia Ábrahám meghalt Prágában 1657-ben (Hock S.)

[4]) Ib. Nr. 40, 52. Perlhefter Bär levelét a kis-martoni álmessiásról Wagenseil közölte Lenti Jánossal. l. *Grätz* X jegyz. p. LXII és köv.

elvonulást, azon igéret fejében, hogy Eisenstadt Mordechai további káromlásától tartózkodni fog. Bär és Bella ismét vándorutra indult Wagenseil csillagától vezérelve. Schwabachban kinyugodták magukat azon szándékkal, hogy tovább menjenek. De itt bécsi számüzöttekből álló gyarmat volt letelepedve[1], a mely a régi földieket elszállásolta, eltartotta, támogatta, ugy hogy elhatározták, hogy az 1679—80-iki telet itt töltik el. De az átka annak az álmessiásnak, a kiről R. Bär szája eljárt, innen is elriasztotta a menekülőket. Modenából ármánykodások érkeztek Perlhefter ellen, a kinek most egyszerre azt is betudták, hogy Wagenseil tanítója volt, nem türték tovább, menekülnie kellett. Egy bizonyos kilátásban levő rabbiságot nem birt elnyerni még Wagenseil közbenjárása daczára sem.

Ottensoosi rövid tartózkodása után, a honnan még föntartotta az összeköttetést ünnepelt tanítványával[2], nejének szülőföldjére, Prágába fordult, hogy ott állandóan telepedjék le.

Azon bécsi számüzöttekhez, a kik tanítványok nevelése és a bécsi ghettoból hozott tudomány müvelése által a talmud-tanulmányt a bajor községekben terjesztették, nem utolsó fokban tartozott Bär Akiba Simon is, R. Henoch József fia. Veje a kremsieri[3]) magas tudományu rabbinak, Isszerls Veitelnek és ezen összeköttetés által R. Áskenázi Gerson unokaöccse, valamint a trebitschi Dávid b. Iszerlsé[4]), németországi legtekíntélyesebb rabbik, mint p. o. a wormsi R. Teomim Áron[5]) és a lembergi Bacharach Mendl Menáchem[6]) rokona, származásánál fogva tekíntélyes[7]), talmudi és

[1]) Epistolar Nr. 53.

[2]) Ib. Nr. 40.

[3]) L. föntebb p. 78, 1. jegyzet. Az עבודת בורא-ben (Berlin 1700) f. 7b veje megjegyzi: שמעתי מפה קדוש אדוני מ״ו חמי הרב הגדול חכם הכולל אב״ד ור״מ מהור״ר פייטל ז״ל אשר חיבר ספר נחמד על כל התורה גם על חושן משפט ועדיין לא זכינו לאורו.

[4]) R. Gerson az első kiadáshoz, R. Dávid a második kiadáshoz irt approbátiojában מחותני-nek nevezi.

[5]) Az első kiadás approbátiojában a könyv előtt és mögött. Itt Bécset igy nevezi: עיר ווינא אשר היתה לפנים בישראל עיר ואם בישראל. Spira Áronban, bingeni rabbiban látom Mirelz Móse vejét l. föntebb p. 80, 1. jegyzet. Azért mondhatta az approbátiojában Ákibáról: והוא ממכירי מנעורין.

[6]) L. I. és II. kiad. Bamberg elöljáróságát és rabbi hivatalát l. az I. kiad. végén.

[7]) Az I. kiad. előszavában igy nyilatkozik: כי עושר וכבוד נמצא אתי עד שמטה מטה ירדתי.

kábbálisztikus tudománynyal eltelve, mindenütt előzékeny fogadtatásban részesült, ha Csehországban és a német tartományokban oktatva és prédikálva egyik helyről a másikra vonult. Bamberg melletti Zeckendorfba vették rabbinak, 6 évig maradt e kis községben, mely őt magát és az övéit csak hogy épen el tudta tartani. A tudós elöljáróval: Zeligmann Izsák b. Lewi Meïrrel szőtt benső viszonynak az emlékét később azon műben adta ki, a melyhez mindketten egyesültek, miután önállóan találkoztak hasonló tervükkel [1]. 1688-ban barátjának, a bizonyára szintén Bécsből származó R. Móse b Lipschütz Henochnak a községében találjuk, az Alsó-Frankországban levő Burgpreppachban, a hol egy évig kedvencz irodalmi gondolatának a kivételével foglalkozott [2]. A szükség őt, valamint a szerzőkként föllépő bécsi hitsorsosait irókká tette. Kiváló szónok a prédikáczió, midrás és kábbálá irodalmában otthonos, a bécsi kábbálá-iskola szellemi irányát követve, arra a gondolatra jutott, hogy népies kábbálista lesz és az irói pályát a köznapi imák mély gondolatainak és titkainak megmagyarázásával kezdi meg [3]. A német zsidóság véleményre illetékes szóvivőinek lelkesült tetszésével találkozott és igy a legmesszebb körökben határozott sikert aratott, ugy, hogy az 1707-ben a szombat- és ünnep-napi imák magyarázásával bővített kiadás a legkiválóbb tekíntélyek ujolagos helyeslésével a berlini 1700-iki másik kiadást követte. Bizonyára ezen munka terelte ő rá az ansbachi főrabbiság élén működő rokonának R. Bärmannak [4] a figyelmét. R. Bärmann által schnaittachi rabbivá emelve, alkalmat talált itt, hogy tanítson és működjék, hogy élvezze a rég nélkülözött békét, midőn egy rágalomnak esett áldozatul.

---

[1] L. az anyag szerint rendezett Midras-Rabbothból való szemelvények gyüjteményét, a mit פי׳ שנים-nek neveznek (Sulzbach 1702) és a bambergi rabbiság approbátioját az עבודת בורא mögött.

[2] L. az עבודת בורא mögötti approbátiot f. 21c igy nevezi őt Ákiba: ואני קבלתי מאמ״ו הרב המופלא מהור״ר משה ליפשיץ.

[3] Mint a meg nem értett latin recept a betegnek, mondja a II. kiad. f. 2c, ugy segit az áhitat az imánál a fohászkodónak; v. ö. Kuzári III, 7. A forrás megnevezése nélkül alkalmazza (f. 1d) Maimuninak Ibn Akninhez intézett szavát (קובץ II, 30b) saját könyvére: בזמנים הבאים כשתיפול הקנאה״ יתאוו כל בני ישראל אליו. Backofen Jakab a חק יעקב-ban 489" tiltakozik a laikusok közé vetett ezen kábbálá ellen.

[4] A II. k. approbátiojában Ákibát מחותני-nak nevezi, a mint viszon Akiba őt a II. k. előszavában.

Minthogy ártatlansága kiderült, szabad lábra helyezték ugyan csakhamar, azonban a háboru zür-zavara által is felizgatott Schneittachban nem volt maradása; végzete volt, hogy másodszor kelljen számüzésbe mennie. Ismét R. Bärmann volt, a ki megmentette. A gunzenhauseni rabbi-széket és az ansbachi helyettességet adta neki, a hol Fränkel Elkán halálos ellenségében, a tehetős Marx Model udvari zsidóban készséges pártfogóra talált [2]). Irodalmilag hű maradt azon irányhoz, a melyet választott, termékeny népes iró volt, a ki az ágádá gyöngyeit, a talmud elbeszéléseit, a kábbálá általános érthető tételeit még német mezbe is a nép közé bevitte [3]). Fiát, Józsefet még mint ifjut látta a morva Schafa és Gewitsch rabbi-székében, a honnan Gomperz Zálmán Clevebe hivta magán rabbijának [4]).

Hürben városában, a mai bajor sváb tartományban akkor egy Izsák nevezetü bécsi működött mint helyettes rabbi, a ki előbb a morva Preraunak a rabbi-székét töltötte. Veje, Lewi Móse [5]) az 1670-iki bécsi kiüzésnek egyik áldozata volt.

De még a vidéki zsidók közül is némelyik a bajor községek felé irányozta lépteit. Igy Langenloisnak tekíntélyes, tudományos érdemes elöljárója, az Oettingen családból származó Zelke Juda b. Simson 1681-ben Fürthben fejezte be napjait [6]). Itt élt még mint

---

[1]) A II. k. előszavában igy nyilatkozik: אך גם שם לא שקטתי ומחמת איזהו בלבול לתפיסה נתפסתי ובברזל נפשי באתי ובמעט שלא פרחה נשמתי מגודל צער שהייתי וה׳ עזרני טרף לשניהם לא נתנני ומבית האסורים הוציאני.

[2]) Ib. Modelt itt igy nevezi: ראש המדברים השתדלן הגדול ראש לכל הקציני׳ פ״ו המדינה הר״ר מארל נר״ו מאנשבאך. L. *Haeule* 70. R. Modelről mint fürthi nyomtatóról l. *Steinschneider* Cat. Bodl. 8711, sz.

[3]) *Steinschneider* M. Cat. Bodl. 7210. sz. és *Benjacob* s. v. מעשה ה׳ אביר יעקב, 1850—53. sz.

[4]) L. a II. k. előtti levelét. József azután amsterdami helyettes rabbi lett l. p. o. a József b. Dávid חק יוסף-hoz (Amsterdam 1730) és מגן אברהם-hoz (ib. 1732) irt approbátioit.

[5]) Hürben és Buttenwiesen memorkönyveiben, a melyekbe *Lachmann J.* ur szivességéből pillanthattam be, R. Izsák lelki emlékezete igy hangzik: יא״נ מוהר״ר יצחק דיין מווינא והיה אב״ד במדינות מעהרן בק״ק פרערא ואשתו הרבנית מ׳ רת ועמלה בת מוהר״ר משה סופר הלוי מגורש מווינא שהרביץ תורה בישראל וכו׳.

[6]) 1666-ban a R. Áskenázi Gerson elnöklete alatt összegyült azon országos zsidók kiküldötteihez tartozott, a kik a szegények adóhiányának a fedezését vállalták magukra. l. *Wolf G.* 78; itt ugy nevezik: כהר״ר זעלקי מלוין. Róla a fürthi uj zsinagóga emlékkönyvében az áll a 166. sz. alatt: יזכר א׳ נשי האלוף

héber művek szedője Zebi Jakab b. Móse, a ki majdnem 3 évtized után sem mulasztotta el, hogy osztrák exulánsnak nevezze magát [1]). Közvetlenül a kiüzés után egy más exulánssal, a Langenloisbol való Jehuda Loeb b. Józseffel a wilherrmsdorfi nyomdában dolgozott. [2])

De még önálló nevet is szerzett a bajor földön a zsidó könyvnyomtatás terén egy osztrák exuláns. Ő állította föl ujra a sulzbachi héber könyvnyomdát, ő Áron, a bécsi ghettóból ismeretes Liepmann Uri prédikátornak [3]) a fia, a kinek a családjában a hajdani tekintélyes mesterség apáról fiura öröklődött át egész a legujabb időkig [4]).

Brandenburg.

Ki akarná a rétnek lekaszált fűszálait összeszedni, ha a szélvész minden irányba széthordta azokat! Alig volt a birodalomban nagyobb község, a hova ne telepedett volna le bécsi vagy alsóausztriai exuláns. A távolság nem képezett akadályt; az elüzötteket ott találjuk Németország nyugoti szélén, északon ugy mint délen.

המסובל החבר ר׳ יהודא המכונה ר׳ זעלקי מלנגי לויז בן החבר ר׳ שמשון ז״ל שהי׳ ראש ומנהיג שנים הרבות במדינת איסטרייך ועשה משפט וצדקה לעמו ועסק בצרכי צבור באמונה ובניז נתנו צדקה עבורו בש״ז וכו׳.
נ׳בש״ט אחרון של פסח וג׳ אחר הפסח ביום א׳ שנת אמ״ת לפק. Lois Juszpá (יוזפל לוז) (a. a. Langenlois) Krochmal Jechiel מקור החיים-jának maecenása (Fürth 1697), valószinüleg Zelke Judának volt fia. Egy Langenloisból származó asszonyt védett meg Abele Mátyás még kremsi és steyri városi irnok korában, és megmentette a tüzhaláltól. L. künstliche Unordnung 5, 214 és köv.

[1]) Cat. Bodl. 8353. sz. [2]) Ib. 8454. sz.

[3]) בן הגאון הדרשן הגדול המפורסם מוהר״ר אורי ליפמן זלה״ה מווין igy nevezi meg magát Áron a sulzbachi nyomtatványokon p. o. פי׳ שנים 1702, מהדו״א בתר״א של עבודת בורא 1707 és köv. Bär Akiba Simon a sulzbachi nyomdában kereste bécsi barátját. Áronnak egy leánya, a ki Fürthben volt férjnél, 1760. jun. 28. szombaton halt meg késő vénségben. Az u. n. Klaus-zsinagóga emlékkönyvében igy hangzik lelki emlékezete: יזכור א׳ א״נ האשה זקינה והגונה מרת נחמה בת האלוף התורני מהור״ר אהרן וצ״ל ממגורשי ווינא בא והתישב בזולצבאך והשתדל להיות מדפס למלאכת שמים כל הימים יהיה פועל צדק ועשה צדקה וחסד והיא היתה אשת מנחם מנלי בן שמשון ז״ל עשתה צדקה וחסד וגדלה בני׳ לתורה גם בנה הר״ר שמעון נתן צדקה עבורה בש״ז וכו׳.
נפטרה ש״ק ונקברה יום א׳ ט״ז תמוז תק״ך לפ״ק.

[4]) *Steinschneider M.*, Cat.-Bodl. Nr. 7789, 8809, *Ersch és Gruber* Encycl. II, 28 p. 83.

Igy találkozunk 1674-ben a mannheimi szent egyesületnek alapitó okmányán a 30 alapitó közt az osztrák exulánssal, Juda Löb b. Jakabbal [1]. A halberstadti temetőben félig elmosódott vonásokkal tartotta fönn egy sirkő a jámbor Eszternek, a tudós Hirsch Náftáli, bécsi exulánsnak az emlékét [2]. Bécsből számüzve, ez az egyetlen czim, a melyet az 1691-ben elhalt Móse b. Salomo sirfölirata M. Frankfurt község temetőjében visel [3]. Egy másik bécsi Móse b. Salomo 1726-ban bekövetkezett haláláig mint előimádkozó és községi ügyvivő szerepelt Wormsban, a hol Wiener Móse néven volt ismeretes és közbecsülésben részesült. Neje Lea, Juda Löb leánya, az ismeretes Chalfon bécsi családból, a kit jámborsága miatt dicsérnek, már 1718-ban halt meg [4].

Azonban az exulánsoknak a birodalomba való ezen esetleges és jelentéktelen beköltözködésein kivül még egy nagyobb zárt öszszességnek tervszerü letelepedése is volt, mely történelmi ujképződmény csiráját, életrevaló fejlődés föltételeit hozta magával, az osztrák számüzötteknek brandenburgi, különösen pedig berlini coloniája. A bécsi ghetto legvadabb kétségbeesésének napjaiban, már az 1670 febr. 25-iki kiutasítási parancs után esett a szerencsétlen áldozatokra Neumann András porosz residens tekíntete. Megemlékezve urának a nagy választó fejedelemnek azon tervéről, hogy a gyér népességü tartományt tehetős telepítvényesek által emelje és erősbítse, megértette a tartomány-elnökkel: Schwerin Otto lovaggal, hogy az elüzött gazdagabb családok nagyobb számu fölvételét vigye keresztül a választó fejedelemnél. Már ápr. 19. Neumann leiratot [5]

---

[1]) A mannheimi zsinagóga-tanács közleménye szerint az aláirás igy hangzik: יהודה ליב בן כה׳ יעקב מגורש מאסטרייך. Az ezen tényre való utalást Dr. *Grün-Frankl* rabbi urnak köszönhetem. Coma Hirz fia Mannheimban volt házas. L. föntebb p. 79, 16. j.

[2]) Ezen sírfölirat másolatát az 50-es évek elején a halberstadti sírfeliratoknak *Dr. Hildesheimer J.*— készítette jegyzéke után *Dr. Auerbach Sg.* rabbi urnak köszönhetem; igy hangzik: אסתר בת מהר״ר נפתלי הירש מגוי״שי [olv. מגורש״י] וויינא אשה חסידה וישרה צדקת ה׳ עשתה באמונה שרה אבלה כל ימיה מניע כפה נפשה בה׳ דבקה בכושר לגדל בניה לתורה ובמ(ש)[olv. צ]וה כשר[י].

[3]) A 377 sz. *Dr. Horovitz M.* rabbi ur közlése szerint igy hangzik: משה מגורש מן ווין פה טמון ב״ה משה בר שלמה ז״ל נפטר ונקבר יום ה׳ כ״ה כסלו תנ״ב לפ״ק.

[4]) V. ö. wormszi emlékkönyvet קבץ על יד III, 32., 35., 37.

[5]) A Berlinben levő kir. porosz állami levéltár Repositur. 21. 203. sz. alatt

kap a választó fejedelemtől, a mely azt mondja: »Ob wir nun wohl mehr Juden ins Land zu nehmen Bedenken tragen, So möchten wir doch endlich nicht ungeneigt seÿn, daferne es Reiche Wohlhabende Leute wären, welche ihre Mittel ins Land bringen und hier anlegen wollten, ein viertzig bis 50 familien in Unsern Lande auf zu nehmen.« De Neumann mindjárt jelentse ki nekik, hogy nyilvános zsinagógát nem engedélyeznek nekik és hogy mindenben alkalmazkodniok kell az országban divó zsidó-törvényekhez. Midőn e leirat május 11. Bécsbe érkezett, a közben a kiutasításnak 2 havi elhalasztása lett kieszközölve és azon remény elterjesztve, hogy a császár majd eláll a zsidók végleges kiüzésétől. Mégis a legelőkelőbb és legtehetősebb családok közül sok el volt határozva, hogy a választó fejedelem kegyelmét minden körülmény közt fölhasználja. Megelégedtek, ha istentiszteletüket szobában tarthatták, a mint Mainz és Pfalz választó-fejedelmének területén és még egyebütt volt divóban. Csakhamar a vidéki zsidóság is kényszerítve volt, hogy biztosítsa magát a fölajált oltalom felől. Családjukat a morva-osztrák határon nem épen sulyos veszedelem nélkül hagyva hátra, 1671 tavaszán Hirsch a. a. Lazarus Hirschel, Baruch a. a. Veit Benedictus és Marx Abram, a. a. Ábrahám. Ries Model fia Langenloisból Potsdamba kerekedtek föl, hogy a nagy választó fejedelemtől a többiek nevében védelem-levelet eszközöljenek ki a fölvettek számára és hogy a letelepedésükre kijelölt községeket tudják meg, hogy az övéikkel az Oderán, Boroszlón keresztül jőjjenek az országba. Május 4. megy a Spree melletti Cölnnek főelnökéhez és titkos tanácsosaihoz azon leirat, a melyben a választó fejedelem kikéri az ő véleményüket a fölvételt és annak föltételeit illetőleg. A Schwerin, Canstein, Somnitz, Blumenthal és Köppen J. által képviselt kormány azt feleli jun. 14., hogy a bevándorlókkal egyezségre lépett és a választó fejedelem általi ratificátióig 5 pontot szabott ki: 1. Magán istentisztelet tartását, 2. azt, hogy puszta jószágot vagy földeket nem kell átvenniök, mert azt ez időben nem tudnák bevetni, lévén az ő foglalkozásuk kereskedelem 3. hogy áru-vámot, védelmi pénzt fizetnek és azonfölül contributiókat és járulékokat ugy, mint a

megőrizett okmányoknak az igazgatóság és Dr. *Bailleu* titk. levélt. tanácsos ur szivességéből vett másolatain alapszik a következő leirás. *Geiger L.*, Geschichte der Juden in Berlin II, 6 erről »semmit sem tudott találni a bécsi és berlini levéltárakban«.

keresztények, 4. hogy megengedik nekik a házvételt, és 5. azt, hogy a városokban ne a magistratusok alá tartozzanak, a miben különösen a bécsi tapasztalatoktól való félelem nyilvánul. Hogy azonban a letelepedők uj jogai és a kereskedők és czéhek régi privilegiumai közti szükségszerü összeütközés elkerülése meg legyen beszélhető, küldjön ki a választó fejedelem 2 tagot a tanácsból és kettőt a hivatal-kamarából, hogy ezek kereskedelmi szabadságuk föltételeit illetőleg lépjenek egyezségre a zsidókkal. Schwerin és Lossow már máj. 19. jelentik a zsidókkal folytatott tárgyalások végét a választófejedelemnek és egyszersmind a befogadásnak egyezségre jutott föltételeit jóváhagyás végett ő eléje terjesztik. A máj. 20. jóváhagyott tervezet, a brandenburgi zsidó-telep szabadságának a »magna charta«-ja, már máj. 21. nyomtatásban jelenik meg [1]). Most már az 1671 máj. 20-iki nagy privilégium által fölvett 50 számüzött család minden akadály nélkül vándorolhatott be. Valójában azonban a bevándorlás csak lassan és akadozva ment. A családok, a melyek ezen kegyben részesültek, szét voltak szórva és mindenféle okok által vissza voltak Ausztriában tartva. Hisz a kölcsönökben és árukban fekvő vagyonukat pénzzé kellett tenniök, mielőtt bevándorolhattak volna az uj hazába, a honnan már üzleteiket aligha bonyolíthatták volna le eredménynyel. 1671 nyarán ugy 12 család vándorolt be az övéivel Brandenburgba, a hol O.-Frankfurtba, Zulichovba és Berlinbe telepedtek le. Veit Benedek, Ries Ábrahám és Lazarus Dávid voltak a letelepedők vezetői és elöljárói, a kikre a választó-fejedelem a följogosított bevándorlóknak a letelepedési hely magistratusánál való bejelentését ráruházta. A kisérlet bizonytalansága, az uj, szokatlan viszonyok idegenszerűsége mellett aggályok ébredtek a bevándorlókban az iránt, hogy meg lesz-e nekik engedve az elköltözhetés, és nem követelik-e majd az 50 fölvett családért járó védelmi-pénzt az eddig csekély számban levő letelepedőktől és hogy nem rójják-e majd ő rájuk a felelősséget a föl nem jogosított és fizetésképtelen oda szállinkozókért. Veit Benedek és Reiss Ábrahám által mindnyájuk nevében benyujtott kérvényre a választó fejedelem 1671 sept. 6. legkegyelmesebben azt felelte, hogy 1. mindenkinek megengedi a 2 évre járó 16 tallérnyi védelmi pénznek lefizetése után, hogy lakóhelyét elhagyhatja és az országból el-

[1]) *Geiger L.* i. h. I, 4; II, 6.

távozhatik, 2. hogy mindenki csak saját védelmi adóját teremtse elő, tekíntet nélkül arra, hogy a befogadott 50 család teljes számban van-e már ott, vagy nem, és 3. hogy föl nem jogosítottaknak belopózkodására maguk ügyeljenek föl leginkább és jelentsék be azokat a hatóságoknál. Ez volt a főprivilegium legértékesebb kiegészítése, a mely által az egyes a változó összességgel való felelősséggel terhes solidáris kapcsolattól el lett választva és saját személyét illetőleg, ha nem is polgár és jogegyenlősséggel biró alattvaló, de mégis megtürt és megvédelmezett egyén.

E közben sok család, a mely ezen tárgyalások alatt már utban volt, érkezett meg Berlinbe. Veit Benedek és Ries Ábrahám, a kiknek sept. 8. külön oltalom-levél lett kiállítva, már 10. egy decretumot kaptak, a mely által az oltalom a rokonaikra, Ábrahám atyjára, Ries Modelre, nagybátyjára Mirelsz Benjáminra a. a. Fränkelre és Veit ipjára Gumprecht Jakabra is kiterjed [1]. Lassanként a többi fölvett colonista is beállított, a bécsi ghettonak tekintélyes része hirtelen viszontlátta egymást Berlinben. Nem sokára gondolhattak arra, hogy a régi község szellemét éleszszék itt föl, hogy külső intézmények által a belső összetartozást teremtsék meg. Az elveszett javak utáni vágytól ösztökélve, jó példával és buzdítással jártak elő a bécsiek. Veit Benedek és Ries Ábrahám házában tartották az osztrák bevándorlók az istentiszteletet [2] Ries Model 1672. a telek megvásárlása által alapította meg az uj község temetőjét [3]. 1676. megalakult a szent testvér-egylet, a melynek alapítói és érdemes elöljárói az osztrák Mirelsz Salamon és Benjámin és unokaöccsük Ries Koppel voltak [4]. A község és Brandenburg rabbijává a választó fejedelemnek 1672 febr. 20-iki decretuma által R. Chájjim lett kinevezve [5].

A 3 sógor: Ries Model, Fränkl Salamon és Binjámin által Neumark Jakab Dávid 2 fia és Bécs jámbor, tudós elöljárója [6] által az elpusztult község tudományának, tekíntélyének és gazdagságának nagy részét mentették ide a most képződő községbe. R. Model Mordechai, az ismeretes bécsi helyettes rabbi [7] az uj

---

[1]) *Geiger L.* II, 7. [2]) Ib. I, 211. [3]) II, 8. [4]) Ib.

[5]) *Landshuth* תולדות אנשי השם. 1. Az egyetlen róla szóló forrásban neve Cain.

[6]) L. föntebb p. 25. 6. j. Törzsfáját l. *Landshuth*-nál i. h. 35 és köv.

[7]) L. f. p. 79. 1. j.

környezetben is csakhamar visszanyerte a régi jelentőségét és tekíntélyét. Szakadatlan tanulmányozásnak és tanítvány-nevelésnek szentelve életét, mint talmudmester és kábbálista [1]) egyaránt kiváló, a majdnem közmondásos éles esze által hires [2]), itt is középpontja maradt a más talajra átplántált bécsi községnek. Derék feleségében, Pesszelben, Neumark Dávid Jakab leányában találta meg életének legmegbizhatóbb támaszát, földi gondviselését. A tartós lábbetegség által az ágyhoz bilincselt férjről az élet minden gondját és küzdelmét levette és mint gyermekeinek föntartója és nevelője, szorgosan buzgólkodott ugy az üzlet mint a ház körül. R. Model különös kedveltségnek örvendett a nagy választó-fejedelemnél is, a ki állítólag igy magasztalta: Ha e férfiunak a lába olyan volna, mint a feje, bizonyára nem léteznek oly ember, a ki vele fölérne. Házának német családokkal való uj összeköttetése még nevelte tekíntélyét az uj hazában. Hameln Glückelnek egyik nővére Eliának, R. Model egyik fiának lett a neje. Glückel, ki az asszonyi derekassághoz és családi becsülethez értett, Ries Pesszelt az ős anyák mellé állítja és büszkén emlegeti ez uj rokonságot. De R. Model csak rövid ideig működhetett a megváltozott környezetben. Vasárnap 1675. sept. 1. utolérte a halál. Másodiknak lett az általa életbe léptetett sirkertbe eltemetve [3]). Hasonlíthatatlan hitvese, a ki jámbor alázatában előre kikért magának minden dicséretet a sirkövön, 1678 ápr. 17. követte őt [4]).

Derék fiuk növelték a felejthetetlen szülők hirét. Ábrahám, az exulánsok feje, jótékonyság és jámbor művek által kiválva, a község által becsülve, mint a zsidó tudomány barátja és ápolója egész haláláig 1687 márc. 29-ig működött [5]). Gyermeke Model a

---

[1]) Landshuth-nál i. h. 13.

[2]) A Ries Model és Pesszelről szóló adatokat Hameln Glückel emlékirataiból veszem 4. könyv f. 95ª.

[3]) *Landshuth* הצפירה-ban I, 32, *Geiger L.* II, 8. A Berlinben levő osztrák exulánsok sírjairól való tudomást a község birtokában levő *Landshuth L.* gyüjtötte sírfelirat gyüjtemény nyomán *Wertheim Ph.* szives készségének köszönhetem. Dr. *Egers Jakab* ur barátsága által eredményeimet *Landshuth L.* hagyatékában levő följegyzésekkel birtam ellenőrizni.

[4]) Bölcsességének és jámborságának emlékét, a végrendeletét Hameln Glückel Pesszel gyermekeinél ajálja az utánnézésre. ביום ה׳ כה ניסן תל״ח helyett ביום א׳ olvasandó.

[5]) Leánya Pesszel, anyjának névrokona megh. 1729.

Ries családot Prágában terjesztette ki[1]; vejei a berlini rabbiságnak ünnepelt elnöke, a lissai R. Tockels Mardochai és a község tekíntélyes elöljárója Rinteln Meïr volt[2].

Ábrahám testvérük halála után Ries Koppel és Hirschel tartotta fön a Veit-Ries-féle zsinagógát. 1692 aug. 9. decretum által lesz nekik azon jog megadva, hogy ezen imaház látogatóitól elrendeléseik számára föltétlen engedelmet követelhetnek[3]. Hirschel egyik leánya Löbhöz, testvére, Elia sógornéjának hamelni Glückel fiához, ment férjhez. Ries Koppel, a bécsi Liepmann Uri prédikátor veje, a sulzbachi Áron könyvnyomtatónak sógora, III. Frigyes választó fejedelemnél oly kegyben állott, hogy neki és Tewle fiának az 1697 nov. 17-iki decretum által megengedte egy nyilvános zsinagóga építését[4].

Ries Model és Pesszel gyermekeik és unokáik összeköttetése által nagyszámu utódoknak lettek törzsatyái, a kikre a Ries, Güterbock, Israel, Lefheld, Geber, Gebert és Speier családok visszavezetik eredetüket[5].

Nagy tekíntélyre tett szert az uj hazában a testvérpár Mirelsz Salamon és Benjámin. A bécsi ghettoban asketikus jámborság és talmudi tanulmány közepett növekedvén föl, itt is folytatták üzletük mellett a jótékonyságot és a szellemi munkát. Salamon, a kiért 1678 dec. 28. a brandenburgi követnek kell közbe lépnie, hogy a választó fejedelem számára kötendő kölcsön ügyében néhány hétig tartózkodhasék Bécsben[6], csakhamar fölcserélte a kereskedői pályát a rabbiéval, mivel Hamburg, Altona és Wandsbeck községei szellemi vezetőjükül hívták őt meg. Benjámin, a ki Berlinben maradt[7], a hol 1691 márc. 22. meggyászolva halt meg, fia Hirsch

---

[1]) Gal-Ed Nr. 135.

[2]) *Landshuth* הצפירה-ban I. 40.

[3]) *Geiger L.* II, 44.

[4]) Ib. II, 45. Hirsch Náftáli első izben a vasárnap 1677 dec. 5. gyermekágyban elhalt Leával, Löb b. Heschel leányával, másodszor Mirellel, a gazdag és tudós Sanwel Sámuel leányával volt összeházasodva, a ki csütörtöki napon 1721 ápr. 10. halt el özvegyen. ביום ג׳ י״ג ניסן תפ״א helyett ביום ה׳ olvasandó. Hirsch halálának évét nem lehet a sirföliratból már kibetüzni. ביום ו׳ ״ב דר״ח אלול ת״‥ Ries Koppel mint aggastyán 1709 ápr. 5. pénteki napon halt meg. *Landshuth* תולדות 6. Ries Tewle 1727. halt meg.

[5]) הצפירה I, 32.

[6]) *Geiger L.* II. 9.   [7]) Ib.

Náftáli által, Mendelsohn Mózes nagyhirü tanítójának, Fränkl Dávid rabbinak nagyatyja lett [1]). Vejei még valószinüleg Bécsből Móse b. Zebi Ábrahám, grodnoi [2]) rabbi és Loeb Juda, a fürthi Fränkel Dávid Izsák Seckel fia, voltak. Halála után neje Rösel, a bécsi magán talmud-iskola alapítójának, Zachariásnak nővére, fiaival Bärmann Iszáchárral, az ő atyjának névrokonával és Neumark Hirsch Náftálival a. a. Fränkellel egyetemben a berlini választó fejedelmi könyvtárnak ajándékozta egy régi és becses óriásfolióban irt biblia kéziratnak négy értékes kötetjét [3]). Rösel, a ki férjét 1694 ápr. 6. kedden követte a halálba, utólsó akaratában megtiltotta, hogy se a temetésénél, sem pedig a sirköven ne magasztalják. Tudós fiának, Hirsch Náftálinak, a község elöljárójának és helyettes rabbijának jutott a megtiszteltetés, hogy 1714-ben talmudi előadást tartson az uj zsinagóga fölszentelése alkalmával [4]). Kiváló fiainak Németország legtudósabb rabbijaival való összeköttetései [5]) még emelték a család tekíntélyét, a melyben ugy látszik, a tudás és a maecenáskodás átöröklődött. R. Náftáli még megérte, hogy fia Fränkel Dávid a dessaui rabbi széket töltötte be [6]), és hogy a másik fia Salamon Maimuni törvény-codexének Jessnitzben eszközölt kiadásánál nagylelküen maecenáskodott [7]).

Az osztrák bevándorlók fejeihez tartozott még Veit Benedek és ipja Gumprecht Jakab. Gumprecht Jakab, vagyis héberül Gumprecht Mardochai Jákob Áskenázi Jechiel fia, a kit tévesen számították a Gomperz családhoz és Berlin első udvari zsidójává tettek

---

[1]) *Landshuth* 35 és köv.

[2]) *Friedenstein F. S.* עיר גבורים 42 és köv. 99. Őt idézi Ábrahám b. Premysl Löb Juda פתח האהל (Sulzbach 1691) f. 15d, Mose b. Jesájá ברית מטה משה f. 11b Cohen Juspa לקט שמואל 56d, Zelig Juda קול יהודה (Fürth 1769) f. 31d 32c—a.

[3]) *Steinschneider M.*, Verzeichniss der hebräischen Handschriften (die Handschriftenverzeichnisse der Kön. Bibl. zu Berlin) p. 1 ; *Landshuth* Berliner Magazinjában X, 29 és köv.

[4]) L. פי' הריטבא"' על מס' קידושין 45b ; *Geiger L.* I, 23 ; II, 46 és köv. ; *Landshuth* a סדר בקור חולים mögött p. 29, 47. sz. Őt nevezi R. Áskenázi Zebi חכם צבי 65. מחותני-nek.

[5]) V. ö. a משנה תורה approbátioját (Jessnitz 1739—42).

[6]) *Landshuth* תולדות 36 és köv.

[7]) Ezen kiadás 4. kötete előtti költeményt igy irja alá Náftáli: נפתלי הירש במהר"ר בנימן זצ"ל בן ראש הריפי ווינא מהר"ר דוד מירלש זצ"ל.

meg [1]), röviddel berlini letelepedése után 1672 máj. 1. vasárnapon halt meg, első halottja a Ries Model alapítottatemetőnek. Veje Baruch, a bécsi Rausnitz Manesz Menáchem fia, a hatóságoktól Veit Benedeknek nevezve, mint a befogadott zsidóság képviselője, az uj hazában is nagy tekíntélynek örvendett. Családjának jelentőségét egyik fiának a hameln Glückel leányával Hendellel kötött házassága [2]), leányának Rózának R. Neumark-Mirelsz Salamon fiával Wolffal való egybekelése elegendően bizonyítja [3]). De Veit Benedek nem szemlélhette gyermekeinek szerencséjét; 1688 husvétján utolérte a halál [4]). Mirelsz Wolf vagy, a mint hivatalosan nevezték, Salamon Wolff 1696 ápr. 20. jutalmul, »hogy a spandaui uton leégett házát a város diszére ismét fölépítette«, egy decretum által azt a jogot nyerte, hogy istentiszteletet szabad ott tartani [5]). 1698-ban a berlini zsidóság korelnökének (Landesältester) lett megválasztva a választó fejedelem egyik decretuma által [6]). Vagyona és vállalkozásai által, a melyeket ő mert csak kezdeményezni, uj lendületet nyert a berlini könyvnyomtatás [7]). De a gondviselés neki sem rendelt hosszu életet, 1716-ban halt meg néhány héttel neje Róza után. A berlini rabbisági elnök R. Tockels Mardochai második házassága által Wolf veje volt [8]). Wolf mellett 1720-ban bekövetkezett haláláig Fränkel Salamonnak egy másik fia is működött Berlinben, Hirschel, a hires berlini rabbinak, a jámbor R. Michelnek a sógora és az ő révén az osztrák államférfinak a Sonnenfelsi Wiener Alajosnak a nagybátyja [9]).

Az osztrák telepnek tekíntélyes tagja volt még József Jakab,

---

[1]) *Geiger L.* I, 7; II, 9. forrás nélkül, azonban a mint *Landshuth* hagyatéka mutatja, őt követte. Az 1671 sept. 10-iki decretumban Gumprecht Jakab határozottan osztrák »Schutzjudenek« van mondva. Ő volt még Ries Ábrahám ipja, ha ugyan az 1739 ijár 2. elhalt Telzel leányának sírfeliratán ez adatot אלמנת הקצין הר״ר אברהם ד״ל ממגורשי איסטרייך joggal vonatkoztatom Riesre. Ugy látszik, hogy ezt az 1671. sept. 10-iki decretum is bizonyítja; *Geiger* II. 7.

[2]) Glückel ugyan ר׳ ברוך מברלין-nek nevezi csak. Azonban a Veit Benedekkel való azonossága már eléggé be lehet bizonyítva az által is, hogy a menyegző »bécsinek« jelöltetik.

[3]) *Landshuth* סדר בקור חולים p. 36 Nr. 56.

[4]) Fia Manesz mint aggastyán 1762-ben halt meg Berlinben.

[5]) *Geiger L.* II, 45. [6]) Ib. II, 36.

[7]) *Steinschneider M.* a Zeitschrift f. d. G. d. J. i. D-ben I, 380 és köv.

[8]) *Landshuth* תולדות 21. [9]) Ib. 17.

hazájából Alsó-Ausztriából még Österreicher Jakabnak nevezve, a ki a vele együtt bevándorlókat majdnem mind tulélte, és egy fél századon tul tartózkodott Berlinben az uj lakóhelyén, a hol mint aggastyán halt meg 1722 őszén. 1698 sept. 24. választó fejedelmi decretum által Fränkel Bärmann és Fürst Ruben mellé berlini község szegény-gyámjául lett kinevezve [1]). 1704 jun. 4. ugyancsak választó fejedelmi decretum által lett neki adományozva a Brandenburgban való mindenfelé szóló letelepedhetési jog [2]). Mellette működött még veje Nátán, Kanitz Ulm Koppel Jakab Dávid exulánsnak a fia, a ki hivatalosan valószinüleg Nate Dávidnak lett nevezve [3]).

Mirelsz Binjaminnal unokaöccse Feitel, Zachariásnak a bécsi talmud-iskola megalapítójának a fia is Berlinbe vándorolt. Benne és utódjaiban öröklődött át az atyának, ezen jámbor alapítónak a szelleme, miglen dédunokájában Ephráim Heine Veitelben a berlini község javára tett halhatatlan alapítványok által nyilatkozott meg e szellem legtökéletesebben. Veitel már 1700 elején halt meg. Ellenben az 1739 aug. 21. pénteki napon elhalt fiát Wolfot, minden dicséretes műben, tudományban és jámborságban atyjának e követőjét még az agg évek koronája is ékesíté. Unokája, a nagyapjának névrokona, Feitel, a zsidó irodalom maecenása volt, a kinek vagyonából, rokonáéval a kremsieri Ries Seckelével együtt 1742-ben jelenhetett meg Jessnitzben uj kiadásban Maimuni »vezetője« [4]).

Bécsből származott még a bevándorló Schick Zálmán Salomo b. Jesája is, a kit 1721-ben imádkozás közben ért utol a halál, Henoch b. Simeon, a ki 1733-ban halt meg. és a tudós Bruck Wolf Zeeb, valószinüleg Fränkel Benjámin veje, a ki az 1741-ben elhalt feleségét Rechelt tulélte. Mint alsó-ausztriai colonistát magasztalják tudománya és jámborsága miatt az 1691-ben elhalt aggastyánt az Ebenfurthból való Dávid b. Józsefet. Az 1739-ig Berlinben élő Lőb Juda b. Móse szintén az alsó-ausztriai coloniából származott.

A bécsiekkel és a vidéki zsidósággal Magyarország határszéli az elüzés által szintén sujtott városaiból egyes családok vándorol-

---

[1]) *Geiger L.* II, 36. [2]) Ib. II, 37.

[3]) *Landshuth* סדר בקור חולים p. 27. Nr. 45. Natte Dávid neve az 1671. sept. 4-iki privilegium szélén kitörültek közt jelenik meg, l. *Geiger L.* II. 6. Névrokona volt valószinüleg unokája יוד בר נתן *Landshuth* ib.

[4]) V. ö. a corrector előszavát מורה נבוכים (Jessnitz 1742).

tak Berlinbe. Igy Kis-Martonból Jüdel vándorolt be feleségével Rebekával, Izsák leányával, és Zebi Salamonhoz férjhez adott leányával Liebesch-sel; anya leányostul 1700 tavaszán halt meg. Onnan származott még a késő vénségben 1706-ban elhalt Dávid b. Jechiel Michel, a ki jámbor leányát Zirelt és derék, tudós, már 1690-ben elhalt fiát Jechiel Michelt élte tul. Ausztriából elüzve, igy nevezi magát a kis-martoni Aberl is az 1698-ban elhalt feleségének Hendelnek, a lakompaki Jakab leányának a sirkövén.

A colonistákat Berlinben mind bécsieknek nevezték szülőföldjükre való tekíntet nélkül. Bármily derék emberek származtak is közepükből az uj községügy diszére és emelésére, mégis ők még sokáig az idegenek maradtak, a kikről a benszülöttek azt hitték, hogy lenézéssel tekínthetnek rájuk. Több mint 2 évtizednek kellett elmulnia, mig a büszke udvari zsidó Liebmann Jost feleségestül megjelent egy »bécsi lakodalmon« a vele rokonságban álló hamelni Glückel leányának tiszteletére [1]).

Mégis Liebmannak is egy bécsi exulánst kellett házába fogadnia. Vejének, Áronnak, a Wolff Benjámin Arndnak nevezett berlini rabbisági elnök oldalán működött még a Jost fejedelmi bőkezüsége által föntartott iskolában Móse b. Jesája is, mint az ő magán rabbija, a ki Bécsből való elüzés óta nyugtalan vándorlással és üldözéssel teljes ifjuság után itt végre kényelmes otthont lelt, a hol nem sokára 1701-ben a peszáchhággádához irt beható commentárjával mint iró lépett föl [2]).

Derék községi tagokat találunk a bécsi ghettóból és az alsóausztriai elüzöttek sorából még O. Frankfurtban, a mely akkor Berlinnel szoros kapcsolatban állott. Itt telepedett le Langenloisból Oettingen Hirsch Náftáli fia, Gerson, a ki Wiener Gerson név alatt [3]) ismeretes a berlini és o. frankfurti zsidó könyvnyomtatás

[1]) »Dass R. Juda (a. a. Liebmann Jost) mit alle Wiener ist uneins gewesen«, jegyzi meg Glückel fiának Löbnek a lakodalmán. Mindenkit bámulatba ejtett tehát, hogy leányának lakodalmán megjelent. Liebmann Jostról v. ö. *Geiger L.* I, 140 és köv. *Landshuth* תולדות 2 és köv.

[2]) בית מטה משה, 1701-ben Neumark Móse Juda Löb vezetése alatt Berlinben nyomtatva, l. *Steinschneider M.* a Zeitschr. f. d. G. d. J. i. D-ben I, 377 és köv. R. Áronról v. ö. *Landshuth* תולדות 6 és köv.

[3]) *Steinschneider M.* i. h. I, 380; II, 200, Cat. Bodl. 8119 sz. *Ersch und Gruber* II. 28 p. 98. V. ö. a שני לוחות הברית-hoz való approbátiokat (O. Frankfurt 1717).

történetében. Héber művek kiadása mellett, a melyeket szülőföldjének nyomdái állítottak ki az ő megbizása által, még a Berlinben Mirelsz Wolf fölállította héber nyomdának a felügyelete és vezetése is foglalkoztatta őt. Bécsi exulánsok voltak azonban a maecenások is, a kiknek házaiban a Frankfurtba utazó szerzők vendégszerető fogadtatásban részesültek. Meleg hálával és szokatlan kitüntetéssel lesznek dicsőitve az akkori irodalom lapjain a tudós Baruch b. Pinchász és derék veje Mannele Menáchem, Chálfán Eliezer fia [1]), valószinüleg a hires Chálfán Uri Srágá rabbinak a testvérje. Ők maguk jártasak, tudománybarátok, büszkeségüket látták abban, hogy tehetősségükről tanuskodó házaikba szegény tudósokat fogadtak be és láttak el, a kiknek emlékezetében a nagylelküen nyujtott jótétemények felejthetetlenül éltek örökké. Chálfán Menáchem családja valószinüleg unokája Phőbus által egy más osztrák családdal, az udvari arany- és ezüst-himzőével, a leipniki Zelig Áser b. Cohen Izsákéval, a kit most Berlinben Izsák Salamonnak neveztek, állott sógorságban [2]). Itt élt még a lakompaki nyomdász Izsák b. Salomo [3]) és a Kis-Martonból elüzött tudós Izsák, a kit öregnek neveztek, Mendel Zachariásnak, Ráfáel rabbi fiá-

---

[1]) Már 1681-ben dicsőiti Pinsk Lőb Judát a דרך חכמה előszavában. a hol igy nevezi : האלוף המופלא ובקי במהר״ר ברוך במ׳ פנחס שי׳״ וחתנו האלוף התורני כהר״ר מנחם מן במהר״ר אליעזר ז״ל ממגורשי ווינא הדרים פה לעת כזאת: Simeon b. Jakob, a szafedi követ, a ki már sok várost és embert látott, nem fogy ki a 2 maecenás dicséretéből ; a יפה ענף (Frankfurtban a/O 1696) előszavában Menáchémet igy nevezi : האלוף הקצין המרומם איש חיל רב פעלים ורב מהללים מרגניתא דלית בה טימי רחים רבנן ומוקיר רבנן ואיהו גופא צורבא מרבנן יקר רוח איש תבונה עמו הכמה ובינה כמה״רר מנחם מגלי בכמ״הרר אליעזר מבית חלפן נר״ו és ipját Baruchot : גבר הוקם. על נפי מרומי קרת לכבוד ולתפארת כמוהו אחריו לא יוסף מהנות הנדיבות מאסף מרומים ישכון בצל החכמה בצל הכסף ויתרון דעת עמוק עמוק מי מצאו ברוך הוא וברוך שמו וגימוקו עמו האלוף המרומם החכם השלם כמה״רר ברוך בכמה״רר פנחס נר״ו. Még nagyobb hévvel dicsőiti Ábrahám b. Helen Móse Jakab, Oettingen Juda Loeb kremsieri rabbi sógora a מדרש רבות (Frankfurt a/O 1705) előszavában Baruchot és Menáchemet, a kit így nevez : הקצין הנדיב חכם הכולל המופל׳ בתורה וביראת חטא גבור החים רבנן ואיהו גופא צורבא מרבנן המרומם מהו״רר מנחם מן מבית חלפן. Baruch veje volt Phőbus Mesullám Zechárja b. Elia is, a מדרש רבות (Frankfurt a/O) és a ילקוט שמעוני (Frankfurt a/O 1709) kiadója.

[2]) *Landshuth* תולדות 26, 2. j. Zélig Áser földijének és rokonának a Kánitzi József b. Epstein Binjámin Zeeb Wolfnak volt a maecenása, a ki Alámi אגרת מוסר-ját adta ki (Berlin 1713). [3]) Cat. Bodl. 8241 sz.

nak az ipja. Mendel özvegye halála után Berlinbe ment, a hol 1716-ban halt el [1]).

Az exulansok attól való félelme, hogy az uj talaj sem fogadja be mélyen gyökereiket, alaptalannak bizonyult. A nép- és községi életben, erkölcsben és gondolkodásban csakhamar összeolvadtak környezetükkel, derék colonisták, erős toldalék, életrevaló teremtő elem a nagy fejedelem fölfogása szerint, a ki védelmébe vette őket. A befogadottak jelentősebb családjaiból egy sem távozott Brandenburgból. Hogy Mirelsz vagy Neumarkt Zálmán Mesullám [2]) elhagyta Berlint, az azért történt, mert a hatalmasan fölfelé törekvő testvérközség Hamburg-Altona [3]), a mely az üldözés napjaiban oly odaadólag támogatta a szerencsétlen bécsi községet, hivta őt meg rabbijául. A bécsi ghetto rabbinikus tudományának kevesen szereztek oly hirt egész Németországban, mint ő [4]). Családjának mélyen gyökerező tekintélyéhez még gyermekeinek összeköttetései is hozzá járultak. Veje, a hatalmas szellemü Áskenázi Zebi kelő félben levő dicsőségével egyedül be tudta napként ragyogtatni egész környezetét. Midőn Neumark elkezdett betegeskedni, Askenázival helyettesíttette magát, a ki akkoriban Altonában volt magán-rabbi [5]). Általa lett Emden Jákob nagyatyja [6]). Második veje R. Berliner Elchá-

[1]) Sírkövén Berlinben igy van nevezve: חנה בת הר״ר איצק זקן ד״ל מפפ דאדרה ממגורשי איינשטט אלמנת מהר״ר זכריה מענדיל בן הרב מוהר״ר רפאל זצ״ל.

[2]) Az אבן השהם jogi resp.-ot 155 igy irja alá: משולם זלמן בלא״א זלמן מירלש: jogi resp. 138 חינוך בית יהודא és החסיד מהורר יעקב דוד זצלה״ה ניימרק. R. Götz Eljákin mint Mirelsz rokonát ugyanott מחותני-nek nevezi; l. fön p. 80, 4. j. Emden Jakab is hol Mirelsnek, hol Neumarktnak nevezi nagyatyját.

[3]) Nincs hiány itt oly családokban sem, a kik a bécsi kiüzés előtt vagy után telepedtek le. Igy Simon b. Wiener Tobia Israel, mint a 233. sz. hamburgi cod. birtokosa, l. *Steinschneider M.*, Catalog der hebr. Handschriften in der Stadtbibliothek zu Hamburg p. 93. Heckschernek Dr. *Auerbach S.* halberstadti rabbi ur birtokában levő altonai körülmetélési lajstromában 1701/2 alatt megjelenik ר׳ נתן בר׳ אלי׳ ווינר סג״ל (117. sz.) mint R. Wiener Model סג״ל (123 sz.), héttőn 1707 áb 3. ווינר סגל ר׳נתן בר׳אלי׳ (146. sz.) V. ö. 1710 (164. sz.) 1714 (173. sz.)

[4]) A zolkiewi és tiktini rabbi-székbe való meghivást a צמח דוד folytatása szerint I, végén Mirelsz nem fogadta el.

[5]) V. ö. Áskenázi utószavát a טורי זהב על חושן משפט kiadáshoz (Hamburg 1692), a melyben a Mirelsz-el rokon Norden Zálmán, R. Teomim Jóna unokája, a ki már hathatósan dicséri őt, erősen támogatta, és נחלת יעקב I, végén.

[6]) Ibidem.

nán volt [1]), a ki mint grodnoi rabbi lett hires. Wolf és Hirsch fiai mellett, a kik Berlinben névre és tekíntélyre tettek szert, még Móse [2]) is kivált, a ki az ünnepelt rabbinak Petáchja b. Lida Dávidnak volt a veje, commentárjai társkiadója. Midőn R. Mesullám 1706 nov. 28. agg korában Hamburgban elhunyt, tisztelőinek nagy seregével együtt százötven utódja gyászolta meg elhunytát [3]).

Lengyelország.

A bécsi ghettoból szétvertek közt van néhány, a kiket Lengyelországban való rövidebb vagy hosszabb bolyongás után látunk csak állandóan letelepülve. Ugy látszik, hogy R. Auerbach Mendel Menáchem hire vonzott Krotoschinbe 2 bécsi családot, a kiknek utódjai által öröklődött tova a Wiener név [4]). Itt fejtette csak ki R. Mendel tudásának és működésének teljességét, tanítványokat képezett, községet vezetett, messze földön ismerve és ünnepelve volt mint Israel fénye, approbátiora szoruló szerzőktől folyton fölkeresve [5]), mértékadó rabbinikus döntéseiért fölszólítva, miglen 1689 jul. 8. pénteki napon szemét örökre lezárta [6]). A szombaton 1739

[1]) *Fünn* קריה נאמנה 169. j., *Walden* I, 21; Friedenstein עיר גבורים 105.

[2]) Lida כל בו יד-féle (Frankfurt 1727) pentateuchusának végén Móse igy nevezi atyját: הגאון מוהר״ר משולם זלמן מירליש זצ״ל ניימרק.

[3]) *Zunz*, Monatstage 64.

[4]) Dr. Brann M. rabbi közlése szerint.

[5]) Igy approbálja itt p. o. שערי שמים-t 1674-ben boroszlói tartózkodása alatt, 1683-ban a שבתא דרינלא-t, 1686-ban rokona R. Niszán b. Juda בית יהודה-t (Sulzbach 1687), 1687 végén a ישמח ישראל-t (Berlin 1700), a hol atyját már mint meghaltat említi, utólján valószinüleg a ילקוט דוד-ot (Dyhernfurth 1691) ezen aláírással: מנחם מענדל בלא״א מהור״ר זלמן ז״צל מווינא. Tuchführer נחלת צבי-jében (Venedig 1660), a melyet Eliezer b. Sámuel 1651-ben Bécsben palaestinai átutazásánál approbált, *Steinschneider* adata ellenében Cat. Bodl. s. v. Auerbach approbátióját nem találtam.

[6]) Dr *Baneth E.* rabbi urnak köszönhetem sírfeliratának közlését פ״נ המדה נגוזה אהבה עוה צדקת ה׳ עשה ומשפטי׳ עם ישר׳ א״ה רב פעלים מקבציאל והעמיד הרבה תלמידים וחכמים הי״ף ובקי בחדרי תורה ה״ה מ״ר מ״ע הגאון אב״ד ור״מ דקהלתנו מ׳ מנחם מענדל במהו״ר משולם זלמן זצ״ל אויערבך השלים נפשו ליוצר בור(ה)[א] אור יום ו׳ ך׳ תמוז תמ״ט לפ״ק. Fejtül fia Móse, lábtul Zálmán nyugszik, jobbján a csütörtökön 1706. oct. 23. elhalt felesége Rebekka, balra pedig leánya Tana.

máj. 9. elhalt fia Móse krotoschini elöljáró és Lengyelország egyik legelőkelőbb korelnöke, unokája és névrokona Mendel Menachem a krotoschini rabbiságban utódja [1]) lett, a hol R. Mendel családja elterjedt és gyökeret vert.

Schwersenzbe, Posen mellett, a Langenloisból származó bécsi exuláns Hirsch Náftáli b. Oettingen Simson telepedett le, a Fürthre vetődő Zelke Judának a testvérje. A bécsi iskolából hozta magával a fogékonyságot és érzeket a régi prédikáczió-irodalom számára, a melyet az uj hazában is gondosan ápolt. Talán fiának az O. Frankfurtban lakó Wiener Gersonnak a nyomdája birta rá a nyilvános irodalmi föllépésre. 1692-ben jelent itt meg Álgázi Salamon homiliáinak [2]) átdolgozása, 1693-ban a Midras Rabboth az ő jegyzeteivel. Azonban az 1696-iki év kiragadta őt a későn ébredő irodalmi tevékenységének köréből [3]).

Ugy látszik, hogy a bécsi ghetto orvosa és tanácsosa, Dr. Winkler Leo, magába Posenbe fordult. Legalább unokája Wolf Jakab fia, kedden 1701. jul. 25. mint a poseni orvosnak, Winkler Jakabnak a fia jelenik meg a páduai egyetemen, hogy doctorátust tegyen physikából és az orvosi tudományból [4]).

Különféle hányattatás után telepedett le Zolkiewbe a Bécsből származó, előkelő családból sarjadzó, kábbálistákban gazdag Kis-Marton [5]) községbeliekkel számüzött Simon, a tudós Ephráim Jehuda fia [6]).

---

[1]) *Gastfreund* 53. V. ö. *Brann* i. h. 331, 3. j.

[2]) רצוף אהבה. A végén akrostichont adva, igy irja a nevét: נפתלי הירש בה״ר שמשון ז״ל ממשפחת אישנגן. A részletesebb czim szerint Gersonnal a Prágában élő Simson is társkiadó volt.

[3]) Ezt ezen adatból veszem הכ״מ (Zunz, Zur Geschichte 332 és köv.) a במצות האלוף כה״ר גרשון במהור״ר זכרון אהרן czimlapján (Frankfurt a/O 1696): נפתליבונהירש ממגורשי וינא הכ״מ [= הריני כפרת משכבו]. Ezen mű szerzője, (Mose) Áron b. Purjes Binjámin 1691-ben halt meg Prágában (*Hock S.*).

[4]) Az egyetem promotio-lajstroma szerint.

[5]) Igy volt Meir b. Eisenstadt (מא״ש) Chájjim a Vitál Chájjim ס׳ הגלגולים jának glossatora (Frankfurt a M. 1684); az álmessiás Mardochai (l. fön p. 181) a kis-martoni ghettoban tenyészett. 1680-ban Juda b. Hirsch Zebi רייק itt irta le ס׳ הפליאה-t, l. cod. Oxford 1544.

[6]) L. fön p. 200. Zolkievet a חלק שמעון előszavában igy nevezi: ומוכרח הייתי לפזר רגלי ולעוף כאשר ידאה הנשר עד שבאתי בארץ פולין לק״ק מילדי אנשי יקירי ווינא ואלקווי עדואם בישראל כרכא דכולא ביה. A czimlapon הר״ר שמעון ממגורשי איזן שטאט-nak és prágai rabbiság approbatiojában הר״ר שמעון מק״ק איזן שטאט-nak neveztetik.

Prágában, a hol közvetlen az elüzés után vendégszerető fogadtatásban részesült, adta ki 1687-ben homiletikai művét és 1688-ban Ázárjá Menáchemnek a lélekvándorlásról szóló kábbálisztikus munkáját [1]).

Azokhoz, a kik a Lengyelországból való menekülés után Alsó-Ausztriába vetődtek volt és most az elüzés után a régi hazát keresték föl, Ábrahám is tartozik. Brisker Wolf Benjámin fia [2]). Ama gazdag tudománynyal, a mit a bécsi ghettoban egy R. Hurwitz Sábbátái [3]) lábánál ülve sajátított el, még Litvániában is, a tudósok városában Briskben is tekíntélyt tudott szerezni; Lipschütz Eliá választotta itt vejéül. Oly tanítók, mint eme briski rabbik, R. Günzburg Mardochai [4]) és R. Hirsch Zebi vezetése mellett [5]) folytatta a Bécsben megkezdett kiképezését és csakhamar oly elvitázhatatlan elismerést vivott ki magának, hogy homiliával nyilvánosan mint iró is fölléphetett és a legelismertebb tekíntélyeknek helyeslését szerezte meg. 1685-ben Sulzbachban találjuk a heti-szakaszok összefüggéséről irt könyvének kiadásánál [6]). Még Bécsből otthonos lévén a kábbálában, annak alapján is gondolkodott ezen összefüggés titka fölött a szent irásban [7]), de ez izben még visszatartotta benső sugalatát és csak a talmudi és midrási magyarázatait hozta nyilvánosságra. 1695-ben lép föl még egyszer mint szerző egy O.

---

[1]) חלק שמעון és גלגולי הנשמות; V. ö. cod. Oxford 1744.

[2]) Leánya Rősel 1660-ban halt meg Bécsben l. Inschriften Nr. 256, ellenben a 291. számu Zálmán Mesullám b. Ákiba sirfeliratán בריסק helyett ביסק olvasandó.

[3]) Valószinüleg azért jegyzi meg Hurwitz Jesájá a זרע אברהם approbátiojában: אשר מכירו הייתי לשעבר בעוד שלמד בישיבה הרמה אצל הגאון הגדול א״מ אב״ד ור״מ מהורר שבתי שעפטל סגל ז״ל ה״ה.

[4]) Ib. 15a, 79 1; v. ö. Feinstein עיר תהלה 27., 156., 203.

[5]) Ib. 3b; v. o. עיר תהלה 119., 158.

[6]) זרע אברהם, a melynek haszálatát a m. frankfurti *Prins Benjamin* urnak köszönhetem. V. ö. עיר תהלה 32., 119., 158., 191. A briski elöljáróság approbatiójában Ábrahámnak már egy előbb nyomtatott művéről van szó: ושמו מפורסם אשר כבר חיב(ו)ר חבורו נאה ונעים דרשות ופשטים מתוקים וטובים אשר נדפסו ונחקקו בעט ברזל ועופרת לשם ולתפארת" והיבר מחברת שנית יגדיל בכבודו הראשון בכפליים לתושיי.

[7]) Ib. 3b: וכתבתי ספר בפני עצמו על הנסתר מה שלמדתי אצל מ״ו הגאון החסיד המנוה כמהר״ר צבי הירש וצ״ל אב״ד ור״מ דק״ק בריסק דליטא עם ישאר היבורי וחדשתי שם מספר עץ חיים ומכתבי האר״י ז״ל.

Frankfurtban megjelenő művel [1]). A briski helyettes rabbi, R. Mardochai, már 1685 előtt volt az ő veje [2]).

Hosszas bolyongás után látjuk Teomim-Fränkel Meïr Izsákot, a bécsi Mirelsz Mósénak először, azután Ábrahámnak a vejét [3]) lengyel községekben mint rabbit működni. Ugy látszik, hogy Hamburgban, a hová a kiüzés után először fordult, azzal a tervvel foglalkozott, hogy a zsidó-irodalom mathematikai és astronomiai műveit és nagyhirü atyjának, a metzi R. Jónának hagyatékát adja ki [4]). Amsterdámban, a hová később költözködött, 1682 aug. 27. mint Fränkel Markus, d o c t o r és rabbi, irja alá a héber és német nyilatkozatot Blitz német bibliája [5]) mögött, a melyben biztosít a felől, hogy a bolondos szedők által a szövegbe jutott keresztényellenes nyilatkozatokat kicorrigálta. 1684-ben a Jákob ibn Chábib talmudi ágádá gyüjteményének uj commentárokkal kiadott átdolgozójaként jelenik itt meg [6]). Ő mellette működött az amsterdámi héber nyomdákban mint corrector és kiadó egy másik bécsi exuláns Zálmán Mesullám b. Pinkerle Ábrahám Berech is [7]). De ugy látszik, hogy a hová Fränkelt rabbinak hivták, t. i. Lengyelországban sem volt türelme egy helyen maradni, mivel látjuk, hogy sorjában tölti be a zolkiewi, slucki, pinski és chmielniki rabbi-székeket.

F r a n c z i a o r s z á g.

A kik a bécsi ghettoban együtt működtek és a tudásnak éltek, azok közül bizonyára a község szellemi vezetője, R. Áskenázi Gerson vetődött el legmesszebbre, de bizonyára egynek a sorsában sem mutatkozott oly világosan a gondviselés mint az övében. Abban az évben, a mikor a nyáj minden irányba szétverődött, lett pásztor a R. Teomim-Fränkel Jóna [8]) halála által megürült metzi

[1]) פי' על עשר עטרות. V. ö. további munkáiról *Steinschneider M.* Cat. Bodl. Nr. 4192.

[2]) 47a: התני האלוף המרומם כמהר"ר מרדכי יש"ן דיין מומחה מק"ק בריסק; V. ö. f. 30c., 31d.

[3]) L. fön 64, 2. j.

[4]) A כתנות אור-hoz irt utószavát Chagiga mögött.

[5]) Ed. Amsterdam 1676—8. V. ö. Schudt I. 285.

[6]) כתנות אור.

[7]) Cat. Bodl. Nr. 8807.

[8]) *Cahen Ab.* a REJ-ben 7. 225.

rabbi-székbe meghíva. Ritkán hatott egy embernek a meghivása gyümölcsözőbben és áldásosabban. A lotharingiai, elsassi és egész nyugot-németországi zsidóságnak most egy szellemi központja volt, egy világítója a számkiüzötteknek. A legtávolabb vidékekről zarándokoltak most tanítványok Metzbe, a hol a talmud-tudománynak oly forrása buzogott, a milyent ritkán lehetett másutt találni. Idegen államokból jöttek a férfiuhoz kérdések, a kinek a zsidóság vezető szellemei is irigység nélkül engedték át a pálmát [1]. 1670-ben erősítette meg XIV. Lajos a megválasztását, 1671 jan. 21. a parlament Metzben való tartózkodását egy pátensben hagyta jóvá, a melyben ő Hulzból való Gersonnak neveztetik [2]. Tanitványok kiképzésére, a zsidó élet és tudomány minden teréről hozzá érkező kérdések lelkiismeretes megfelelésére szentelte minden idejét; véleményadásaiból, a melyek a hozott döntések értékén kivül mint nemük classikus mintái, mint a szakirodalom gazdagításai önálló becsüek voltak, alig tarthatta fön csak a leghiányosabb följegyzéseket [3].

De az éles eszü és metsző dialektikáju emberben meleg kedély lakozott, a mely ő benne a barátság iránt az ő idejében és az ő napjaiban már ritkává váló fogékonyságot ébresztett. Különösen

[1]) P. o. Nr. 52 f. 42d: אינני אוכל להאריך כי טרידנא טובא שיש לי להשיב לשואלי דבר ממדינה אחרת שקדמוך ומה גם עת הזמיר הגיע להפיק רצון התלמידים בלימוד הישנן. A deutzi emlékkönyv, a קונטרס המקנן által ed. Jellinek p. 29. Izsák Móset, Áser fiát ismerjük Deutzból, mint kérdezőt a 32. 66. és 98. szám alatt, a melyek Metzből származnak, mivel Izsák 1645-ben született; R. Gerson névemlítés nélkül valószinüleg Meiler Judára utalja. Az 5, 28. számban. חידושי הגרשוני f. 8b Ábrahám b. Klichterlein Áskenázi Móset ismerem föl, a boskowitzi rabbit, a ki Bochner אור חדש-át approbálja. A 43. sz. Meir, hagenaui rabbihoz van intézve. R. Worms Áron mint trieri rabbi fordult Metzbe R. Gersonhoz 18. sz. V. ö. REJ 8. 267 és köv. Mannheimban, a mely várost a שם שמואל approbatiojában említi: מנהים הישיפה, approbálja R. Áron יפה ענף-t és זרע אברהם-t — A 34. számról v. ö. אבן השהם jogi resp. 35. R. Elsass Wolf. Metzből R. Gersonnak volt a tanítványa l. חידושי הגרשוני 4d Grünhut Dávid מגדול דוד 4b valószinüleg R. Gersont gondolja. Maga R. Eisenstadt Meir nevezi őt פנים מאירות-nak III, 11. sz. alatt bécsi unokájával szemben: מן החריפים הראשונים.

[2]) REJ. 8. 255.

[3]) A R. Fränkl Hirsch előszavába fölvett, R. Trier Tewelehez intézett levélben igy nyilatkozik: בהיותי אב״ד בקהלות גדולות ומדינות הייתי עמוס התלאות במילי דעלמא ודשמיא ולהפיק רצון התלמידי׳ ולא הי׳ לי פנאי להחזיק אצלי העתק ממש רק ראשי פרקי׳.

meghitt volt a viszony, a mely őt a kitünő trieri orvoshoz és elöljáróhoz Wallich Tewle Dávid b. Izsákhoz füzte [1]). Mindkettejük sorsa egyforma volt. Mint hatalmas földrengéseknél távoli vidékeken hirtelen él szoktak a források apadni, ugy köszöntött be Fuldába és a fuldai kerülethez tartozó Hammelburgba [2]) kün a birodalomban a

[1]) R. Bacharach Jaïr hagyományozza róla, hogy a pilpulnak a prédikáczióban való alkalmazása ellen volt: וישמעתי מפה קדוש החסיד הגאון מהר"ר טעבלין מגולי ק"ק פולדא ששני נדרים נדר לה' שלא לישב בסוד משחקים אצלם ושלא לשמוע בקול דרושים באלה. V. ö. approbatioját עבודת בורא előtt és után. Ö מגולי בולדא-nak nevezi magát l. חות יאיר f. 236b. A Dr. *Zuckermandel* rabbi ur szivességéből előttem fekvő trieri memorkönyvből veszem az ő lelki emlékezetét: יא"נ מורינו הרב ר' שמעון משה יעקב דוד מכונה בישמי מוהר"ר טעבלי רופא מומחא בעבור שעסק בצרכי צבור באמונה והיה פרנס ומנהיג הדור כשורה משך כמה וכמה שנים והיה מורה צדק בק"ק טריר ודן דין אמת לאמתו והיה גומל חסד עם המתים בעסק קבורה ועם החיים בעסקי רפואות וקיים בעצמו והגית יומם ולילה ממש לא ימוש ספר תורה מפיך גם צוה לפני מותו שיתנו יורשיו סך מה לעניי א"י וסך מה להכנסת כלה גם יתנו סך י"ב ר"ט לעשות כלי קודש תוך מקדש מעט גם צוה לפני מותו ליורשיו שיתנו איזה סך ללומדי תורה שילמדו בעבורו שנה שלמה אחר מותו גם איזן וחוקר כמה תקנות לקהל והורה להם את הדרך אשר ילכו בה גם נתנו יורשיו בעבורו מעות לצדקה בשכר זה תנצב"ה עש"צ שבג"ע אמן. נפטר ליל ו' י"ב תשרי שנת תנ"ב ונקבר יו' ו' עש"ק ונספד כהלכה וכבוד גדול עשו לו במותו. Tehát 1691 oct. 5. halt meg. Itt halt meg szerdán 1703 ijár 23. jámbor leánya Bella Ráchel. Második leánya Gelche Eizik Izsák b. Iszáchár Dávidhoz, az u. n. Thal Eizikhoz ment férjhez és meghalt a thali a. a ehrenbreitsteini és trieri memorkönyv szerint hétfőn 1722 ijár 22.; férje követte csütörtökön 1722 áb 16. Harmadik leánya Mamele által lett R. Tewele a coblenzi orvosnak és rabbinak Wallich Mannelenek a nagyatyja, a ki a coblenzi memorkönyv szerint 1762-ben a hetek ünnepének első napján halt meg; anyja ugyanitt halt meg már 1638 ádár 20.

[2]) *Schudt* IV, 1. p. 275. Akkor számüzték R. Stern Meïrt is l. *Brüll N.* הכרמל 8° III, 516. József b. Cohen Sussl Mesullám is 1692-ben mint braunschweigi rabbi igy irja alá a שבתא דריגלא approbátioját: מהילכי גולי בולדא. Zálmán Sal. b. Lissa Mátátjá a מהרש"א előszavában (Berlin 1706) Tewlet a correctort dicséri mint ממגורשי פולדא. Ugyanazon időben volt Hammelburg községben is a kiüzés, a melyről R. Bacharach Jaïr tudósit jogi. resp. 136. számában נעשה שם גרוש כללי שנת תל"א l. *Kaufmann*, Samson Wertheimer 75. Áron b. Jechezkel מגורשי המילבורג sirıratát l. *Levysohn*-nál נפשות צדיקים 68 és köv. Chájjim b. Jakab a קרובין szedője (Amsterdam 1671) valószinűleg szintén hammelburgi exuláns volt. Meir b. Józsua Nátán az עברונות (Offenbach 1722) szerzője מגולה המלבורג-nak nevezi magát. 1710-ben Pfastadtban (פפאושטט) irt kézirata a ספר עברונות-nak יעקב המכונה יאקב חזן בן לא"א אליעזר המכונה ליפמן ערטל מגולה ק"ק המילבורג זל kezétől származik. Még az amsterdami kiadó és corrector is: Lewy Wolf Zeeb hammelburgi exuláns volt l. Cat. Bodl. Nr. 9248. 3 fiaival Ábra-

**

vész, midőn a császár a bécsi és alsó-ausztriai zsidókra ráolvasta a kiüzést. R. Tewele is számüzésbe ment, midőn Fulda községe, a melyben ő lakott, 1671-ben Baden-Durlach őrgrófja, Gustáv Bernhárd apát által el lett üzve. A tekintélyes orvos még szokatlan rabbinikus tudományt sajátított el, a mely származásának hire, életmódjának jámborsága mellett a községi főnökséget adta meg számára. A gyenge és szeretetteljes fordulatok, a miket a héber kifejezésben még hazulról rendkivül járatos és ügyes R. Gerson használ a megszólításnál [1]), emlékei ezen baráti frigynek. De nemcsak egykoruakkal és egyenranguakkal, hanem fiatalabbakkal és csekélyebbekkel is valóságos lelki frigy kapcsolta össze ezen ömledezően közlékeny mestert. Teljes szeretetét wormsi tanítványának, Oppenheim Dávidnak ajándékozta, dicsősége hirnökének [2]), ha ugyan szüksége lett volna rá. Bizonyára ő tőle Oppenheimer Sámuel unokaöccsétől tudta meg R. Gerson, hogy Lipót császár neheztelése mulófélben van és hogy a zsidó községi élet uj csirát kezd hajtani abban a Bécsben, a honnan R. Gersont elüzték volt. Tanítványának fölkelő csillagzatát szeretetteljes pillantással egész a delelő pontjáig kisérhette; R. Oppenheim Dávid még a mester életében lett országos morva rabbi.

A vénségtől megtörve, hajlott nád [3]), a mint utólsó éveiben nevezte magát, mégis meggyöngülés nélkül tartotta meg szellemi erejét, tanult és tanított, mig csak lehelete meg nem szünt. Vetése szeme láttára sarjadzott föl; a mit följegyzésekben hátra hagyott, az tudásának elenyésző csekély része volt; kevés irata [4]), a melyet élte alkonyán kezdett rendezni, bármennyire tükröződik is benne átlátszó világossága, behatoló éleslátása, sokoldalu tudománya, nem meriti ki egyéniségének mélységét. Midőn szerdán este 1693 márc.

hám b. Lewy Zeeb Nr. 7744, Loeb Arje ib. Nr. 7802 és Chájjim Nr. 7939, Benjámin b. Hinfeld Cohen Ábrahám Nr. 7866 és Phőbus Uri b. Joszle Nr. 9296.

[1]) *Gastfreund* 72.

[2]) V. ö. az עבודות הגרשוני és a תפארת הגרשוני elé nyomtatott bevezetést. Hozzá van intézve a 119. számu jogi resp.

[3]) קנה רצוץ (Jes. 42, 3)-nak nevezi magát 1689-ben a חכמת שלמה (Amsterdam 1691) approbátiojában, 1691 a *Frankl-Grätz* Mtschr. szerint 1881, 552, 1693 a שבתא דרגלא approbátioján; v. ö. Gastfreund 75.

[4]) Alfasziról irt munkáját említi R. Oppenheim Dávid az ő előszavában.

18. a halál elhívta [1]), a zsidóság számára messze vidékeken gyászév köszöntött be. Számtalan községben határozták el, hogy az egyetlen férfiu tiszteletének rendkivüli módon adnak kifejezést. Csendes év következzék, a hangszerek némuljanak el, nesztelenül, zene nélkül mozogjanak tova még a lakodalmas menetek is, mert a kit gyászolták, nem az agg metzi rabbi, hanem a zsidóságnak mindenütt tisztelt tanítója volt.

---

[1]) REJ. 8, 255. Harmadik neje Rösel 2 évtizeddel élte tul; mint *Weil Izsák* metzi főrabbi ur a község sírlajstromából közli velem, 1723 ijár 9. halt meg. Fiai közül Joszel Metzben halt meg 1722 ijár 12. Nachmann bizonyára Palestinába vándorolt ki és 1709-ben mint követ tért vissza, a mint a fia Lasi Jekutiel, a מרגלית טובה (Amsterdam 1722) kiadója a חידושי הגרשוני előszavában mondja. Kallir Eleázár, kolini rabbi Áron b. Izsák rechnitzi rabbi בית אהרן-jának (Sulzbach 1786) approbátiojában R. Áskenázi Gersont דודי זקני-nek nevezi.

[2]) R. Oppenheim Dávid kézirati responsumai szerint נשאל דוד II, 23. R. Bacharach Jaïr kéziratainak 9. kötetjében iratainak indexe szerint יאיר נתיב f. 117[b] le volt irva R. Gerson fölött tartott gyászbeszéde.

Midőn az országos rabbiképző intézet tizenegyedik iskolaévére visszatekintünk, lehetetlen első sorban sajnálattal meg nem emlékeznünk arról, hogy Brill S. L. tanár úr, ki az intézet fennállása óta a talmudot tanította, a mult tanév végével haladott kora miatt a tanári kartól megvált. Intézetünk, mely csak rövid multtal bir, természetesen csak nehezen nélkülözhetett oly tanerőt, milyent Brill tanár úr képvisel. Ennek tudatában a vezérlő bizottság, egyetemben a tanári karral, tőle telhetőleg mindent megtett, hogy Brill tanár urat lemondásának visszavonására birja, de — sajnos — eredménytelenül. Mégis örömmel jelenthetjük, hogy Brill tanár úr, a mennyiben a vezérlő bizottság állandó tagjának neveztetett ki, továbbra is összeköttetésben marad az intézettel, melynek szellemi létrejöttében évtizedek óta közreműködött.

A tanári kar 1887-iki szeptember elsején tartott értekezletén elnöknek Bloch Mózes tanárt, jegyzőnek Schill Salamon tanárt, könyvtárnoknak dr. Kaufmann Dávid tanárt és templomi elnöknek Bloch Mózes tanárt választotta, a vezérlő bizottságban való képviseltetésével Bloch Mózes és dr. Bánóczi József tanárokat bizta meg.

A talmud tanításával ideiglenesen dr. Blau Lajos úr, intézetünk végzett és azóta oklevelet nyert hallgatója, bizatott meg.

A lefolyt iskolaévben a tanári kar 19 értekezletet tartott.

Rabbi-vizsgálatok ez évben február és junius havában tartattak. Februárban a vizsgáló bizottság a vizsgáló tanárokon kivül a vezérlő bizottság tagjaiból, főtiszt. Hochmuth Ábrahám és Österreicher P. E. rabbi urakból állott. A jelöltek dr. Blau Lajos, dr. Feldmann József, dr. Kohn Armin, dr. Pinkusfeld Sámuel és dr. Schwarz Miksa urak voltak. Irásbeli dolgozataik megfelelőknek találtatván, 1888-iki február 1., 2. és 3-ikán (és folytatólag február 6., 7. és 8-ikán) az irásbeli zárt vizsgálatot, február 13., 14., 15.,

16., 17. és 19-ikén a szóbeli vizsgálatot tették. Február 20-ikán ünnepiesen átadták a nevezett 5 jelöltnek az okleveleket, mely alkalommal Hochmuth Ábrahám főrabbi úr, mint a vizsgáló bizottság elnöke, beszédet intézett az elbocsátandókhoz és az utóbbiak nevében dr. Blau Lajos tudományos értekezéssel összekötött bucsúbeszédet tartott, mig a tanári kar elnöke, Bloch Mózes, az oklevelek átnyujtását héber beszéddel kisérte.

Juniusban a vizsgáló bizottság a vizsgáló tanárokon kivül a vezérlő bizottság tagjaiból főtiszt. dr. Kohn Sámuel és Fischer Antal E. rabbi urakból állott. Jelöltek voltak: dr. Vajda Béla és dr. Ziegler Ignácz urak. Az irásbeli zárt vizsgálat junius 12. és 13-ikán, a szóbeli vizsgálat junius 20. és 21-ikén tartatott meg, az oklevelek ünnepélyes átadása pedig junius 22-ikén ment végbe. Az elbocsátásnál a vizsgáló bizottság elnöke, főtiszt dr. Kohn Sámuel intézett beszédet a jelöltekhez, dr. Vajda Béla jelölt ur tudományos dolgozatot olvasott fel és dr. Ziegler Ignácz a jelöltek nevében bucsúbeszédet tartott.

Kiváló megelégedésünkre szolgál, hogy az oklevelet nyert jelöltek mindnyájan hivatalos működésre hivattak meg hazai községekbe és Ausztriába, még pedig: dr. Feldmann Czeglédre, dr. Kohn Belovárra, dr. Pinkusfeld Dunaföldvárra, dr. Schwarz Egerbe, dr. Vajda Nagy-Abonyba és dr. Ziegler Carlsbadba.

A felső-tanfolyam több hallgatóját a lefolyt évben a tanári kar ajánlására ünnepnapi és nyilvános alkalmi hitszónoklatok tartása végett meghivták N.-Abony és Mezőberény zsidó hitközségei.

A pesti izraelita hitközség megkeresése folytán a tanári kar négy hallgatót jelölt ki, hogy az engesztelő napon a főváros egyes imaházaiban istentiszteleti előadásokat tartsanak.

Az intézet hallgatóinak és tanulóinak száma ez évben is gyarapodott: az alsó tanfolyamba 102 tanuló, a felsőbe 23 hallgató iratkozott be. Nevüket és születésük helyét az A) melléklet tartalmazza.

Az irásbeli érettségi vizsgálat május 20., 21., 22., 23. és 24. napjain, a zsidó theologiai tantárgyakból a szóbeli érettségi vizsgálat május 14-ikén, a szóbeli vizsgálat a gymnasiumi tantárgyakból nagyságos dr. Lutter Nándor király tanácsos és főigazgató úr elnöklete alatt junius 28-ikán tartatott meg.

Az alsó tanfolyam osztályainak évzáró vizsgálatai a zsidó

theologiai tantárgyakból junius 18-ikán és 19-ikén, a gymnasiumi tantárgyakból junius 17-ikén tartattak meg. A felső tanfolyam másodéves hallgatóinak alapvizsgálata junius 18-ikán ment végbe.

A theologiai egylet és az alsó tanfolyam önképző köre munkásságukat az idén is folytatták.

Az »Écz-Chájim« segélyző egyletnek működéséről, valamint egyéb az iskolaév alatt az orsz. rabbiképző javára tett adakozásokról és ösztöndijakról a B) melléklet ad számot.

A pancsovai izraelita hitközség ez évben az orsz. rabbiképző iránt való érdeklődésének bizonyítékát adta az által, hogy megkereste a tanári kart, hogy a zsidó hitoktatás emelése czéljából két 50—50 frt-tal jutalmazandó pályatételt irjon ki. E czélból a tanári kar a következő pályakérdéseket irta ki.

I.

A héber tanítás czélja és terjedelme a népiskolában, még pedig:

1. a községi iskola heti két órai hitoktatása keretében;
2. a zsidó felekezeti iskolában.

II.

Készíttessék és megokolással adassék elő a középiskolai hitoktatásnál alkalmazandó oly segédkönyv terve, mely magyar feldolgozásban tartalmazza a zsidó vallásos érzület ébresztésére legalkalmasabb szemelvényeket úgy a szentirásból mint a hagyomány irodalmából és a közép- és ujkor vallásos irodalmából.

Benyujtási határidő mindkét tételre 1889-iki január 31-ike.

Az intézet könyvtára vételek (lásd C melléklet) és ajándékok (D) folytán ez évben is örvendetesen gyarapodott. Az adományozók fogadják e helyen is legbensőbb köszönetünket.

A rabbiképző templomában a peszach-ünnepet valamint az engesztelő napot megelőző szombatokon Bloch Mózes tanár tartott hitszónoklatot. Ugyanitt szónokoltak a felső tanfolyam érettebb hallgatói több szombaton és ünnepnapon.

A mult iskolaév végén beérkezett pályadolgozatnak, mely a koromlai Schey Fülöp báró-féle alapitványból való pályadijra méltónak találtatott, dr. Ziegler Ignácz, a felső tanfolyam hallgatója, volt a szerzője. A dolgozatról való itélet következőképen hangzik:

»A השתדל בשדל המשתדל jelige alatt beérkezett egyedüli pályamunka Luzzatto nyelvtudományi és szentirásmagyarázati dolgozatainak szorgalmas átkutatásáról tesz tanuságot. Szerző iparkodott Luzzatto tudományos álláspontját és irodalmi működését ismertetni és megitélni. Az ismertetés nagyjában sikerült, a mennyiben Luzzatto irányának és alapelveinek kimutatása és számos — bár nem mindig szerencsésen választott — részletek összeállítása által betekintést enged munkáinak szellemébe és tartalmába. A szerző itéletének értékét egyrészről azon törekvése csökkentette, hogy Luzzatto tévedéseit és gyöngéit is lehető legjobb világításba helyezze, más részről azon mulasztása, hogy nem deritette ki viszonyát a régibb zsidó nyelvtudományhoz és exegezishez. A Rapoporthoz való viszonyát is behatóbban kellett volna méltatni. Luzzatto dolgozataiból kikerülték a szerző figyelmét: a Maâsze Efód kiadásához — 1865 — való nagyobb függelék, melyben Luzzatto maga nyelvtani rendszerének főpontjait összefoglalja, valamint a Rikma kiadásához — 1856 — irt jegyzetei. Kiváló tekintettel mindazonáltal a szorgalomra és buzgóságra, melyet a szerző munkájára fordított, a jutalomdij kiadására érdemesnek itéltetik«.

A lefolyt tanévre kiirt pályakérdésre: »A nő állása a zsidó szertartásban« egy dolgozat érkezett be; a dolgozatról való itéletet a jövő évi értesítőben fogjuk közzétenni.

Az 1888—1889-iki tanévre a következő pályakérdés iratott ki: »Bacharach Jair élete és művei, különös tekintettel kortársaihoz való viszonyára«.

Dr. Grätz H. tanár urat és dr. Cassel D. urat 70 éves jubileumuk alkalmából a tanári kar is üdvözölte.

Az országos rabbiképző intézet felső tanfolyamában az elmult tanévben a következő előadások tartattak:

1. **Szentirás magyarázata:** Jesája I. része. 2 óra hetenként.
Tanár: *Bacher.*

2. **A zsidó szentirásmagyarázat története:** 2 óra hetenk.
Tanár: *Ugyanaz.*

3. **Exegetikus irodalom:** Ibn Ezra. 1 óra hetenk.
Tanár: *Ugyanaz.*

4. **A pentateuchusi targumok olvasása**: (az első félévben). 1 óra hetenként. Tanár: *Ugyanaz.*

5. **Talmud statarie**: Kiddúsin 42—59. 6. óra hetenk. Tanár: Bloch M.

6. **Talmud cursorie**: Chullin 42—60. 3. óra hetenk. Tanár: *Ugyanaz.*

7. **Jeruzsálemi talmud**: Bábá Báthra. VIII., IX. **Responsumok**: Jiczchak bar Séseth 168—187. 1 óra hetenkint. Tanár: *Ugyanaz.*

8. **Sulchán Árukh**: Jóre Déá. 29—58. 3. óra hetenk. Tanár: *Ugyanaz.*

9. **Midrás Rabba** (a második félévben). 1 óra hetenk. Tanár: *Bacher.*

10. **Bevezetés a talmudba**: Chagigá II. szakasz. 1 óra hetenk. Tanár: *Deutsch.*

11. **Zsidók története**: a franczia zsidók története a középkorban. 2 óra hetenk. Tanár: *Kaufmann.*

12. **Vallásbölcsészet**: folytatás Szaădja. 2 óra hetenk. Tanár: *Ugyanaz.*

13. **A zsidó vallásbölcsészet története**: folytatás. 1 óra hetenk. Tanár: *Ugyanaz.*

14. **Homiletikai gyakorlatok**: 1 óra hetenkint. Tanár: *Ugyanaz.*

15. **Történelmi gyakorlatok**: 1 óra hetenkint. Tanár: *Ugyanaz.*

16 **Héber és exegetikus gyakorlatok**: 1 óra hetenk. Tanár: *Bacher.*

A theologiai oktatás átnézete

az alsó tanfolyamban.

1. Szentirás: A) Mózes II. k. 17—34. fej. 2 óra hetenkint. Tanár: *Deutsch.*
   B) Mózes V. k. 15. fej. — végig. 2 óra het. *Ugyanaz.*

2. Szentirás: A) A Példabeszédek könyve. 3 óra hetenk. Zsoltárok k., 1—20. fej. 1 óra hetenk.
   B) Chaggai, Zekharjá, Maleákhi próféták

könyvei. Jesájá könyvének második része. 2 óra hetenkint; A királyok könyve. 1 óra het. Tanár: *Bacher.*

3. Talmud, statarie: Sebuóth 38—49. lapig. 6 óra het. Tanár: *Blau.*

4. Talmud, cursorie. Baba Mecziá 33—43. lapig. 3 óra hetenként. Tanár: *Deutsch.*

5. Héber nyelvtan: Hang- és alaktan. 1 óra hetenként. Tanár: *Ugyanaz.*

6. Aram nyelvtan: Dániel, 2—6. 1 óra het. » *Ugyanaz.*

7. Zsidók története: A IX. századtól a XIII. századig. 1 óra hetenként. Tanár: *Bacher.*

A biblia tanitásában az alsó tanfolyam tanulói 2 csoportban (A. és B.) vettek részt. Az A) csoporthoz tartozik az I. és II. oszt., a B) csoporthoz a III., IV. és V. oszt. A zsidók történetét a II.—V. osztályok együtt hallgatják. A talmudra nézve megjegyzendő, hogy a mely tanulóknak e téren haladottabb ismereteik voltak, a felső tanfolyam talmud-előadásában vettek részt.

A gymnasiumi oktatás átnézete

az alsó tanfolyamban.

I. Osztály.

Magyar nyelv és irodalom: Arany Toldijának részletes olvasása és fejtegetése. Arany Toldiját elejétől végig betanulták. — Poetika: verstan és költeménytan. — Segédkönyvek: Lehr Toldi kiadása. Greguss költészettana. 3 óra hetenként. Tanár: *Bánóczi.*

Latin nyelv: Cicero, pro Roscio Amerino. 5 óra hetenként. Tanár: *Schill.*

Görög nyelv: Alaktan a szenvedő aoristusig. Megfelelő gyakorlatok. Segédkönyvek: Hintner-Schill görög nyelvtan és olvasókönyv. 3 óra hetenként. Tanár: *Schill.*

Német nyelv: Válogatott fejezetek Heinrich német olvasókönyvéből. Goethe balladái. Havonként egy házi feladat. 2 óra hetenként. Tanár: *Bacher.*

Történet: Az ó-kor története a római császárság keletkezéséig. Tankönyv: Mangold, világtörténelem. I. kötet. — 3 óra hetenként. Tanár: *Bloch H.*

Mennyiségtan: Az alapműveletek algebrai kifejezésekkel. A legkisebb közös többes és a legnagyobb közös mérték. A hatványozás és a gyökfejtés. Házi és iskolai dolgozatok. 2 óra hetenként. Tanár: *Bein.*

Természetrajz: Botanika: Az általános rész beható tárgyalása. — A részletes növénytan kiváló osztályai. 1 óra hetenk. Tanár: *Ugyanaz.*

II. Osztály.

Magyar nyelv és irodalom: Arany balladáinak fejtegetése. A balladákat mind betanulták. — Stilisztika vázlatosan. — Segédkönyvek: Greguss, Arany balladái. Torkos Prózai olvasmányok. 3 óra hetenként. Tanár: *Bánóczi.*

Latin nyelv: Sallustius, bellum Jugurthinum. — Ovidius, Metam. I. — Irásbeli dolgozatok. 5 óra hetenként. Tanár: *Schill.*

Görög nyelv: az alaktan végig a megfelelő gyakorlatokkal Hintner-Schill nyelvtana és gyakorló könyve szerint. 3 óra hetenként. Tanár: *Bloch H.*

Német nyelv: Közösen a III. osztálylyal. 2 óra hetenként. Tanár: *Kaufmann.*

Történet: A római császárság története. A középkor kezdetétől a keresztes-hadjáratok végeig. Tankönyv. Mangold, világtörténelem II. köt. 2 óra hetenként. Tanár: *Bloch H.*

Mennyiségtan. Algebra: Első- és másodfoku egyenletek egy és több ismeretlennel. A redukálható magasabb foku egyenletek. Mértan: A síkmértan elemei. Házi és iskolai dolgozatok. 3 óra hetenként. Tanár: *Bein.*

Természetrajz: Zoologia: Általános rész. — Az anthropologia részletes tárgyalása. 1 óra hetenként. Tanár: *Ugyanaz.*

III. Osztály.

Magyar nyelv és irodalom: Kisfaludy. Csalódások. — Shakespeare. Julius Caesar. — Kölcsey. Beszédek. 3 óra hetenk. Tanár: *Bánóczi.*

Latin nyelv: Cicero, de natura deorum, I., II. Vergilius Aeneis, I. — Kéthetenként egy irásbeli dolgozat. 5 óra het. Tanár: *Schill.*

Görög nyelv: Xenophon. Chrestomathia. — Homeros, Ilias. 3 óra hetenként. Tanár: *Kaufmann.*

Német nyelv: Schiller: Wilhelm Tell. Gyakorlatok a memorálásban és a szavalásban. Havonkint egy dolgozat. 2 óra hetenként. Tanár: *Ugyanaz.*

Történet. A középkor története az interregnumtól végig. Az ujkor története a reformatiói mozgalmak befejezéséig. Tankönyv: Mangold, világtörténet II. s III. k. 2 óra hetenként. Tanár: *Bloch H.*

Mennyiségtan: Algebra: Határozatlan egyenletek, különös tekintettel a diophantesi egyenletekre. A logarithmus és annak alkalmazása. — Mértan: A sík trigonometria és annak alkalmazása. 3 óra hetenként. Tanár: *Bein.*

Physika: A mechanika alapfogalmai. A fontosabb statikai és kinematikai problemák tárgyalása. — Hydrostatika. Aërostatika. 2 óra hetenként. Tanár: *Ugyanaz.*

Természetrajz: Khémia: A vegyülés általános törvényei. A szervetlen rész és a legfontosabb szerves vegyületek. — Mineralogia: Az ásványok megismertetése szemléltetés alapján. 1 óra hetenként. Tanár: *Ugyanaz.*

IV. Osztály.

Magyar nyelv és irodalom: Együtt a III. osztálylyal. 3 óra hetenként. Tanár: *Bánóczi.*

Latin nyelv: Mint a III. osztályban. 5 óra hetenként. Tanár: *Schill.*

Görög nyelv: Homeros, Odysszéa. Platon, Kriton, Apologia. 3 óra hetenként. Tanár: *Bloch H.*

Német nyelv: Lessing, Nathan der Weise. Gyakorlatok szabad választott tárgyak kidolgozásában és szabad előadásban. 2 óra hetenként. Tanár: *Kaufmann.*

Történet: Az uj-kor története a 30 éves háborutól 1815-ig. Tankönyv: Mangold világtörténelem III. köt. 2 óra hetenként. Tanár: *Bloch H.*

Politikai földrajz: Európa államai. 1 óra hetenk. Tanár: *Ugyanaz.*

Mennyiségtan: Algebra: A haladványok és alkalmazásuk a kamatoskamat-számitásra. — Mértan: Stereometria és sphärotrigonometria. — Analytika. — Házi és iskolai dolgozatok. 3 óra hetenként. Tanár: *Bein.*

Physika: Általános rezgéstan. Hangtan. Fénytan. A hőtan és a gázok elmélete. 2 óra hetenként. Tanár: *Ugyanaz.*

Philosophia: Logika. — Descartes. A módszerről. Segédkönyvek: Jolly, Philos. propaedeutika és Alexander B. Filozofiai Irók Tára. I. 2 óra het. Tanár: *Bánóczi.*

V. Osztály.

Magyar nyelv és irodalom: Az irodalomtörténet fejlődése; szépirodalmi olvasmányok. — Segédkönyv: Beöthy Irodalomtörténete. I. és II. köt., és Tóth Sándor olvasókönyve. 3 óra hetenként. Tanár: *Bánóczi.*

Latin nyelv: Tacitus; Annales, I, II. — Horatius, ódák IV. könyve és »de arte poëtica«. — Kéthetenként egy irásbeli dolgozat. 5 óra hetenként. Tanár: *Schill.*

Görög nyelv: Thukydides I. Sophokles, Antigone. 3 óra hetenként. Tanár: *Bloch H.*

Német nyelv: Szemelvények Schiller és Göthe költeményeiből. Segédkönyv: Kluge és Imelmann. Havonként egy feladat. 2 óra. hetenként. Tanár: *Kaufmann.*

Történet: Magyarország pragmatikai története. — Segédkönyv: Ribáry. 3 óra hetenként. Tanár: *Bánóczi.*

Mennyiségtan: Permutatiók és combinatiók. A Newton-féle hatványsor. — A mathematikai tananyag átismétlése. — Házi és iskolai dolgozatok. 3 óra hetenk. Tanár: *Bein.*

Physika: A fénytan befejezése. — Az elektromosság és a mágnesség. — 2 óra hetenk. Tanár: *Ugyanaz.*

Philosophia: Közösen a IV. osztálylyal. 2 óra hetenk. Tanár: *Bánóczi.*

Az éneket az alsó tanfolyam valamennyi osztályában *Friedmann Mór* énektanár tanitotta.

A.

A tanulók névjegyzéke.

Azon tanulók, kiknek neve csillaggal van jelölve, a tanév közben elmaradtak.

Felső tanfolyam.

Neve:	Születéshely:	Megye.
Bernstein Béla	Várpalota	Veszprém
Büchler Adolf	Priekopa	Turócz
Diamant Gyula	N.-Várad	Bihar
Elsasz Bernát	Érsekujvár	Nyitra
5. Feuerlicht Mór	Erdőbénye	Zemplén
Goldschmied Lipót	Losoncz	Nógrád
*Goldberger Zsigmond	Budapest	Pest
*Gráf Gyula	Gödöllő	Pest
Handler Simon	Aszód	Pest
10. Hoffmann Emil	Kecskemét	Pest
Klein József	Gyöngyös	Heves
Kohlbach Bernát	L.-Szt.-Miklós	Liptó
Kecskeméti Lipót	Kecskemét	Pest
Kriszháber Béla	Kula	Bács-Bodrog
15. Nádai Gyula	Csenger	Szatmár
Rosenberg Ede	Balkány	Szabolcs
Rudolfer Antal	Galgócz	Nyitra
Spira Jakab	Homonna	Zemplén
Ungár Simon	Nagy-Károly	Szatmár
20. Dr. Vajda Béla	H.-Mező-Vásárhely	Csongrád
Venetianer Lajos	Kecskemét	Pest
Weiszburg Gyula	Erdőbénye	Zemplén
Dr. Ziegler Ignácz	Alsó-Kubin	Árva

Alsó tanfolyam.

I. osztály.

Bauer Mór	Bikszárd	Pozsony
Benedek Vilmos	Kecskemét	Pest
Dományi Ármin	Gyöngyös	Heves
*Drobinszky Jakab	Varsó	Oroszország
5. Ehrenhaft Henrik	Lakompak	Sopron
Farbenblum József	Munkács	Bereg
Fichter Ernő	Szatmár	Szatmár
Fischer Mór	Körtvélyes	Nyitra
Fischhof Henrik	Érsekujvár	Nyitra
10. Frieder Mór	Szina	Abauj
Günczler Márkus	Jankócz	Zemplén
*Hilf Jenő	N.-Kövesd	Zemplén

Neve:	Születéshely:	Megye:
Izrael Lajos	Karczag	Szolnok
Judovics Mátyás	Aranyos-Megyes	Szatmár
15. Katscher Ignácz	Körtvélyes	Nyitra
Klein Ignácz	S.-A.-Ujhely	Zemlpén
Kohn Gyula	Csúz	Komárom
Lőwinger Adolf	Tormos	Nyitra
*Nádel Elkán	Bán	Trencsén
20. Pollák Sándor	Nyitra	Nyitra
Rappaport Béla	Bodrog-Keresztur	Zemplén
Roth Adolf	Ér-Mihályfalva	Bihar
*Schiff Izidor	Hunfalva	Szepes
*Schiller Samu	Várpalota	Veszprém
25. Schweiger Béla	Gyöngyös	Heves
Sor Mihály	Túr-Terebes	Ugocsa
Stieglitz Mór	Szt.-Miklós	Liptó
Weisz Bernát	T.-Németi	Abauj
Weltmann Dávid	Miskolcz	Borsod
30. Zelenka Samu	Sztaskó	Trencsén

II. osztály.

Abelesz Ármin	Sopron	Sopron
Bardach Károly	Budapest	Pest
Berger Béla	Vasvár	Vas
*Blüh Zsigmond	Luki	Trencsén
5. Engel Manó	Tokaj	Zemplén
Farkas József	Aranyos-Medgyes	Szatmár
Heller Izidor	Tóth-Próna	Turócz
Klein Gábor	Rákos	Szilágy
Kramer Fülöp	Nyitra	Nyitra
10. Kraus József	Tisza-Füred	Heves
Leitner Mihály	Sámson	Hajdu
Lichtmann Mór	Óvár	Szatmár
Linksz Ignácz	Ó.-Besztercze	Trencsén
Löwenrosen Dávid	Nagy-Szombat	Pozsony
15. Ostern Lipót	Budapest	Pest
Pfeiffer Zsigmond	Tapolcza	Zala
Rosenblüh Jenő	Csepe	Ugocsa
Schwarz Gábor	Nádudvar	Hajdu
Steinhardt Izidor	Turdossin	Árva
20. Weinstein Sámuel	Vécs	Heves
Weisz Miksa	Budapest	Pest
Wellesz Gyula	Budapest	Pest
Wintner Samu	Sáros-Patak	Zemplén

Neve:	Születéshely:	Megye:
Wiszner Henrik	Alsó-Mislye	Abauj-Torna
25. Zeisler Benő	Felső-Korompa	Pozsony
Zuckermann Miksa	Budapest	Pest

III. osztály.

Alexander Miksa	Keczer-Peklén	Sáros
Bauer Mór	Tata	Komárom
Buksbaum Izsák	Nyir-Bogdány	Szabolcs
Frank József	Farkashida	Pozsony
5. Freimann Gyula	Galgócz	Nyitra
Freund Lajos	Bécs	Ausztria
Heller Bernát	N.-Bittse	Trencsén
Herskovics Dezső	H.-Pályi	Bihar
Hirschbein Lázár	Bán	Trencsén
10. Hoffer Ármin	Gyöngyös	Heves
Leipniker Márkus	Kőrös-Ladány	Békés
Rosenthal Béla	Kenese	Veszprém
Schwarz Manó	Szered	Pozsony
Singer Jakab	Sajó-Kazincz	Borsod
15. Steiner Lajos	Alsó-Kubin	Árva
Steiner Lázár	Várpalota	Veszprém
Weiszberger Ábrahám	Bánfi-Hunyad	Kolozs

IV. osztály.

Adler Vilmos	Paks	Tolna
Braun Salamon	Puchó	Trencsén
Büchler Sándor	Fülek	Nógrád
Fischer Emil	Makó	Csanád
5. Frisch Ármin	Miglécz	Abauj-Torna
Herskovics Mózes	Hadas	Szatmár
Klein Arnold	Ungvár	Ung
Klein Ferencz	Pettyén	Szatmár
Krausz Jakab	Nyitra	Nyitra
10. Krausz Samu	Ukk	Zala
Kohn Izidor	Német-Lipcse	Liptó
Liebermann Jakab	Szikszó	Abauj-Torna
Moskovics Ábrahám	Szolnocska	Zemplén
*Neufeld Ármin	Sz.-Patak	Ugocsa
15. Neufeld Mór	Homonna	Zemplén
Schwarz Mór	Csáktornya	Zala
Steiner Márk	Pozsony	Pozsony
*Strasser Samu	Érsekujvár	Nyitra
Weisz Izsák	Z.-Budka	Zemplén
20. *Weisz Lázár	Szalonta	Borsod
Weisz Menyhért	Nagymon-Ujfalu	Szilágy

V. osztály.

Neve:	Születéshely:	Megye:
Heller József	Várpalota	Veszprém
Lederer Ignácz	Komlós	Abauj-Torna
Löwenrosen Manó	Nagy-Szombat	Pozsony
Löwy Ferencz	Kőrös-Ladány	Békés
5. Mandel Ármin	Vásárhely	Zemplén
Pollák Miksa	Beled	Sopron
Rosenberg Izidor	Friedek	Osztr.-Szilézia
Rubinstein Izraél	Duna-Pentele	Fehér
Singer Bernát	S.-A.-Ujhely	Zemplén

B.

Az „Écz-Chajim"-egylet kimutatása az 1887/8-ki tanévre.

Az »Écz-Chajim«-egylet bizottsága hálás köszönettel sorolja föl mindazon adományokat, melyek a mult tanévben az egylet javára befolytak. — Az alapszabályok értelmében tartott közgyülés alkalmával Deutsch Sámuel, Gomperz Zsigmond, Müller Vilmos, Schweiger Márton, dr. Simon József, Spitzer D. H., Stern Bernát urak az egyleti bizottságba ujra lettek megválasztva.

I. Bevételek.

a) *Rendes tagsági dijat fizettek:*

	frt	kr.
Ádler Ádám fia úr Budapest	10	—
Adler Lajos » »	10	—
Adler Henrik » »	5	—
Ádándi izr. hitközség	5	—
Altmann B. úr Nagy-Abony	5	—
Dr. Bacher Vilmos tanár úr Budapest	5	—
Bacher Emil úr Budapest	5	—
Dr. Bánóczi József tanár úr Budapest	5	—
Dr. Bárány József hitszónok úr Debreczen	5	—
Baumgarten Fülöp úr Budapest	30	—
Baumgarten Leó » »	10	—
Baumgarten Lajos » »	10	—

	frt	kr.
Berger Henrik úr Debreczen	5	—
Beer Salamon » Budapest	5	—
Beimel Jakab » »	5	—
Birnbaum Jakab » »	5	—
Bloch Mór » »	10	—
Bloch Mózes tanár » »	5	—
Dr. Bloch H. » » »	5	—
Bleier Albert úr Budapest	5	—
Brill S. L. tanár úr Budapest	5	—
Brüll Henrik és Fia úr Budapest	25	—
Budai izr. hitközség	10	—
Csurgói izr. hitközség	5	—
Deutsch S. és Jakab úr Budapest	15	—
Deutsch Henrik tanár úr Budapest	5	—
Drucker Mór úr Budapest	5	—
Ehrlich Mózes úr »	50	—
Engel József úr Nyitra	5	—
Erber és Fleischmann urak Debreczen	5	—
Fischer Zsigmond és társa Budapest	5	—
Fürst Jakab úr Budapest	5	—
Fleischl Sámuel úr Budapest	5	—
Friedmann M. úr főkántor Budapest	5	—
Frommer Albert úr »	5	—
Budai Goldberger Károly úr »	25	—
Goldberger S. F. és Fiai urak »	25	—
Goldmann Mihály úr »	5	—
Dr. Goldziher Ignácz úr »	5	—
Gomperz N. L. » »	10	—
Gomperz testvérek »	10	—
Grosz Fülöp úr »	5	—
Grün M. úr »	5	—
Grünhut Henrik és Testvére »	5	—
Guttmann Ignácz úr Budapest	5	—
Győri Chevra Kadisa	15	—
Hay M. L. úr Budapest	5	—
Heidelberg Mór úr Budapest	5	—
Heidelberg L. V. úr Budapest	15	—
Heller Gábor » »	5	—

	frt	kr.
Herzfeld S. úr Budapest	5	—
Dr. Herzog H. » »	10	—
Dr. Herzog M. rabbi úr Kaposvár	5	—
Hirsch Jakab úr Budapest	15	—
Holitscher Lipót úr Budapest	5	—
Holitscher B. Fiai »	5	—
Kann Ármin úr Budapest	20	—
Kanitz Ignácz úr »	5	—
Dr. Kayserling M. rabbi úr Budapest	5	—
Dr. Kaufmann D. tanár » »	10	—
Kern Leó úr Budapest	15	—
Keppich Lipót úr Budapest	10	—
Dr. Kohn Sámuel rabbi úr Budapest	5	—
Kohn Károly úr Budapest	5	—
Kohner Adolf és Fiai urak Budapest	30	—
Megyeri Krausz M. úr Budapest	12	50
Megyeri Krausz L. képv. úr »	6	25
Megyeri Krausz J. úr »	6	25
Kriegler D. úr Budapest	5	—
Latzko és Popper urak Budapest	10	—
Latzko testvérek Budapest	5	—
Lindenbaum Mór úr Budapest	5	—
Leipniker Manó » »	5	—
Löwy Adolf » »	5	—
Lichtenstein Salamon úr Luki	3	—
Löwinger J. úr Nagy-Kanizsa	5	—
L.-Szt.-Miklósi izr. hitközség	20	—
Lichtenstein Miksa úr Budapest	20	—
Machlup Ede úr Budapest	10	—
Markbreit Adolf úr Budapest	10	—
Mauthner Lipót » »	5	—
Müller Vilmos » »	10	—
Mohácsi izr. hitközség	10	—
Modern és Breitner urak Budapest	5	—
Nagel Benő úr Győr	5	—
Nagyváradi izr. hitközség	25	—
Dr. Neumann Ede főrabbi úr Nagy-Kanizsa	5	—
Ifj. Dr. Neumann Sándor úr Budapest	5	

	frt	kr.
Neustadt Gusztáv úr Budapest	5	—
Neuwelt Ármin úr »	10	—
Neuschlosz Károly és Fia urak Budapest	10	—
Dr. Pillitz Benő úr Veszprém	5	—
Pintér Gyula úr Nagy-Abony	5	—
Dr. Pollak Henrik úr Budapest	5	—
Pollak Mór » »	5	—
Poper Ármin » »	5	—
Porges B. » »	5	—
Lov. Posner K. L. úr Budapest	5	—
Dr. Pfeifer Fülöp úr Győr	5	—
Pozsonyi izr. hitközség	15	—
Dr. Reich József úr Budapest	5	—
Dr. Reich Mór » »	5	—
Reich Gábor » »	10	—
Rosenbaum Adolf » »	6	—
Rust Bernát » »	10	—
Schill Salamon tanár úr »	5	—
Tornyai Schossberger H. úr Budapest	20	—
Tornyai Schossberger Zs. » »	20	—
Id. Schulz József úr »	5	—
Dr. Simon József » »	5	—
Simon Jakab » »	5	—
Sváb Károly főrendiházi tag úr »	50	—
Singer Ede úr »	10	—
Sommer Gyula úr »	5	—
Spitzer D. H. » »	5	—
Singer és Neuwirth urak »	5	—
Spitzer G. és társa » »	25	—
Stern Bernát úr »	50	—
Stern Ignácz » »	50	—
Stern Simon » »	20	—
Stern és Schmiedl urak »	5	—
Stern J. M. és Fia urak Nagy-Kanizsa	5	—
Szolnoki izr. hitközség	5	—
Szombathelyi izr. hitközség	5	—
Totis Adolf úr Budapest	10	—
Veszprémi izr. hitközség	25	—

	frt	kr.
Weisz Jakab úr Budapest	5	—
Weisz Zsigmond úr Budapest	5	—
Weisz Henrik » »	5	—
Weiszhut Al. » Bécs	10	—
Weiszmann Mór » Budapest	10	—
Weltner József » »	5	—
Weinberger úr Debreczen	5	—
Winter János » Budapest	5	—
Winter Sándor » Ipolyság	5	—
Wolfner Gyula » Budapest	25	—
Wottiz Báruch » »	5	—
Zinsenheim Sim. » »	5	—
Összesen . .	1339	—

b) *Alapitó tagsági dijakat fizettek:*

	frt	kr.
Kisteleki Lévay Henrik úr Budapest, mint 1000 frtos alapitványának IX-ik részletét	100	—
Schweiger Márton úr Budapest, mint 1000 frtos alapitványának IX-ik részletét	100	—
Wahrmann Mór úr, országos képviselő Budapest, mint 1000 frtos alapitványának IX-ik részletét . . .	100	—
Wahrmann Sándor úr Budapest, mint 500 frtos alápitványának IX-ik részletét	50	—
Összesen . .	350	—

c) *Alapitványok:*

	frt	kr.
Baumgarten Ignácz hagyatékából	200	—
Összesen . .	200	—

d) *Rendkivüli adományok:*

	frt	kr.
Dr. König M. úr Budapest	9	—
Kron S. Fia úr Szegszárd	2	—
Összesen . .	11	—

e) *A rabbi képzőintézet templomában befolyt adakozások:*

	frt	kr.
Bloch M. tanár úr	1	50
Auspitz M. »	10	—

	frt	kr.
Fleischer úr	—	50
Löwy B. »	10	—
Dr. Bacher V. tanár úr	5	—
Grünhut úr	2	—
Reismann N. »	40	—
Almási »	3	—
Dr. Kohn A. »	—	50
Gomperz Zs. »	36	—
Kohne »	2	—
Feiwel »	1	—
Dr. Kaufmann D. tanár úr	14	—
Hartmann úr	2	—
Krakauer »	2	—
Klein »	7	—
Kircz »	1	—
Diamant Gy. »	—	50
Dr. Blau L. »	1	—
Dr. Bloch H. »	4	—
Dr. Flesch A. »	—	50
Robicsek »	—	50
Dr. Ziegler »	1	50
Dr. Elsasz »	—	50
Fried J. »	1	50
Dr. Schönberger úr	--	50
Löwi úr	1	68
Dr. Kecskeméti úr	1	—
Ringwald »	2	—
Schill S. tanár »	2	—
Sachs S. »	2	—
Baumgarten »	2	50
Összesen . .	159	18

f) *A budapesti hitközség rombach utczai templomában befolyt adakozások:*

	frt	kr.
Zinsenheim úr	2	—
A templomi adakozások összege . .	161	18

g) *Szelvények és kamatok:*

	frt	kr.
Gelsei Guttmann Henrik úr alapítványának kamatja . .	23	25
Az egylet vagyonának kamatjai	905	55
Osszesen . .	928	80

h) *Más adakozások az intézet javára:*

A vallás- és közoktatási minister úr ő nagyméltósága az országos rabbiképző-intézet növendékeinek támogatására az izrael. iskolaalapból 1500 frtot engedélyezni méltóztatott.

A pesti izr. hitközség elöljárósága 2 a tanári kar által meghatározott hallgatónak 100—100 frtnyi ösztöndijt szavazott meg.

Steinfeld Antal úr Debreczenben alapítványának értelmében a tanári karnak 100 frtot bocsátott rendelkezésére. Ezen összegből kapott két hallgató 50—50 frtot ösztöndijul.

Hochmuth Ábrahám, veszprémi főrabbi, az ő jubilaeuma alkalmából a veszprémi Chevra Kaddisa által tett 400 frtnyi alapitvány évi kamatját (20 frt) ez idén is az »Écz-Chájim« javára beküldte.

Az országos ösztöndij-egylet részéről intézetünk két hallgatója 100—100 és öt 50—50 frt ösztöndijt nyert.

Bloch Mózes tanár úr, Budapest, boldogult nejének emlékére az országos rabbiképző-intézet temploma számára פרכת-t ajándékozott.

A befolyt összegek összesége:

	frt	kr.
Tagsági dijak	1339	—
Alapitó dijak	350	—
Alapitványok	200	—
Rendkivüli adakozások	11	—
Templomi adakozások	161	18
Szelvények és kamatok	928	80
A Hochmuth-féle alapitvány kamata	20	—
Steinfeld-féle alapitvány	100	—
Összesen . . .	3109	98

II. Kiadások:

A nagyméltóságu vallás- és közoktatási miniszter ur által az országos rabbiképző-intézet növendékeinek támogatására engedélyezett 1500 frton kivül az »Écz-Chájim« pénztárából támogatásokra még a következő összegek fordíttattak:

	frt	kr.
Rendes havi támogatások és az ellátásra	2837	—
Behajtási dij	68	75
Incasso a templomi adakozásokért	15	—
A Steinfeld-féle ösztöndij kifizetése	100	—
Összesen . . .	3020	75

A Heller- valamint a Landau-féle alapitványok kamatjai az alapszabályok értelmében felhasználtattak.

Az »Écz-Chájim« egylet vagyonáról való kimutatás (1887. decz. 31.)

Bevételek:	frt	kr.
Készpénzben 1886. deczember 31-én . . .	3380	73
Alapitványok	150	—
Kamatok	121	50
Templomi adakozások	219	86
Tagsági dijak	1220	67
A m. földhitelintézetnél	730	58
Összesen . . .	5823	34

Kiadások:	frt	kr.
Havi segélyezés és ellátásra	3020	85
Behajtási dij	51	25
A m. földhitelintézettől föl nem vett kamatok	1615	27
Összesen . . .	4687	37
Bevételek	5823	34
Kiadások	4687	37
Maradt készpénzben . . .	1135	97
Az értékpapirosok névértéke	17250	—
és 2 darab záloglevél névértéke . . .	200	rubel.

Megvizsgáltuk és rendben találtuk:

Simon s. k.
egyleti ellenőr.

Schweiger Márton s. k.
egyleti pénztárnok.

Stern Bernát s. k.
számvizsgáló.

Gomperz Zsigmond s. k.
számvizsgáló.

C.

Vásárolt könyvek jegyzéke.

I.

אבל כבד	Lemberg 1850. 4°
אבני חפץ	Löwen 1841/43. 8°
אגרות הרב הידה	Livorno 1867. 8°
אגרת הטיול	Offenbach 1717. 8°
אגרת המליצה	Nowy-Dwor 1796. 8°
אדרת אליה'	Goslow 1834. 2°
אור החיים	Lublin 1597. 4°
אור עולם	Nowy-Dwor 1782. 8°
פי' שה"ש לרס"ג	» » 1777.
אורה ושמחה ליהודים	Amsterd. 1768. 8°
אורח מישור על נזיר	Berlin 1728. 2°
אורחות חיים	Venedig 1623. 12°
אורי וישעי	Berlin 1714. 4°
אוריין תליתאי	Salonichi 1759. 2°
אזני יהושע	Amsterdam 1677. 2°
אלה בני הנעורים	London 1766. 4°
אלון מוצב	Amsterdam 1852. 8°
אליה רבה ששי ששית	Fürth 1758. 2°
אם למקרא	Metz 1816. 8°
אמרה צרופה	Amsterdam 1808. 8°
אמרי נועם	Krakau 1598. 4°
האסיף III.	Warschau 1888. 4°
האשכול I. II.	» 1888. 4°
אשל אברהם	Fürth 1691. 2°
באור הרמ"בן להרב אבוהב	Konstant. 1525. 4°
באור מספיק על ה"ג	London 1785. 8°
באר יצחק	Livorno 1864. 2°
בגדי אהרן	Frankfurt a/M. 1710. 2°
בית אהרן	Berlin 1829. 4°
בית אלהים (מבי"ט)	Venedig 1577. 2°
בית הלל	Dyhernfurt 1691. 2°
בית יהודה	Sulzbach 1686. 4°
בית ישראל	Berlin 1726. 2°
בית נתן	Wien 1854. 4°
בית שמואל על אה"ע	Dyhernf. 1689. 2°
בכורי תועלת	Amsterdam 1820. 8°
בנין יהושע	Dyhernfurt 1768. 2°
ברית מטה משה	Berlin 1701. 2°
ברית שלום	Frankfurt a/M. 1718. 2°
ברכת הזבח	Amsterdam 1669. 4°
ברכת משה	Berlin 1833. 8°
גבורת אנשים	Amsterdam 1686. 4°
גופו של פסח	Berlin 1829. 8°
גינת הורדים I. II.	Konstant. 716/17. 2°
גל של אגוזים	Belvedere [1593.] 2°
גפן יהודית	Amsterdam 1620. 16°
דבר טוב	Prag 1781. 4°
דבר משה	Amsterdam 1705. 2°
דברי חכמים	Hamburg 1692. 2°
דברי יוסף	Venedig 1715. 4°
דברי נב"א	Amsterdam 1688. 4°
דברי נגידים	» 1795. 8°
דברי שלום ואמת	Berlin 1785. 8°
דברי שמואל	Amsterdam 1699. 2°
דובב שפתי ישנים	Smyrna 1671. 4°
דור דור ודורשיו IV.	Wien 1887. 8°
דער יודישע פאר־פסח	Warschau 1884. 8°
דרך אמונה	Konstant. 1522. 2°
הגדת פסח Het Passach-Lamm	London 1849. 8°
הנהגת הבריאות מהרמב"ם	Jerusalem 1885. 12°
הדהודי תורה	Breslau 1887. 4°
ס' השהם	London 1883. 4°
ויחל משה	Frankfurt a/M. 1691. 4°
ויקהל משה	Dessau 1699. 2°
הזהר	Sulzbach 1684. 4°
זכרון מנחם	Dyhernfurt 1776. 4°
זקוקין דנורא	Prag 1676. 2°
זרע קודש	Fürth 1696. 8°
זרע שמואל	Wien 1796. 4°

חובת הלבבות	Sulzbach 1691. 4°
ש״ות הגאונים	Prag 1575.
חומת איש	Breslau 1799. 8°
חידושי הגרשוני	Frankfurt a/M. 1710. 4°
חמדת צבי	Amsterdam 1706. 2°
חסד שמואל	» 1629. 8°
יד נאמן	Salonichi 1802. 2°
יוסף אומץ	Amsterdam 1723. 8°
יוסף לקח	Cremona 1566. 4°
יסוד הנקוד	Amsterdam 1730. 4°
יקר תפארת	Smyrna 1557. 2°
ירושלים לוח תר״מז	Jerusalem 1887. 8°
יש נוחלין	Amsterdam 1723. 4°
כד הקמח	Fürth 1880. 8°
ש״ות שער אפרים	Lemberg 1816.
כללי דקדוק קדר	s. l. e. a.
כנסת ישראל	Wilna 1887. 4°
כסף נבחר	Livorno 1794. 2°
כתר כהונה	Amsterdam 1668. 4°
לבוש התכלת	Prag 1701. 4°
לוח ארז	Czernowitz 1885/7. 8°
לוח השנה	Amsterdam 1843/44. 8°
לוח תרמח	Prag 1888. 8°
לוח השנה	Rödelheim 1887. 8°
לחם אבירים	Venedig 1605. 2°
לשון למודים	Mantua 1727. 4°
לשון למודים ך׳ יח״א	Konstant. 1542. 4°
לשון ערומים	Frankfurt a/O. 1691. 8°
מאירת עינים (ש״ע ח״מ)	Prag 1607. 2°
מבחר המאמרים	Livorno 1830. 8°
מגדל עז (לייעב״ץ)	Altona 1758. 4°
המגיד XX.	Lyck 1876. 2°
מגלת יוחסין (למהר״ל)	Warschau 1864. 8°
מגיני זהב	Prag 1820. 4°
מגלת ספר	Cremona 1566. 8°
מגלת קהלת	Berlin 1770. 4°
מדרש מלים	Dyhernfurt 1729. 8°
מהלך שבילי דעת	Venedig 1624. 8°
מחזור	» 1599. 2°
» 4 voll.	Luneville 1797. 4°
מימי ישראל	Venedig 1605. 4°
זמירות ישראל	» 1599.
מלאכת הדקדוק השלם	Basel 1541. 8°
מנח מצא הון	Prag 1812. 2°
מנורת זכריה	Frankf. a/O. 1776/9. 2°
זכריה משלם	» »
מנהגים	Amsterdam 1681. 4°
מנחת יהודה	Prag 1688. 2°
מנחת כהן	Fürth 1701. 2°
מסכת מכות עם אור נוגה	Amsterdam 1668. 4°
מסרת המסרת	Sulzbach 1771. 8°
מעריך המערכות	Paris 1771. 2°
מעשה תעתועים	Frankfurt a/M. 1789. 8°
מפשר חלמין	Salonichi 1515. 4°
מצב הישר	Wilna 1881. 2°
מקדמוניות היהודים	Wien 1886. 8°
מקור חכמה	Berlin 1711. 4°
מראה יחזקאל קטן	Prag 1695. 4°
משמרת הבית	» 1739. 2°
משנת ר׳ אליעזר	Frankfurt a/O. 1717. 4°
נהג כצאן יוסף	Hanau 1718. 2°
נחלת בנימין	Amsterdam 1682. 2°
נחלת צבי	Venedig 1661. 2°
נפתלי אילה שלוחה	Fürth 1698. 4°
נפתלי שבע רצון	» 1705. 2°
נקודות הכסף	Venedig 1619. 4°
נתיבות עולם	Prag 1597. 4°
סייג לתורה	Frankfurt 1766. 4°
סליחות כמנהג אשכנזים	Venedig 1588. 2°
עבודת בורא	Berlin 1700. 4°
פי׳ שה״ש לרמ״בן	Altona 1764. 4°
פי׳ שנים	» 1734. 4°
פני יהושע	Amsterdam 1715. 2°
פני יצחק	Wandsbeck 1730. 4°
פנים מסבירות	Prag 1693. 4°
הפרדס	Konstant. 1516. 4°
פרקי אליה	Pesaro 1520. 4°
צאינה וראינה	Chicago 1887. 4°
ס׳ הצבא	Sklow 1803. 4°
צורת בהמ״ק	Prag 1602. 4°
ציון I. III.	Drohobycz 1886/88. 4°
קב הישר	Frankfurt a/M. — 8°
קינות וציונים	Venedig 1509. 8°
קיצור של״ה	Berlin 1715. 4°
קנה	Amsterdam — 8°
קסת יהונתן	Dyhrenfurt 1693. 4°
קרבן שבת	» 1691. 4°
קרובץ	Amsterdam 1670. 2°
ראשון לציון	Polno 1804. 4°
ראשון מקור חיים	Fürth 1697. 4°
ס׳ רבות	Amsterdam 1641. 2°
רצוף אהבה	Frankfurt a/O. 1699. 4°

שו"ת אבן השהם Dyhernfurth 1633. 2°
שו"ת מהר"א מזרחי Konstant. 1556. 2°
שו"ת לרבינו אשר Venedig 1607. 2°
שו"ת הגאונים Konstant. 1573. 4°
שו"ת דברי דוד Prag 1798. 4°
שו"ת חיים וחסד Livorno 1844. 2°
שו"ת מהרי ן' לב Konst. 1566. 2° I—IV.
שו"ת רמא" Krakau —
שו"ת רשב"א Peterkow 1883. 2°
שבעים תקוני הזהר Amsterdam 1686. 2°
שיח יצחק Fürth 1781. 4°
ש"ע אה"ע חלקת מחוקק Krakau 1570. 2°
שם שמואל Frankfurt a/O. 1699. 8°
שמאל ישראל Konstant. 1799. 4° {
שפת אמת » » }
שמן הקיק Altona 1762. 4° {
במת יחיד » » }

שערי דורא Lublin 1577. 2°
שערי שמים Prag 1675. 4°
שפה ברורה Offenbach 1717. 8°
שפר כללי דקדוק Mantua 1769. 8°
שפתי כהן יו"ד Krakau 1667. 2°
שפתי כהן ח"מ Amsterdam 1663. 2°
תולדות אדם Frankfurt a/M. 1736 8°
תולדות בני אברהם Pressburg 1878. 8°
תורה אורה Livorno 1795. 4°
תורה תמימה Amsterdam 1751. 4°
תלמוד ירושלמי Krakau 1609. 2°
תנ"ך Amsterdam 1573. 8°
תעלומות חכמה Basel 1659. 4°
נובלות חכמה » 1631.
תפארת שמואל Frankfurt a/M. 1696. 4°
תפוחי זהב Mantua 1740. 4°
תקפו כהן Frankfurt a/O. 1677. 4°

II.

Ahrens K., Zur Geschichte des sog. Physiologus. Plön 1885. 4°

Allioli J. F. Dr., Politische, häusliche u. relig. Alterth. der Hebräer. — Landshut 1844. 8°

Anton C., Kurze Nachricht von der Falschen Messias Sabbathai-Zebi. Wolfenbüttel 1752. 4°

Ansaldi C. J., De Forensi Judaeorum buccina Comm. Brixen 1745. 4°

Aronius J., Regesten zur Gesch. der Juden im fränk. und deutschen Reiche. I. Berlin 1887. 4°

Aufrichtige Nachricht v. d. jüdischen Lehrern. Halle 1730. 8°

Bär S., Kalender 1888. Rödelsheim 1887. 8°

Baethgen, Beiträge zur semitischen Religionsgeschichte. Berlin 1888. 8°

Bawmann, Teutsch-evang. ärgerliches Christenthumb s. l. 1645. 4°

Benedetti S., Il Canzoniere sacro di giuda Levita. Pisa 1871. 8°

Bengel D. E. G., Ueber d. Alter der jüdischen Proselytentaufe. Tübingen 1814. 8°

Berthean E., Zur Gesch. d. Israeliten. Göttingen 1842. 8°

Bialloblotzky Ch., de legis mosaicae abrogatione. Göttingen 1824. 4°

Bibliotheca Geseniana. Halle 1843. 8°

Bloch J. S., Die Juden in Spanien. Leipzig 1875. 8°

Boissi M., de, Dissertation critique à l'histoire des Juifs. I. II. Paris 1785. 8°

Bötticher W. Dr., Die Zukunft Israels und der Christenheit. — Berlin 1848. 8°

Brake J., Zur deutschen Judenfrage. Berlin 1880. 8°

Bridel L., יד חרוצים ou traité de l'année juive. Basel 1808. 4°

Brüll N., Jahrbuch 1874. — Berlin 1874. 8°

Brüll N., Jahrbuch 1887. — Berlin 1887. 8°

Cassel P., Aus Litt. u. Gesch. Berlin 1886. 8°

Chaikin Avigdor, Apologie des Juifs. Paris 1887. 8°

Clermont-Ganneau Ch., Receuil d'ar-

chéologie orientale fasc. II. Paris 1885. 4°

da Costa Isaac, Israel und die Völker. Frankfurt a/M. 1854. 4°

Corpus inscriptionum semiticarum. pars I. T. I. fasc. IV. Paris 1887. 4°

Corpus inscriptionum Tabulae. — Paris 1887. 4°

Coypel Ed., Le Judaisme. — Mühlhausen 1876. 8°

Delitzsch Fr. Dr., Fortgesetzte Studien zur Entstehungsgeschichte d. complutensischen Polyglotte. Leipzig 1886. 8°

Delitzsch Fr. Dr., Genesis. Leipzig 1887. 8°

Delitzsch Fr. Dr., Ernste Fragen. — Leipzig 1888. 8°

Delitzsch Fr. Dr., Iris. An die Gebildeten jüdischer Religion. Leipzig 1888. 8°

Dessauer J. H. Dr., Geschichte Israels. Breslau 1870. 8°

Dillmann, Exegetisches Handbuch 13. Lief. 2. Aufl. Leipzig 1886. 8°

Dresmann, Die Juden in Aachen. — Aachen 1887. 8°

Einhorn J., Die Revolution und die Juden in Ungarn. Leipzig 1851. 8°

Epistolae illustrium virorum ..... Hagenau 1519. 4°

Enoch, Das Achtzehngebet. Kreizenach 1886. 8°

Frankl H., Ueber Bedeutung, Inhalt u. Alter des Sefer Hajaschar. Halle 1887. 8°

Gaussen, Die Juden u. ihre Hoffnung. Karlsruhe 1873. 8°

Gautier Léon, Histoire de la poésie liturgique au moyen âge I. Paris 1886. 8°

Geier M., de Ebraeorum luctu lugentiumque ritibus. Leipzig 1666. 8°

Gerson C., Der Juden Thalmud .... Gotha 1607. 8°

Geschichte der Juden in Breslau. — Breslau 1888. 8°

Geyder A. Dr., Ueber die Judenrechte im Mittelalter. s. l. e. a.

Godvin Th., Moses et Aaron. Utrecht 1698. 8°

Goldenthal, Die neueste historische Schule in der jüdischen Litteratur.

Goldschmidt S., Geschichte d. Juden in England im XI. u. XII. Jahrh. Berlin 1886. 8°

Grau, Die Judenfrage u. ihr Geheimniss. Güterloh 1881. 8°

Grün N. Dr., Sagen und Geschichten. Prag 1888. 8°

Güdemann M. Dr., Geschichte d. Erziehungswesens u. d. Cultur d. Juden in Deutschland während d. XIV. und XV. Jahrhundert. Nebst bisher ungedruckten Beilagen. Wien 1888. 8°

Haarbleicher, Aus d. Gesch. d. deutsch-isr. Gemeinde in Hamburg. Hamburg 1886. 8°

Halléz Th., Des juifs en France. Paris 1845. 8°

Harmuth C. F. A., Der chronologische Rhytmus des A. T. Breslau 1887. 8°

Haselbauer F. S. J., Fundamenta grammatica duarum linguarum orient. se ... hebr. et chald. Prag 1742. 4°

Hemann C. F. Dr., Die religiöse Weltstellung d. jüdischen Volkes. Leipzig 1882. 8°

Historische Relation u. Beschreibung des ernsten Berichtes und grausamen Straffen. Erffurt 1611. 4°

Historisches Jahrbuch VIII. München 1887. 8°

Hitzig, Die 12 kleinen Propheten. 4 Aufl. Leipzig 1881. 8°

Hoffmann Chr., Die Gesch. d. Volkes Gottes. Stuttgart 1855. 8°

Homiletische Monatsschrift. I—VIII. Prag 1868. 8°

Hosmann M. S., Das schwer zu bekehrende Judenhertz. Helmstädt 1701. 4°

Hottinger J., Cippi hebraici . . . . . Heidelberg 1662. 8⁰
Hundt-Radowsky v., Neuer Judenspiegel. Cannstadt 1828. 8⁰
Huser C., Tractatus de imposturis et ceremoniis judaeorum nostri temporis. Basel 1575. 4⁰
Jahrbuch für Israeliten 1864. (Buchner). Leipzig 1863. 8⁰
Jost J. M., Culturgeschichte v. 1815—1845. Berlin 1847. 8⁰
Die Juden in Böhmen. Prag 1863. 8⁰
Das Judenspiel in Endingen. Freiburg 1868. 8⁰
Jüdisches Volksblatt V., VI. Leipzig 1858/59. 4⁰
Kalender (Pascheles). Prag 1887. 8⁰
Karpeles, Geschichte d. jüd. Litteratur I—II. Berlin 1887. 8⁰
Kayserling M. Dr., Moses Mendelssohn. Leipzig 1888. 8⁰
Kögel R., Ethisches u. Aesthetisches. Bremen u. Leipzig 1888. 8⁰
Köhler P., Die Verjudung Deutschlands. Stettin 1888. 8⁰
Lagarde P. de, Mittheilungen. I. II. Göttingen 1884/87. 8⁰
Lagarde P. de, Purim. Ein Beitrag z. Gesch. der Religion. Aus d. 34. B. der Abhandlung . . . der königl. Gesellschaft der Wissenschaften in München. München 1887. 4⁰
Lechler E. W. Dr., Urkundsfunde z. Geschichte des christl. Alterthums. Leipzig 1886. 8⁰
Ledrain E., Dictionnaire des noms propres palmyriens. Paris 1886. 8⁰
Lehmann E., Die Juden jetzt u. einst. 2. Aufl. Dresden u. Leipzig 1887. 8⁰
Lelevel J., Die Judenfrage i. J. 1859. Lemberg 1860. 8⁰
Leo H., Vorlesungen über die Gesch. d. jüd. Staates. Berlin 1828. 8⁰
Letteris M., Zur Gesch. Marokko's. — 8⁰
Lettres, De quelques juifs à M. de Voltaire. Paris — 8⁰
Lewinsky A., Beiträge z. Kenntniss d. religionsphilos. Anschauungen des Flavius Josephus. Breslau 1887. 8⁰
Lipsius R. A., Theologischer Jahresbericht IV. Leipzig 1887. 4⁰
Littmann M., Josef b. Simon Karo. Breslau 1887. 8⁰
Loszen M., Briefe v. Andr. Masius und seinen Freunden. — Leipzig 1886. 8⁰
Lombardus . . . Gründlicher Bericht u. Erklärung der Judenhandlungen u. Ceremonien. Basel 1573. 8⁰
Maimonides מורה נבוכים in latin. linguam conversus a Buxtorfio fil. Basel 1629. 4⁰
Mandl M., Das Sklavenrecht d. A. T. Hamburg 1886. 8⁰
Medici Pavli ritti e costumi degli Ebrei. Madrid 1737. 8⁰
Merx A., Chrestomathia Targumica . . . Berlin 1888. 8⁰
Michaelis J. D., Commentationes . . . . Bremen 1774. 4⁰
Müller J. G., Die Semiten in ihren Verhältnissen zu Chamiten und Jafetiten. Gotha 1872. 8⁰
Müller J. G., Wer sind denn die Semiten? Basel 1860. 4⁰
Münz J. Dr., Die Religionsphilosophie d. Maimonides. Berlin 1887. 8⁰
Nachricht von Bekehrung dreier Judenmägdlein. Berlin 1715. 4⁰
Natali E., Il ghetto di Roma. Rom 1887. 8⁰
Nicolai J., de sepulcris hebraeorum. Leyden 1706. 4⁰
Nöldeke Th., Die semitischen Sprachen. Leipzig 1887. 8⁰
Nork, Braminen u. Rabbinen. Meissen 1536. 8⁰
Nützliches Handbuch der jüd. Sprache. Prag 1773. 8⁰
Orientalia . . . vol. I. II. Amsterdam 1840/46. 8⁰
Patrologiae (ed. Migne) cursus completus. I—XIII. Paris 1857/59. 4⁰
Pavel-Ramningen, Gedanken eines

Cavaliers über Antisemitismus. — Berlin 1887. 8°

Peringer G., מסכת ע״ז ותמיד duo codices talmud . . . Altdorf, 1680. 4°

Perreau P., Descrizione e compendio del discorso intorno al Gan-Eden . . . (מאמר בגן עדן להחכם ר׳ חיים ישראל) . . . . .

Picciotto J., Sketches of Anglo Jowish history. London 1875. 8°

Pietraszewsky J., Deutsche Uebersetzung der Bücher d. Zoroaster. Berlin 1864. 8°

Plessner S., Nachgelassene Schriften. V. Frankfurt a/M. 1888. 8°

Predica contra l'incredulita del Hebraismo. Mailand 1622. 4°

Pressel W., Die Zerstreuung des Volkes Israel. I. II. Heilbronn 1887. 8°

Prudhomme A., Les Juifs en Dauphiné. Grenoble 1883. 8°

Quenstedt J. A., Antiquitatis hebr. . . . Wittenberg 1699. 4°

Rabbinismus. Sammlung talmudischer Thorheiten . . . Amsterdam 1789. 8°

Radenhausen. Esther. Die semitische Unmoral. 2. Aufl. Leipzig 1888. 8°

Rahlfs A., Des Gregor Abulfarag Anmerkungen zu den Salomonischen Schriften. Leipzig 1887. 8°

Reisen Jesu Christi. Nach d. französischen bearbeitet mit d. Geschichte der Juden v. Salomo bis zur ihrer gänzl. Zerstreuung. Wien 1836. 8°

Renan E., Histoire du peuple d. Israel. Paris 1887. 8°

Reuchlein J., de arte cabbalistica . . . . Hagenau 1516. 2°

Rhenferd Jac., Dissertationes Philologicae . . . . Utrecht 1686. 4°

Rigaudière E., Histoire des persécutions religieuses en Espagne. Paris 1866. 8°

Rönne L. v. und Simon H., Die früheren und gegenwärt. Verhältnisse d. Juden in den sämmtl. Landestheilen d. preuss. Staates. Breslau 1843. 8°

Sachs M. Dr., Stimmen vom Jordan u. Euphrat. Berlin 1853. 8°

Sachau E., Eine altaramäische Inschrift aus Lybien. Wien 1887. 8°

Scharff-Scharffenstein. Das entlarvte Judenthum der Neuzeit. I. II. — Zürich 1871. 8°

Sch.-Scharffenst. דער יודישער פאר פסח Warschau 1884. 8°

Scheid E., Histoire des Juifs de Hagenau. Paris 1885. 8°

Schneider P. J., Leibl. Gesch. Darstellung der hebr. Musik. Bonn 1843. 8°

Schnurrer Ch. Fr., Biogr. u. litt. Nachrichten v. ehemaligen Lehrern d. hebr. Sprache in Tübingen. Ulm 1792. 8°

Schönemann Fr. H., Das durch Gotteshand gewonnene Juden-Hertz in d. Person Simon Joels. — Hamburg 1714. 4°

Schöttgen Ch., Jesus der wahre Messias aus d. alten u. reinen jüdischen Theologie dargethan. Leipzig 1755. 8°

Schriften d. Institutum Judaicum in Leipzig. Nr. 11, 12. 1887. 8°

Schüler G. A., Die Judenfrage. 2 Aufl. Marburg 1880. 8°

Servi Fl., Gli Israeliti d'Europa nella civiltà. Memoire storiche, biogr. e statist. dal 1789 al 1870 . . . . . — Turin 1872. 8°

Simon Joh., Lexicon manuale Hebraicum et Chaldaicum. Magdeburg 1787. 8°

Sommer G. Ch., זהר Specimen theologiae Zoharicae. Gotha 1734. 4°

Stark K. B. Dr., Gaza und die philistäische Küste, mit 2 artist. Tafeln. Jena 1852. 8°

Steiner. Der zürcher Professor J. H. Hottinger in Heidelberg 1655—61. Zürich 1887. 4°

Stern J. F., לינקע מאזעמאטען פא קאל אישראל die linke Masematten v. hochlöbl. Judenschaft. — Meissen 1833. 8°

Stern J. F., Das Schabbes-Gärtle. — Meissen 1851. 8⁰

Stöcker A., Das moderne Judenthum in Deutschland. Berlin 1880. 8⁰

Strack H., Einleitung in den Talmud. Leipzig 1887. 8⁰

Sydon, Geschichte d. Juden in Sachsen. Leipzig 1840. 8⁰

Székely S., Unitár. vallás történetei Erdélyben. Kolozsvár 1840. 8⁰

Szendrei-Gareis, A függetlenségi antisemita párt létjoga és alapja Magyarországon. Budapest 1887. 8⁰

Töpliz, Eine deutschböhm. Stadtgesch. . . . . Leipzig 1886. 8⁰

Tragica . . . . de poenis criminalibus. Eisleben 1597. 4⁰

Tractatus R. Samuelis errorem Judaeorum indicans. Brixen 1538. 8⁰

Tychsen O. G., Die Unechtheit der jüdischen Münzen. Rostock 1779. 8⁰

Tychsen O. G., Beurtheilung d. Jahreszahlen in d. hebr. bibl. Handschriften. s. l. 1786. 8⁰

Un Chretien contre six Juifs. Haag 1777. 8⁰

Vidmar A. J. Dr., — J. H. Veith. Wien 1887. 8⁰

Vigouroux F., Die Bibel u. d. neueren Entdeckungen. IV. Mainz 1886. 8⁰

Vischer E., Die Offenbarung eine jüdische Apokalypse. Leipzig 1886. 8⁰

Volkskalender der Israeliten. Mainz 1887. 8⁰

Volkskalender. klein. Königsb. 1849. 8⁰

Wachter J. G., Der Spinozismus im Jüdenthümb. Amsterdam 1699. 8⁰

Wachter J. G., Elucidarius cabalisticus. Rom 1751. 8⁰

Waser C., de Antiquis nummis hebraeorum chaldaeorum et syrorum . . . . . libri II. Tiguri 1605. 4⁰

Weber F. W. Dr., Hermann der Praemonstratenser. Nödlingen 1861. 8⁰

Weyden E., Gesch. der Juden in Köln a/R. Köln 1867. 8⁰

Wolf G., Gesch. der Juden in Wien. Wien 1876. 8⁰

Wolff O., Gesch. d. Juden in Schlesien. — — — 8⁰

Wünsche A., Die Räthselweisheit bei d. Hebräern. Leipzig 1883. 8⁰

Weilen, Der egyptische Josef im Drama d. XVI. Jahrh. Wien 1887. 8⁰

Zustände u. Kämpfe der Juden. Mit besonderer Beziehung auf d. Baierische Kleinpfalz. Mannheim 1843. 8⁰

D.

Ajándékozott könyvek.

Alliance isr. univ. Paris.
- מסכת אבות דרבי נתן, ed. S. Z. Schächter. Wien 1887. 8°
- ס' המצות, publié ... dans l'original arabe ... par Moïse Bloch. — Paris 1888. 8°
- Das Buch Al-Chazari des Abû-l Hassan Jehuda Hallewi im arab. Urtext, sowie in der hebr. Übersetzung des Jehuda Ibn Tibbon, herausg. von H. Hirschfeld. 2. Hälfte. Leipzig 1887. 8°
- Bulletin de l'Alliance israélite universelle 1866—1886. 8°
- Israelsohn, J. Samuelis ben Chofni trium sectionum posteriorum libri Genesis versio arabica cum commentario. St. Petersburg 1876. 8°
- Mediaeval Jewish Chronicles .... edited by A. Neubauer 1887. 4°

Brann, M. Dr. Rabbi. Pless (Por. Szilézia).
- művét: Geschichte der Gesellschaft der Brüder. Breslan 1880. 8°

Buber, S. Lemberg.
- művét: פשר דבר״״תשעים מלות״״לר׳ סעדיה Przemysl [1887.] 8°

Chevra Kadisa, Szeged.
- Lőw J. és Klein S., a szegedi Chevra 1787—1887. Szeged 1887. 8°

Dessauer, M. Dr. orsz. rabbi Meiningen.
- beszédjét: Rede bei der Gedächtnissfeier für ... Kaiser Wilhelm. 8°

Egyetem, M. kir. Ferencz-József tud. Kolozsvár.
- tanrendjét 1887—1888. I—II. 8°
- kiadványait: Acta ... fasc. I—III. 8°

Gomperz, Zs. Budapest.
- A מקיצי נרדמים kiadványainak III. évfolyamát.

Grünfeld H. hagyatékából, Székes-Fehérvár.
- אבל ישראל Ofen 1826. 8°
- אגרת תשו׳ הרמב״ם Brünn 1797. 8°
- אוצר השרשים Wien 1810. I—III. 8°
- איוב (Dessauer) Pressburg 1838. 8°
- קונטרס יד גבריאל (Dessauer) Pressburg 1838. 8°
- אילת השחר (M. Letteris) Zolkiew 1824. 8°
- אלון בכות על מות הרב ר׳ אלעזר פלעקלש Prag 1826. 8°
- אמרי שפר (H. Homberg) I—II. — Wien 1808. 8°
- ארבעה עמודי הבית Wien 1858. 4°
- באור מלות ההגיון Wien 1821. 8°
- ס׳ הבחיר Prag 1789. 8.
- בכורי העתים I—XII. Wien 1820-32. 8°
- בן סירא (J. L. Benseew) Breslau 1798. 8°
- בני הנעורים (J. L. Jeitteles) Prag 1821. 8°
- ס׳ הברית I—II. Brünn 1801. 8°
- דברי שלום ואמת (H. Wessely) Wien 1826. 8°
- הגדה של פסח Ofen 1819. 8°
- ח״ה לרשב״א [Brünn] 1797. 2°
- ח״ה מהרש״א I—II. Wien 1804. 2°
- חובת הלבבות Lemberg 1791. 8.
- חמש מגילות Prag 1795. (def.)
- ה׳ חומשי תורה Wien 1794. I—V. 4°
- ה׳ חומשי תורה Wien 1808. II—V. 4°
- השמונאים I. Prag 1816. 8°
- טורים Wien 1813. I—IV. 2°
- ידידיה I. Warschau 1866. 12°

יסודי הדת (J. L. Benseew) Wien 1821. 8°

ס׳ הישר״׳ על התורה Zolkiew 1809. 8°

כוכבי יצחק VII, XV, XXIII. Wien 1846—47. 8°

כתב יושר (S. Kohn) Wien 1820. 8°

לוחות עדות Altona 1755. 4°

לישרים תהלה Lemberg 1799. 8°

לקיטת יוסף על שרשים משותפים Wien 1825. 4°

המגיד על נ״ך Wien 1814. 4°

מדרש מלים Dyhernfurth 1773. 8°

מורה נבוכים Wien 1828. 4°

מזרחי על התורה Prag 1793. (def.) 4°

מחזורים (W. Heidenheim) Wien 1826. II—X. 8°

מחצית השקל Wien 1817. 2°

מטעי קדם Zolkiew 1799. 8°

מכתבים שונים (H. Wessely) I. Wien 1827. 8°

מליצת ישורון Wien 1816. 8°

מן היורש דברי אלהים (J. Flesch) Prag 1830. 8°

מספד גדול וכבד על מהר״ם בנעט Wien 1830. 8°

משניות I—VI. Wien 1793. 4°

עין יעקב I—VI. Lemberg 1808. 8°

עיני העדה Prag 1809. 2°

ענף עץ אבות (B. Schönfeld) Ofen 1841. 8°

עפרות זהב Wien 1852. 8°

ערוך השלם (A. Kohut) I—II. Wien 1878—81. 4°

פרקי דר׳ עקיבא Wien 1808. 8°

ציר נאמן (A. Chorin) Prag 1831. 8°

קדושת ישראל לר״ וואלף ל״ש Wien 1829. 2°

קנאת האמת (J. Mises) Wien 1828. 8°

הרי״ף I—VI. Wien 1804. 2°

רמב״ם I—IV. Lemberg 1809—11. 2°

שו״ת מהר״י ווייל Hanau 1610. 4°

ש״ע א״ה עם מ״א Wien 1808. 2°

שירי זמרה (G. Dessauer) Ofen 1862. 8°

שירי תפארת I—VI. Prag 1808—29. 8°

שמנה פרקים להרמב״ם ins deutsche übersetzt. Wien 1798. 8°

שני עפרים Prag 1825. 4.

תולדות מהר״ם בנעט Ofen 1832. 8°

תולדות הרמ״ד Wien 1814. 8°

תורת לשון הקדש (M. Popper) Wien 1822. 8°

תלמוד בבלי I—XII. Wien 1809. 2°

תלמוד ל״ע Wien 1810. 8°

תנא דבי אליהו״׳על משלי Prag 1814. 4°

תנ״ך. Wien 1817—18. (מלכים hiányzik) 8°

Fürst: Geschichte des Karäerthums. Leipzig 1865. 8°

Herzfeld, L. Dr.: Metrologische Untersuchungen. Leipzig 1865. 8°

Hirsch, M.: Die Wunder. Pest 1886. 8°

Neubauer, A.: Aus der Petersburger Bibliothek. Leipzig 1866. 8°

Gurland, J. Odessa.
művét: לקורות הגזרות על ישראל Przemysl [1887.] 8°

Handler Márk, rabbi, Tata
beszédjét: כתר מלכות, királyi korona. Székesfehérvár 1887. 8°

Hausner, M. Kojetein.
תנ״ך בלשון אשכנז (Jekuthiel Blitz) Amsterdam 1676—78. 2°

Hirsch, J. Rabbi. Bécs. Sechshaus
művét: תפארת ישראל Wien 1886. 8°

Hitközség, gyöngyösi izr. status-quo
A gyöngyösi »Bikur-Cholim«
» » »Chewra-Kadischa«
» » »Maskil-El-Del«
» » » » » módosított
» » stat.-quo izr. hitk.
} alapszabályai.

Kaufmann, J. Kojetein
The American Jewish Annual for 5646.

Kecskeméti Lipót, Dr. Budapest
művét: Zsidó költőkből. Budapest 1887. 8°

Klein Gy. Dr. főrabbi, Ó-Buda
beszédjeit: 2 Succothpredigten. Budapest [1887.] 8°
Két székfoglaló beszéd. Budapest [1887.] 8°

Klein, M. dr. főrabbi Nagy-Becskerek fordítását: A tévelygők útmutatója. II. 1. Nagy-Becskerek 1887. 8°

Lachmann, J. Cantor. Hürben (Bajorország.)

מהדורא בתרא של עבודת בורא Sulzbach 1707. 4°

Ledner, J. hagyatékából, Budapest.

אוצר השרשים Wien 1809. 8° 3 köt.
אוצר השרשים » » » 1 köt.
אוצר חכמה Lemberg 1865. 8°
אמרי שפר Wien 1808. 8°
ארי נוהם (ed. Fürst.) Leipzig 1840. 8°
היונה Berlin 1850. 8°
ישורון Lemberg 1856—58. 8° 3 f.
קינת סופרים Wilna 1847. 8°
Ölsner, L. Dr. Sabbathai Bassitta, Leipzig 1858. 8°
Stern, M. E.: Zur Alexander-Sage, Wien 1861. 8°
ס' הברית I—II. Brünn 1801. 8°
הגיון בכנור (Unger Ch. J.) Frankfurt a/M. 1840. 8°
ס' החינוך Brünn 1829. 4°
(תולדות רמבמ"ן) זמירות ישראל Lemberg 1860. 12°
יד מלאכי I. (def.) Berlin 1855. 4°
ס' היוחסין I. Zolkiew 1799. 8°
ירושלים הבנויה (Duschak M.) Krakó 1880. 4° (2 pp.)
ירושלימה (Frankl - Stern.) Wien 1860. 8°
כוכבי יצחק Wien 1862, 1865, 1866. 8°
כתר תורה (Stern M. E.) Wien 1864. 8°
מגיני ארץ Fürth 1766. 2°
מי מנוחות (Neusatz L. E.) Pressburg 1883. 8°
משלי דרבנן (Kohn S.) Nagy-Kanizsa 1870. 4°
משנה תורה Berlin 1709. I—IV. 2°
עין יעקב » »
פרחי לשון עבר (Bergel J.) Gr.-Kanizsa. 1873. 8°
צמח דוד Fürth 1795. 4°
קידושין Wien 1861. 2°
ראשית למודים (Lindo B.) Brünn 1799. 8°
שירי תפארת Prag 1829. I—IV. 8°
תולדות רמ"ד (Euchel J.) Wien 1874. 8°
תלמוד ל"ע Wien 1810. 8°
תפארת התשבי (Stern M. E.) I—II. 1839. 8°
Ben Chananjah I. Szegedin 1858. 8°
Brecher, G. Dr.: Das Transcendentale im Talmud. Wien 1850. 8°
Duschak M. Dr., Die Moral der Evangelien und des Talmud. Brünn 1877. 8°
Duschak M. Dr., מר דרור Joseph Flavius und die Tradition. Wien 1864. 8°
Duschak M. Dr., תר אסתר Mittel gegen die Blutbeschuldigungen. Krakau 1883. 8°
Eichhorn J. S., Einleitung in das alte Test. I—III. 2-te Auflage. Reutlingen 1790. 8° 3 kt.
Langfelder D. Dr., Die Symbolik des Judenthums. Klausenburg 1876. 8°
Pietraszensky J. Dr., Deutsche verb. Übersetzung der Bücher des Zoroaster . . . I. Berlin 1864. 8°
Ungar M.: תכונת דת ישראל Szegedin 1835. 8°

Lenkey, F. Budapest.

Bonnechose E., de, Histoire de France I—II. Paris 1869. 8° 2 kt.
Browning R., The poetical works I—II. Leipzig 1872. 8° 2 kt.
Bulwer E. L., The lady of Lyons. Berlin 1885. 8°
Byron H. J., Married in haste. Berlin 1885. 8°
Drake N., Shakespeare and his times. Paris 1843. 8°
Dömötör J., munkái. Budapest 1878. 8°
History of maritime and inland discovery. London 1883. 8°

Lenkey F., Shakespeare Hamletjéről (kül. leny.)

Le Sage, Turcaret. Paris 1885. 8°

O'Méara, Napoléon dans l'exil. — Paris s. a. 2°

Saint-Réal, Don Carlos. — Paris 1880. 8°

Shakespeare, The plays XXIV—XXVII. Leipzig 1868. 8° 4 köt.

Scott W., the poetical works. I—II. Leipzig 1861. 8°

Velleius Paterculus, historiarum libri. Leipzig 1876. 8°

Vermorel A., Mirabeau I—V. Paris 1855. 8° 5 füzet.

Loeb, J. Paris

értekezését: La correspondance des Juis d'Espagne avec ceux de Constantinople. — Paris 1888. 8° (k. l.)

Maybaum Zs. Dr., főrabbi Berlin

értekezését: Die Zerstörung des Tempels . . . zu Silô (kiv.)

Miniszterium, Cs. k. közös hadügy — Bécs

kiadványát: Mittheilungen des k. k. milit.-geogr. Institutes. VII. Wien 1887. 8°

Miniszterium, M. k. vallás- és közoktatásügyi — Budapest.

A vallás- és közokt. ügyi m. k. min. a közoktatás állapotáról szóló 16. jelentése. Bpest 1887. 8°

A vallás- és közokt. ügyi m. k. min. azorsz. tanitói nyugdij- és gyámalap 1886. évi állapotáról szóló jelentése. Bpest 1887. 8°

Neubauer, A. Oxford

kiadványát: Mediaeval Jewish Chronicles. Oxford 1887. 4°

Perles J. Dr., főrabbi München

beszédjeit: Reden zum Abschiede von der alten und zur Einweihung der neuen Synagoge in München. München 1887. 8°

Rosenthaliana, Bibliotheca — Amsterdam. [Cserében.]

Het Paasch-Lam I—II. — London 1849. 8°

Plegtige Gebeden voon de joodsche Gemeente te Rotterdam. Rotterdam 1793. 8°

Rapport de Commissie tot onderzoek betreffende het israelitisch Godsdienst — onderwijs. Haag 1862. 8°

Reglement der nederlandsch isr. Hoofd-synagoge te Amsterdom. Amsterdam 1862. 2°

Roest M., De wetenschappelijke moraliteit van Dr. A. van der Linde. Amsterdam 1870. 8°

Roest M., Het standpunct der Centrale Commissie en de oppositie van Mr. A. S. van Nierop en Prof. Mr. J. E. Goudsmit in zake van het Amsterdamsche Opperrabbinat.

Saruco S., קול ששון וקול שמחה Celebracion de alegria . . . . a las festividades nupciales de mestro principe Stadt-Houder hereditario. Haag 1768. 8°

Sendschreiben an . . . . Teller zu Berlin, von einigen Hausvätern jüdischer Religion. [Friedländer D.]

Tal T., een blik in Talmoed en Evangelie. Amsterdam 1881. 8°

Tal T., Prof. Oort en de Talmoed. Amsterdam 1880. 8°

[C. W. F. Grattenauer]: Wider die Juden. Berlin 1803. 8°

[C. W. F. Grattenauer]: Erklärung an das Publicum. Berlin 1803. 8°

מראה גבר (G. Polak) Amsterdam 1865. 8°

סליחות לאשמורת הבקר Amsterdam 1708. 8°

קרבן תודה להקריב בב״ה אשר בהאג״ בק״ק חונן דל — Amsterdam [1788.] 8°

Schwartz, A. Dr., főrabbi Karlsruhe beszédjeit: Grabrede auf .... Mathilde Traumann. Karlsruhe 1887. 8°

Grabrede auf .... Dr. med. Leopold Homburger. Karlsruhe 1887. 8°

Sebők (Schönberger) M. Dr. Boroszló munkáját: Die syrische Übersetzung der zwölf kleinen Propheten. Breslau 1887. 8°

Steiner, F. Zala-Szt-Gróth

Die Neuzeit 1861—1886 (in albis, df.)

Vadász, J. Budapest.

Wichtige und nöthige neue Stücke zur Aufheiterung des Rechtshandels der Jesuiten in Portugal. s. l. 1759. 8°

